

حکومتی هه‌ریس کوردستان

وزارتی روشتیبری

بهریو به‌ریتی گشتیی چاپ و بلاوکردنه‌وه

(ژنجیره ٢)

بنه‌ما تیۆرییه‌کانی

جوگرافیای عه‌سکه‌ریی

کوردستانی باشور

Aram Kerkuky

www.igra.afilamontada.com

خه‌بات عه‌بدوێلا

حکومتی هەریمی کوردستان
وەزارەتی پەڕێڤە
پەڕێڤە پەڕێڤە گشتیی چاپ و پەڕێڤە
زنجیری (٢)

پەڕێڤە تەڤڕێڤە کانی چوگرانی عەسکەری کوردستانی باشوور

2001

بىنەما تىۋىرىيەكانى جوگرافىيائى عەسكەرى كوردستانى باشور
خەبات عەبدوللا

❖ پىتچىن: كۆمپىوتەرى ئاگا

❖ دەرھىنانى ھۈنەر: بارزان عارف

❖ بەرگ: ھەلگورد عەبدوللەھاب

❖ سەرپەشتىيارى چاپ عطا محمود

❖ تىراژ: (۵۰۰) دانە

❖ چاپ: چاپى يەكەم / چاپخانەى تىشك / سلىمانى ۲۰۰۱

❖ ئمارەى سپاردن (۳۲) ى وەزارەتى رۆشنىيرى پى دراوہ

مافى لەچايدانەوہى پارىزراوہ بۆ وەزارەتى رۆشنىيرى

خەبات عەبدوللا

بنه ما تيوريه كاني

جوگرافياي عهسكهريي كوردستاني باشور

پیشکشہ بہ :-

- دایکم

- ہاوریم (شاسوار محہ مد مستہ فا) ی جوانہ مرگ

ناوه پۆك

به رايي..... (١١)

پيشه كي..... (١٢)

به شى يه كه م: جوگرافيا و دهوله ت

فهسلنى يه كه م: هيئى دهوله ت له پوانگه ي جوگرافيا وه..... (٢٧)

(١-١-١): ده رباره ي زانستى جوگرافيا

(٢-١-١): تيؤره جوگرافيه كانى شيكر د نه وه ي دهوله ت و هيئى دهوله ت

(٣-١-١): چه مكى هيئو هه ئسه نگان دنى هيئى دهوله ت

فهسلنى دووهم: سه ره تا تيؤرييه كانى جوگرافيا ي عه سكه رى..... (٤٧)

(١-٢-١): بنه ما گشتيه كان

(٢-٢-١): لقه پينكه ينه ره كانى جوگرافيا ي عه سكه رى

به شى دووهم: جوگرافيا ي سروش تى كوردستانى باشور

فهسلنى يه كه م: سنورى كوردستانى باشور..... (٦٧)

(١-١-٢): گه رانه وه يه كى ميئوويى

(٢-١-٢): زاراوه ي كوردستان

(٣-١-٢): زاراوه ي كوردستانى باشور

(٤-١-٢): پيشينه ميئووييه كانى سنوركيشانى كوردستانى باشور به عيراقه وه

(٥-١-٢): ديارى كردنى هيئى سنور

فهسلنى دووهم: په ره سه دنى جيئولؤجى و جؤرى خاكى كوردستانى باشور..... (٩١)

(١-٢-٢): ميئووى جيئولؤجى ناوچه كه

(۲-۲-۲): جۆره‌کانی خاکی کوردستانی باشور

فەسلێ سییەم: جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور. . . (۹۸)

(۱-۳-۲): ھەریمی شاخاوی

(۲-۳-۲): ھەریمی نیمچە شاخاوی

فەسلێ چوارەم: کەشوەھوای کوردستانی باشور. (۱۱۱)

(۱-۴-۲): کارتیکەرە گشتییەکانی کەشوەھوای کوردستانی باشور

(۲-۴-۲): مەوداکانی گەرماو بارانی کوردستانی باشور

فەسلێ پینجەم: رووەکی خۆپسک. (۱۳۳)

(۱-۵-۲): رووەکی ھەریمی دارستانە شاخاوییەکان

(۲-۵-۲): رووەکی ھەریمی ئیستییس

فەسلێ شەشەم: سەرچاوەکانی ئاوی کوردستانی باشور. . . (۱۳۹)

(۱-۶-۲): ئاوی ژێر زەوی

(۲-۶-۲): رووبارو چۆمەکان

(۳-۶-۲): ەماراو و بەنداوەکان

بەشی سییەم: عێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلێ یەکەم: عێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/دەرەو. . . . (۱۶۱)

(۱-۱-۳): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری نیوان عێراق-ئێران

(۲-۱-۳): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری نیوان عێراق-تورکیا

(۳-۱-۳): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری نیوان عێراق-سوریا

فەسلێ دووەم: عێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/ناوەو. . . . (۱۷۷)

(۱-۲-۳): چۆن کوردستانی باشور بەعێراقووە لکێندرا؟

(۲-۲-۳): واقعییە بەکۆڵۆنیکردنی کوردستانی باشور

بەشى چوارەم: كوردستانى باشورو تەوهرە ستراتىجىيەكانى بەرگريکردن

فەسلنى يەكەم: فاكتهرهكانى جموجۆل و ريگاوبانهكانى كوردستانى باشور. . . (٢١٣)

(١-١-٤): ھۆكارە كارتىكەرەكانى ريگاوبان

(٢-١-٤): ريگاوبانهكانى كوردستانى باشور

فەسلنى دووهم: كوردستانى باشورو تەوهرە ستراتىجىيەكانى بەرگريکردن/

گشتى. (٢٥٢)

(١-٢-٤): ديارىکردنى گۆرەپانى جموجۆل

(٢-٢-٤): ھەريئە عەسكەرييەكانى رووبەرۆو بوونەو

(٣-٢-٤): تەوهرەكانى جموجۆلى عەسكەرى

فەسلنى سىيەم: كوردستانى باشورو تەوهرە ستراتىجىيەكانى بەرگريکردن/ ھەريئى

رزگاركرراوى كوردستان. . . . (٢٦٤)

(١-٣-٤): ھەريئى رزگاركرراوى كوردستان- سنورو پىكھاتن

(٢-٣-٤): تەوهرەكانى جموجۆلى عەسكەريى نيوان ھەريئى رزگاركرراوى كوردستان و

عيراق

(٣-٣-٤): سليمانى: خويندەنەوھەكى جيوستراتىجى

(٤-٣-٤): ھەريئى رزگاركرراوى كوردستان- سەرچاوەكانى ھيز

كۆبەندو ئەنجامگىرى. (٢٨٩)

سەرچاوەكان. (٢٩٤)

پاشكۆكان (١)، (٢) (٣٠٠)

پېړستى نه خشه كان

- ژماره (۱): كوردستانى باشورو عىراق (۹۰)
- ژماره (۲): جوړه كانى خاك له كوردستانى باشوردا (۹۷)
- ژماره (۳): جيو مۇرفۇلۇجىاي كوردستانى باشور (۱۱۰)
- ژماره (۴): هرېمه كانى كেশوههوا له كوردستانى باشوردا (۱۲۱)
- ژماره (۵): خىرايى توونده با له كوردستانى باشوردا (۱۲۲)
- ژماره (۶): ژمارى سالانهى گهردهلوله خوځ بارانه كان له كوردستانى باشوردا (۱۲۳)
- ژماره (۷): تېكپراى گهرماى سالانه له كوردستانى باشوردا (۱۲۴)
- ژماره (۸): رههاترين پلهى بهرزه گهرما له كوردستانى باشوردا (۱۲۵)
- ژماره (۹): رههاترين پله كانى سهرما له كوردستانى باشوردا (۱۲۶)
- ژماره (۱۰): تيشكى خوړ له كوردستانى باشوردا (۱۲۷)
- ژماره (۱۱): تېكپراى تيشكاويژى خوړ له كوردستانى باشوردا/ بوهر
- سه عاتيك (۱۲۸)
- ژماره (۱۲): تېكپراى سالانهى باران له كوردستانى باشوردا (۱۲۹)
- ژماره (۱۳): تېكپراى سالانهى روژه بارانه كان له كوردستانى باشوردا (۱۳۰)
- ژماره (۱۴): ناوه ندى سالانهى شينى ريژهيى له كوردستانى باشوردا (۱۳۱)
- ژماره (۱۵): تېكپراى سالانه روژه هوره كان له كوردستانى باشوردا (۱۳۲)
-

- ژمارە (١٦): رووەکی خۆپسک لە کوردستانی باشورد. (١٣٨)
- ژمارە (١٧): هايدروئۆجياي کوردستانی باشورد. (١٤٩)
- ژمارە (١٨): ناوچەي ئۆتۆنۆمي بەنسبەت کوردستانی باشورو عێراقەو. (١٩٥)
- ژمارە (١٩): دابەشبوونی کەرەسەي خاوە کوردستانی باشورو عێراق / ١٩٧١ (٢٠٣)
- ژمارە (٢٠): پېژڤه پيشه‌سازييه‌کانی پلانی پەرەپېندانی سالتەکانی ١٩٧٠ / ١٩٧٤ و ١٩٧٤ / ١٩٧٩
- ١٩٧٩ لە عێراق و ناوچەي ئۆتۆنۆميدا. (٢٠٤)
- ژمارە (٢١): چپري رینگاوبانە سەرەکی و لاوەکییەکانی ناوچەي ئۆتۆنۆمي. (٢٢٤)
- ژمارە (٢٢): رینگاوبانەکانی کوردستانی باشور. (٢٤٨)
- ژمارە (٢٣): رینگاوبانە جۆراو جۆرەکانی کوردستانی باشور بە عێراقەو. (٢٥١)
- ژمارە (٢٤): گۆڤه‌پانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشورو عێراق (٢٦٣)
- ژمارە (٢٥): هەریمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق. (٢٦٨)
- ژمارە (٢٦): هەریمی رزگارکراوی کوردستان بەنسبەت کوردستانی باشورو عێراق و هێلی پانی (٢٦٩) وە. (٢٦٩)
- ژمارە (٢٧): تەمەرەکانی جموجۆلی عەسکەریی ناوچەي سلێمانی. (٢٧٤)
- ژمارە (٢٨): تەمەرەکانی جموجۆلی عەسکەریی ناوچەي هەولێر. (٢٧٥)
- ژمارە (٢٩): فیزیوگرافياي پارێزگای سلێمانی. (٢٧٨)

پێرستی خشته‌کان

- ژمارە (١): رویرو ریژەي صەدی هەریمه‌ جوگرافییەکانی کوردستانی باشور
لە روی جیۆمۆرفۆلۆجیاو. (١٠٩)

- ژماره (٢): تیکرای گهرمای مانگی ته مموزو مانگی کانونی دووهم له هیندیک ویستگهی که شناسیی هه لێژاردده دا..... (١١٦)
- ژماره (٣): تیکرای گهرمای سێ مانگی زستان و سێ مانگی هاوین له هیندیک ویستگهی که شناسیی هه لێژاردده دا..... (١١٦)
- ژماره (٤): تیکرای بېری بارانی مانگانه له چهند ویستگهیهکی که شناسیی کوردستانی باشور له نیوان ساله کانی (١٩٤٠-١٩٨٠) دا..... (١١٨)
- ژماره (٥): روپیوی دارستانه شاخاوییه کان به کیلومهتری چوارگۆشه..... (١٣٦)
- ژماره (٦): بېری ئاوی هیندیک کانی و سهراچاوهی چهند ناوچهیهکی جیا جیای سهرا به پارێزگای سلیمانی که دهکهونه ناوچهی زێی بچوکه وه..... (١٤١)
- ژماره (٧): رووباری دیجله و لقه کانی..... (١٤٤)
- ژماره (٨): عه مارا و بهنداوه کانی کوردستانی باشور..... (١٤٨)
- ژماره (٩): رادهی خاپورکردنی گونده کانی سهرا به پارێزگاکانی ناوچهی ئۆتۆنۆمی/ سالی ١٩٨٨..... (١٩٧)
- ژماره (١٠): درێژی ریگاوبانه سهراکی و فهرعییه کانی عێراق..... (٢١٤)
- ژماره (١١): ژماره و درێژی ریگاوبانه سهراکییه نیو دهوله تییه کانی عێراق به ولاتانی دهووبه رهوه (ئهوانه ی به کوردستانی باشوردا تییه پ دهبن)..... (٢١٦)
- ژماره (١٢): درێژی ریگاوبانه سهراکی و فهرعییه کانی پارێزگای سلیمانی..... (٢٢٣)
- ژماره (١٣): ناوچه سنورییه کانی نیوان ههریمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق..... (٢٦٦)
- ژماره (١٤): روپیوی پارێزگا و ناوچه کانی کوردستانی باشور..... (٢٧٩)
- ژماره (١٥): کورد له عێراقدا به پێی ریزهی زیادبوونی سالانه (١٩٤٧-١٩٧٧)..... (٢٨٢)

به‌رایی..

بۆ من، هه‌روه‌کو بۆ زۆر که‌سانی تریش، سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کان و سه‌رده‌می راپه‌رین، سه‌ره‌تای گواستنه‌وه‌یه‌کی نه‌وعی بوو له‌نیوان دوو دنیای جیاوازا؛ دنیای چه‌ند ساله‌ی وتنه‌وه‌ی وتاره‌ شه‌رم‌ن و ترساوه‌کانی سه‌ر ئه‌و لاپه‌ره‌ بچو‌کانه‌ی که‌هه‌ر پاش در‌کان‌دنیان لای هاو‌پییانی ته‌ریقه‌ت، وه‌کی کاغه‌زی چو‌کلێت چرچ و لۆچ ده‌کران و به‌دزییه‌وه‌ گ‌رییان تی به‌رده‌درا. پاشان دنیای راپه‌رین، ئه‌و دنیایه‌ی که‌ وه‌کو سیما‌کانی خۆی ده‌بوا به‌په‌له‌ هه‌رچی نه‌وتراوه‌ بو‌تریت، هه‌رچیش نه‌نوسراوه‌ بنووس‌ریت.

نووسین بۆ من ته‌قاندنه‌وه‌ی ئه‌و خه‌فه‌ بو‌ونه‌یه‌که‌ینه‌یه‌ی پێش راپه‌رین بوو که‌ خه‌ریک بوو ده‌یخوا‌رده‌مه‌وه‌. هه‌ر بۆیه‌شه‌ به‌هه‌مان شه‌رمی پێش راپه‌رین، به‌لام به‌ تو‌وره‌بو‌ونیکی بێ سه‌ودا ده‌ستم دایه‌ نووسین.

سالی ۱۹۹۳بوو... ورده‌ ورده‌ له‌پال نووسینی وتارو لی‌کۆلینه‌وه‌ روژنامه‌وانییه‌کاندا، ده‌ستم کرد به‌ نووسینی ئه‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌. ئه‌گه‌رچی ئه‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌ زاده‌ی راپه‌رینه‌، به‌لام خه‌ونیکی دیرینی پێش راپه‌رینه‌م. سالی ۱۹۹۴ له‌یه‌که‌م ره‌شنووسی بوومه‌وه‌، هه‌ستم کرد که‌لینی گه‌وره‌ گه‌وره‌ی تێدایه‌ جارێکی تر به‌سه‌ریدا چوومه‌وه‌ هاوینی ۱۹۹۵ پێش ئه‌وه‌ی له‌ده‌ست شه‌ره‌که‌م هه‌لبێم، ره‌شنووسی دوومه‌یم به‌ئه‌نجام گه‌یاند.

که‌ گه‌یشتمه‌ خۆرئاوا، ماوه‌یه‌کی زۆری ویست تا که‌مێک ئاسووده‌یم چنگ که‌وت، ترسی سانسۆری جه‌ندرمه‌ش نه‌وه‌ک ریه‌سه‌که‌م ئی‌بکه‌نه‌وه‌ به‌خوری، تا

درهنگانیك نووسینهكەم هەر لەناو ئەو زەرەفە نایلۆنە رەشەدا مایەووە كەپاش مائاواویی كردنم، دایكەم لەوناو جەلەكانی خۆیدا بۆی پاراستبووم. سالی ١٩٩٨ رەشنووسەكەم بەهۆی هاوپییهکی دڵسۆزەووە كەوتەووە دەست. لەكاتی هیئەن و گواستەویدا چەند لاپەرەیهکی گرنگو ناوی چەند سەرچاوەیەك ون ببوون. كە كەوتەووە بەسەرداچوونەووەی دیسانەووە هەستم كرد كەلێنی زۆری تیدا ماو، بێارمدا بەیەكجارەکی واز لەنووسینەووە چاپکردنی بهیئەم. بەلام خەمی رۆژە تووشەكانی بەرچرا نووسین و سك هەلگوشین و دیق كردن بەدەست نەبوونی سەرچاوەو دانیشتنی بێ پەرەوای ناو كتیبخاڤە گشتییە ساردوو سەرەكە ی سلیمانی، هەموو ئەوانە وایانكرد دلم نەیت لیکۆلینەووەكەم بتاسیئەم.

هەرچەندە بێرۆكە ی بنەرەتی لیکۆلینەووەكە تانیستاو بۆ داها توویەکی دووریش بێرۆكە یەکی زیندوو، بەلام دلیام بەشیوہیەکی گشتی لیکۆلینەووەكە لەپرووی ئەكادیمییەووە كەلێنی تیداماو، گەردەستم بگردایەووە بەنووسینی شیوہیەکی تری دەبوو.

خۆزگە خوینەر بەچاوی ئەو سالانەووە لێی وەرەگرتەم كە لیکۆلینەووەكە ی تیدا نووسراو، دەشزانم ئەو داواکارییەکی تەعجیزییە، بەلام هیچی تریشم پێ نەكرا.

ئەلمانیای - هانزە

دیسەمبەری ١٩٩٩

پىشەنەكى

يەكەم: چۈرچۈرۈم تىۋىرىيە بابەتەكە

ئەگەرچى جوگرافىيە بەيەكەكە لە كۆنترىن زانىنەكانى مەرۋف دادەنرىت، بەلام دارشتى پايەكانى لەچۈرچۈرۈم زانىستىكى سەرەخۇدا تانىۋەمى دوۋەمى سەدەمى پىشۋو سەرەتاكانى ئەم سەدەمى بەئەنجام نەگەششت.

لەو سۆنگەيەكى كە توخمە جوگرافىيەكان پايەكى سەرەكى ھىزى ھەر دەۋلەتەك پىكدىن، زانىستى جوگرافىيە تۈنى بېتە ماكى سەرەلدىنى ئەو تىۋىرىيەنەكى كە لەھىزى دەۋلەت و چۆننى پارسىنى قەۋارە سىياسىيەكان دەكۆلنەۋە، بۆيە پەرەسەندىنى تىۋىرى دەۋلەت، ھىزى دەۋلەت، ھىزى نەتەۋەمى و سىتراتىجى نەتەۋەمى، پىشەپى پەرەسەندىنى زانىستى جوگرافىيەكانى ھەر دەۋلەت و قەۋارەيەكى سىياسى بوۋنە بناغەكى ھەر لىكۆلنەۋەمى سىتراتىجى و بەو پىشەش تىۋىرىيەكانى جوگرافىيە سىياسى پاشانىش لەگەرمەكى جەنگى جىھانى يەكەمدا تىۋىرى جىۋپولەتەكەكە ئىنجا چەمكى ئاسايشى نەتەۋەمى ۋەكو چەمكى سەرەپاگىر كەدىسانەۋە توخمە جوگرافىيەكان رولى سەرەكى لەدارشتىندا ۋازى دەكەن، ھاتنەكايە

شان بەشانى پەرەسەندىنى جوگرافىيەكانى سىياسى، جوگرافىيەكانى ھەسكەرى ۋەكو زانىستىكى جەنگى و پىۋەندار بەھەر لىكۆلنەۋەمى سىتراتىجىيەۋە لەكۆتايەكانى سەدەمى پىشۋو سەرەتاكى ئەم سەدەمىدا ئەمىش پەرەمى سەندو بوۋە لىكەكە لەقەكانى جوگرافىيەكان تەبىقى. ئەو پەرەسەندەش بەشۋەيەكە بوۋە ئىستاكە ھىچ دەۋلەتەكى دىنا، ھىچ سوپايەكە، ھىچ دەزگايەكى سىياسى ۋە ھەسكەرى خاۋەن دەسەلات ناپىرنىت كە جوگرافىيەكانى ھەسكەرى بەشۋەيەكى پايە سىتراتىجىيەكانى پىك نەھىيەت. چۈنكە ھەۋلەدان بۇ دارشتىنى سىتراتىجىكى نەتەۋەمى، سىياسەتەكى نەتەۋەمى، ھەرۋەھە ھەلسەنگەندىنى ئامانچ و نەخشە سىتراتىجى و تۈنە نەتەۋەمىكان

لەسەر ئاستە جىياچىكان، بىن پەنابردنەبەر جوگرافىيەلىك ھەسكەرى بەرپۆھەناچىت. لەخەملاندنى تىوانى سىرتاچىجىدا جوگرافىيەلىك ھەسكەرى سوۋدى زۆرى ھەبە. بۆيە لەم روۋە ھەشدارى لەبابەنى جىۋپۆلەتەكىشىدا دەكات^۲

لەبۋارى سىرتاچىجى نەتەۋەيىدا، كاروبارە ھەسكەرى ۋە دىپلۇماسىيەكان لەپۆھەندىيەكى چىرۋىدا يەكانگىر دەبن، لەمىيانەلى ھەلچۈنى بەرژەۋەندىيە نەتەۋەيىيەكاندا چىاكردەۋە لەنىۋان پىۋدانگە دىپلۇماسىيەكان ۋە پىۋدانگە ھەسكەرىيەكان، كارىكى بىسۋە. چۈنكە ھەروەكۈ چۈن ھىزى ھەسكەرى ۋە ھىزى دىپلۇماسى دوو ئامرازى پىۋەندارن بەسىاسەتى نەتەۋەيىيە ۋە ناكىرىت لەيەكدى جوۋ بىكرىنەۋە، ئاۋەھاش ھەر ھەۋلەدانىك بۆ چىاكردەۋە لەنىۋان جوگرافىيەلىك ھەسكەرى ۋە جوگرافىيەلىك سىياسى، كارىكى دژۋار دەيىت. جوگرافىيەلىك ھەسكەرى لەئاستە بالاكانى جوگرافىيەلىك سىياسى نىزىك دەيىتەۋە، ھەر بۆيەشە بەپەلى يەكەم دىپلۇمات ۋە نەخشەدانەرانى سىياسەت لەدانان ۋە شوۋىن پىن ھەلگىرتى ئامانجە نەتەۋەيىيەكاندا، ئەم زانستە بەكار دەھىتىن^۳

بەشىۋەيەكى گىشتى، جوگرافىيەلىك ھەسكەرى زانستى پىكەۋە گىردانى نىۋان لەدورۋەرو دىيارە جوگرافىيەلىك ھەسكەرىيەكان بە (چالاكىيە ھەسكەرىيەكان) -بەتايەتەش لەكاتى جەنگدا-، لەپىناۋى بەدەست ھىنانى ئامانجى پۆزەتەش لەخەمەتى ئامانجە سىرتاچىيەكان ۋە گەشىتن بەسەر كەۋتەندا. بەۋاتايەكى تر؛ جوگرافىيەلىك ھەسكەرى پىراكتىزە كىردنى زانينە جوگرافىيەلىك ھەسكەرىيەكان لە بەرپۆھەندى كاروبارە ھەسكەرىيەكاندا^۴

دوۋەم: گىرمانەلى لىكۋىنەۋەكە

بەلام لىكۋىنەۋەكە لە جوگرافىيەلىك ھەسكەرى ۋەلاتىك كە ھىشتا دەۋلەت نىيە، لە گىرمانەيەكى تىۋورىيە، لەمىرۋدا ھىچ بەرئەنجامىكى پىراكتىكى نايىت، كوردستان- ۋەكە ھەموۋى- ھىشتا دەۋلەت نىيە، بۆيە ھەر لىكۋىنەۋەكە لە جوگرافىيەلىك ھەسكەرى كوردستان روۋبەرۋى لىپىرسىنەۋەكە لىپىچىنەۋەكە ئەكادىمىيەلىك دەكەۋە. چۈن لەجوگرافىيەلىك ھەسكەرى ۋەلاتىك دەكۋىرتەۋە كە سىنورەكە، روپۋەكە، پىكەتە ۋە ژمارە دانىشتۋەكە بەشىۋەيەكى زانستى، زانراۋ لەبەردەستە نەيىت؟ لەسەرۋە ھەموۋىيە، چۈن لەجوگرافىيەلىك ھەسكەرى ۋەلاتىك دەكۋىرتەۋە كە ھىشتا

سوپای نییه؟ لهوانەش دژوارتر، چۆن لەجوگرافیای عەسکەریی تەنیا بەشیک یان هەرمیک بێ لەهەرمەکانی تری ولایتیک دەکۆلرێتەوه؟

کوردستانی باشۆر وەک هەرمیکی سەر بە کوردستان- هەموو کوردستان-، بەهەمان شیوەی هەرمەکانی تر، بەشیک نییه لەدەولهێکی نەتەوێی یەگەرتوو، یان بۆ خۆی دەولهێکی سەر بەخۆ نییه، لەم سەرەکە تریشەوهو دانێشتوانەکە، سامانەکە... هتد، لە بەردەستدا نییه. بۆیە بۆ لیکۆلینەوه لە جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشۆر ئەوێمان کردۆتە گریمانە کە کوردستانی باشۆر بێ لە هەرمەکانی تری کوردستان، دەولهێکی سەر بەخۆیە، بەو پێشەش مەوقیعی دەولهتەکە، سنۆرەکە، روپۆهەکە، جوگرافیاکەیمان بە بەراورد لەگەڵ دەولهتی عێراقدا دەست نیشانکردوووە لەو پێوانگەشەوه کە کوردستانی باشۆر لەسێ لاوه بە پارچەکانی تری خاکی کوردستان دەورە دراوه، ئەو چۆکله بچۆکە نەبێت کە بە خاکی عەرەبیی سووریاوه دەبێستێتەوه، ئێتر باقی سنۆرەکە بەعێراقەوهیە، بۆیە لەدیاریکردنی گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستانی باشۆر دیاریکردنی تەوهره ستراتیجییهکانی بەدەولهتە دراوسێکانیەوه، تەنیا عێراقمان کردۆتە نمونەیی دەولهتی نەیار.. لێرەشەوه گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەری و تەوهره ستراتیجییهکانی کوردستانی باشۆرمان بەعێراقەوه، بەگریمانە وەک دوو دەولهتی هاوسێ و هاوسنۆری یەکدی، دەست نیشانکردوووە.

سێیه م: لقه پیکهینه رهکانی لیکۆلینەوهکە

لیکۆلینەوهکە کە بە پێشەکی دەست پێدەکات و بەکۆبەند و ئەنجامگیری کوتایی دیت، پشت بەستوو بەریازیکی شیتەلکاریانە نووسراوه. بۆ ئەم مەبەستەش لیکۆلینەوهکە کراوه بەچار بەشەوهو هەر بەشیکیشی بۆ چەند فەسلێک و هەر فەسلێکی بۆ چەند لقیک دابەشکراوه.. بەم شیوەیە:

بەشی یەکم: ئەم بەشه کەلەژیر سەردیری (جوگرافیا و دەولهت ادایە، بریتیه لە دوو فەسل: فەسلی یەکم لەهیزی دەولهت دەکۆلێتەوه لەروانگی زانستی جوگرافیاوه. بۆ ئەو مەبەستەش سەرەتا دەربارەی زانستی جوگرافیا، ئێنجا تیۆرییەکانی شیکردنەوهی دەولهت و هیزی دەولهت، پاشانیش چەمکی هیزو هەلسەنگاندنی هیزی دەولهت، شیکردنەوه کراوه. لەفەسلی دووهمیشدا لەمیانەی

بنهما گشتیه کان و لقه پیکینه ره کانی جو گرافای عهسکه ریه وه له سه ره تا تیۆریه کانی جو گرافای عهسکه ری، کۆلراوه ته وه.

بهشی دووهم: ئەم به شه تایبه ته به جو گرافای سروشتی کوردستانی باشور، شهش فهسلی بهم شیویه له خوگرتوو؛ فهسلی یه کهم که تایبه ته به سنوری کوردستانی باشور به شیویه کی هه مه لایه نه و به گه رانه وه بۆ میژوو و بنه چه ی زاراه ی کوردستان و ده ستیشا نکردنی ئەو هه ریمه ی که ئیمه مه به ستمانه و له م لیکۆلینه وه یه دا به کوردستانی باشور ناوزه دمان کردوو، و پیشینه میژوو یه کانی لکاندن به عیراقه وه و ئینجا هیل ی سنورمان ده ستیشا نکردوو و ئه نجامه کانی ئەم فهسله مان له دیاری کردنی سنوری کوردستانی باشور کردۆته بنچینه بۆ سه رچه م فهسل و به شه کانی تری لیکۆلینه وه که. فهسلی دووهمیش له په ره سه ندنی جیۆلۆجی و شیوه ی خاکی کوردستانی باشور ده کۆلیته وه، له فهسلی سییه مدا جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشورمان بۆ هه ر دوو هه ریمی شاخاوی و نیمچه شاخاوی، دابه شکردوو و هه ره ری که له دوو هه ریمه که مان کۆلیته وه. فهسلی چواره م تایبه ته به که شه وه یای کوردستانی باشور و له میانه ی کارتی که ره گشتیه کانی که شه ره واو مه ودا کانی گه رما و بارانی کوردستانی باشور وه لقه کانی فهسله که مان دارشتوو. له فهسلی پینجه میشدا له رووه کی خۆرسک دواوین و کوردستانی باشورمان به پپی هه ریمه کانی رووه که خۆرسکه کان بۆ هه رسن هه ریمی دارستانه شاخاوییه کان و هه ریمی ئستیبس و هه ریمی گوئ چۆم و رووباره کان دابه شکردوو. دواچار له فهسلی شه شه می به شی دووهمدا هه ر له میانه ی تاووتوئ کردنی جو گرافای سروشتی کوردستانی باشوردا، سه رچاوه کانی ئاوی هه ریمه که مان کردۆته بابه ت و له هه رچوار به شه پیکینه ره که ی ئەو سه رچاوه یه، به فروباران، ئاوی ژیر زه وی، رووبار و چۆمه کان، عه ماراو و به نداوه کان، دواوین.

بهشی سییه م: ئەم به شه که به ناو نیشانی عیراق و ته وه ره ستراتیجیه کانی به رگری کردنه، له دوو فهسل پیکهاتوو؛ فهسلی یه که میان تایبه ته به عیراق و ته وه ره ستراتیجیه کانی به رگری کردن له سه ر بنچینه ی مه ترسییه کانی ده ره وه. له م فهسله دا به پپی سه رچاوه ی کۆلیزه عهسکه ریه کانی عیراق خۆیان، ئەو به شه ی ته وه ره ستراتیجیه کانی عیراقمان به ده وله ته دراوسی کانی وه خستۆته روو که به خاکی

کوردستانی باشوردا رەت دەبن و دەکەونە نیوان عێراق و ھەریەکە لەتورکیاو بەشی ھەرە زۆری ئێران و بەشیکی سوریاوە، بەوپیەش کوردستانی باشور دەکەنە گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نیوانیان لەم فەسلەدا نیازمان ھەبووە گرنگی کوردستانی باشور لەئاراستەکردنی ئەو تەوەرە بەنەبەت عێراقەو بەخەینەرۆو.

سەرەرای ئەو تەوەرەنەکی کە عێراق بۆ پاراستنی خۆی دژ بەمەترسییەکانی دەرەو دایرشتون، لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی ناوەوەش کە مەترسی کوردە، عێراق لەمیانەی رستیک کار کردووە کۆمەڵیک تەوەری بۆ خۆی دایشتوو. فەسلێ دووھم بەدوورو درێژی لەمیانەی لیکۆلینەو لەمیژووی لکاندن کوردستانی باشور بەعێراقەو و واقعی بە کۆلۆنیکردنی و رەفتارە کۆلۆنیالیستیەکانی عێراق لە کوردستاندا، جۆری ئەو تەوەرە ناوخیانەو ئەنجامی کار کردەکانی خراونەتەرۆو.

بەشی چوارەم: ئەم بەشەش دوا بەشی لیکۆلینەو کە یەو وەکو تەواوەکی ھەموو بەشەکانی ترو ھەوینی ھەر لیکۆلینەو یەکی ستراتیجی تایبەت بە کوردستانی باشور لەمڕۆدا، دەربارەکی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشورە دژ بەعێراق.

سەرەتا لەفەسلێ یەکەمدا وەکو رێگا خۆشکردن بۆ دایرشتنی تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشور و عێراق، لە فاکتەرەکانی جموجۆل و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشور دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەھۆکارە کارتیکەرەکانی رێگاوبان و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشورمان کۆلیوەتەو و برۆ رادەکی تۆری رێگاوبانەکانی کوردستان و عێراقمان شیکردۆتەو و ھەر لەویشدا ھیندیک سپاردەمان سەبارەت بەئایندەکی تۆری رێگاوبان لە کوردستانی باشوردا خستۆتەرۆو.

لەفەسلێ دووھەمدا لە تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشور وەکو ھەموو ھەریمە کە دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەپیشدا گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان ھەردوولامان دەستینیشانکردوو، ئینجا گۆرەپانەکەمان کردۆتە سێ ھەریمی عەسکەریی رووبەرۆو بوونەو کە ھەریەک لەو ھەریمانە لەرووی جوگرافیاوە چەند خەسلەتیک تایبەتی خۆی ھەیە و ھەر ھەریمیشیان چەند تەوەرە یەک و چەند ئامانجیک ستراتیجی جیا لەھەریمەکانی تری تێدەکەوێت. پاشان دواجار تەوەرەکانی

جموچۆلی عەسکەری نیوان کوردستانی باشورو عێراقمان بۆ هەرسێ هەرمە که بەشیوەیه کی هەمەلایەنە دارشتوو. فەسلێ سێهەمیش که دوا فەسلێ بەشە که هەموو لیکۆلێنەوه که شه، تەرخانکراوه بۆ هەلسەنگاندنیکى جوگرافی عەسکەرییانەى هەریمی رزگار کراوی کوردستان. سەرەتا دەربارەى سنورو پێکھاتنى هەرمە که، ئینجا تەوەرەکانى جموچۆلى عەسکەری هەرمە که و عێراق، پاشان مەوقیع و پێکھاتەى سلیمانى لەرووی توخمە جیۆسیاسییەکانەوه، دواجاریش لەسەرچاوەکانى هیزی هەریمی رزگار کراوی کوردستان کۆلراوەتەوه شایانى وتنە، بۆ هەر یەکیەک لەبەشەکانى لیکۆلێنەوه که جگە لەبەشى یەکمەو، بۆ هەر یەکیەک لەفەسلەکان جگە لە فەسلێ یەکمەى بەشى سێهەم، نەخشەى پێویست خراوەتەرۆو سەرەرای چەندین خشتە ئینجا لە کوتایى لیکۆلێنەوه که دا دوو پاشکۆ؛ یەکمەیان روپیوی کوردستانی باشور بەبەرورد لەگەڵ روپیوی ئەو ولاتانەى جیهان کەلە خۆی بچوکتەرن، ریزبەند کراون.

چوارەم: کۆسپەکان که لێنەکان

ئاشکراو روونە که ئەنجامدانى کارى لەمجۆرە لەهەلومەرجیکى ئابوری و سیاسى سەختى وەکو ئەوەى ولاتەکەى ئیمەو، بۆ کەسیک که لەبەرەتەوه وەکو ئارەزوومەند نەک وەکو قوتابى زانکۆ، بەپلەى یەکمە بۆ خزمەتکردنى گەلى رەنجەر نەک بۆ بەدەستپێنانى برۆنامەو تەرقیەى زانستى، بێگومان گەلیک کۆسپ دینە رێو هەر بەوپیەش گەلیک کەلێن و کەمەکۆرى دەکەونە کارەکەیهوه. راستیەکەى کاریکى لەمجۆرە پێش هەر کەسیک لە ئەستۆى ئەو ئەفسەر و دەرەجەدارە کوردانەى ناو سوپادا بوو، که بەدریژایى میژووی دامەزراندنى دەولەت و سوپای داگیرکەرى عێراق، خزمەتى سوپای ناوبراویان کردوو وەکی تریش هیچ بەرھەمیکى نووسراویان بۆ میللەتەکیان بەئەنجام نەگەیاندوو. دەکرێت گرنگترین ئەو کۆسپ و کەلێنانەى کەوتنە ئەم لیکۆلێنەوه یەوه بەم شیوەیه خالبەندیان بکەین:

١- نەبوونی زانیاری وردو زانستى سەبارەت بە توانا مروئى و ئابوریەکانى کوردستانی باشورو کەموکۆرى لە هیندیكى تریانداو، پاشان نەبوونی ئامار و ئەژمارى

پێویست لەسەر رێگەوبانەکانی کوردستانی باشورو نەبوونی پیمال (مسح)یکی سەرئاسەری تۆری رێگەوبانەکانی کوردستانی باشور.

۲- نەبوونی ئەتلەسیکی نەتەوویی کەلییەوێ رادەو بری توانا جوگرافیەکانی لی وەدەست بخەیت، نەخشە جیا جیاکانی لیوێ وێنە بکێشێن. هەر بۆیەشە بەناچاری لەکێشانی نەخشەکاندا پەنا بڕایە بەر ئەو ئەتلەسە عێراقیانەیی کە کوردستانی باشوریان تیکەل لەگەڵ هەریمەکانی عێراقو، وەکو بەشیکی جیانە کراوە لەخاکی عێراق چەسپاندوو.

۳- دیسانەوێ نەبوونی سەرچاوەی ئەکادیمیو زانستی سەبارەت بەجوگرافیای کوردستان بەشیوێهەکی گشتیو، جوگرافیای کوردستانی باشور بەشیوێهەکی تایبەتی، ناچاری کردین پەنا ببەینە بەر ئەو سەرچاوە عێراقیو عەرەبانەیی کە لە جوگرافیای عێراقیان کۆلیوێتەو، لەوێوێرا هەول بەدەین توخمەکانی جوگرافیای کوردستانی باشور هەلبەجێن. هەرئەم هۆیەش بوو وایکرد، کە زۆرەیی هەرەزۆری زانیاریەکانی بەشی دووێم کە تایبەتە بە جوگرافیای سەروشتیی کوردستانی باشور بچنە خانەیی ئامادەکردنەوێو گوزارە لەپراوێوچوونی ئەو سەرچاوانە بکەن.

۴- لەکێشانی نەخشەکاندا، ئەگەرچی هەولێ زۆردراوە پێوانەکانیان دەستینیشانو جێگر بکێن، بەلام بەهۆی نەبوونی کەرەستەیی پیشکەوتووی چاپو، بەهۆی فۆتوکۆپی کردنی چەند بارەیانەو، پێوانەکان کەم تازۆر لەو ریتە باوەی کە (اسم) دەکاتە یەکەیی پێوانە، توشی چوونەوێهەکو کشان هاتن.

۵- ئەگەرچی جوگرافیای عەسکەری بەهۆی گرتیدانی بێ ئەندازەیی بەسیستمی رێگەوبان، هێندێ جارێ بە جوگرافیای رێگەوبان و گواستەوێ وەسف دەکێت، بەلام جوگرافیای عەسکەری لەمیانەیی کۆلێنکارییەکی خۆیدا لایەنە ئابوریو سیاسیو تواناو پێکەتە مەروێو کۆمەلایەتیەکان پشت گوێ ناخاتو، لەهەلسەنگاندنی هەر هەرمێکدا لێکۆلێنەوێ وردو هەمەلایەنە ساز دەدات. لەهەمان سۆنگەیی کۆسپەکانی خالەکانی پێشوو، لێکۆلێنەوێ کە ئێمە جگە لەباسکردنی توخمە سەروشتییەکانی جوگرافیای کوردستانی باشورو تۆرەکانی رێگەوبان، ئێتر نەکرا ئەو لایەنانە بووێ شیوێ سەرپایەیی کە بگرتەخۆو پیمالی توانا نەتەووییەکانی هەرمێکە بکات. لەوسەرەکی تریشەوێو هەروێو دواجار لەئامانجەکانی ئەم لێکۆلێنەوێهەشدا

دەرخەینەرۆو، ئێمە ئەوەندە مەبەستمان وەسفکردنی گۆرەپانی جموجۆلی
 عەسکەری کوردستانی باشورو عێراق بوو لەرووی خاکەو، ئەوەندە مەبەستمان
 نییە ستراتیژی نەتەوویی بۆ پارچەیکە لەپارچەکانی کوردستان، بەدابرین
 لەپارچەکانی تر دابڕژین.

٦- لەکوئایدا یەکیک لە کۆسپە سەرەکی و گەورەکانی تری ئەم لیکۆلینەوێه
 کەمی سەرچاوەی جوگرافیای عەسکەری بوو بەشیوەیەکی گشتی و دەگمەنی
 سەرچاوەی تازەبوو بەشیوەیەکی تاییەتی.

بەشی هەرەزۆری ئەو سەرچاوانە- کە پاشتر دەیانخەینەرۆو- سالانیکی زوو
 بەچاپ گەیاندراوون، کە دیارە پێبەپێی بەرەو پێشەوچوونی تۆرەکانی رێگەوبان و
 توانا عەسکەرییەکانی سوپای سەردەم و تەکنەلۆجیای ھاوچەرخی، ھێندێ لەو چەمکانە
 کۆن بوونەو پێویستییان بەپیداچوونەو ھەیە. ئەمە لەلایەکی، لەلایەکی ترەو ئەو
 سەرچاوانە کە لە بنەرەدا ئەفسەرە عێراقییەکان نووسیویانە، لەدیدکی پان-
 عەرەبیانەو نووسراون و کوردستانی باشور وەکو بەشیکی لەگۆرەپانی جموجۆلی
 عەسکەری عێراق حسابی بۆکراوە.

شایانی وتینیشە تا رۆژی ئەمڕۆ ھەموو سەرچاوە عێراقییەکانی جوگرافیای
 عەسکەری لەنێو ئەوانەشدا ئەو سەرچاوانەش کە کۆلیژە عەسکەرییەکانی عێراق
 کردوویاننەتە بنەمای خویندن، لەرووی ئەکادیمیەو کەموکۆری زۆریان ھەیە و
 ناکرێت وەکو سەرچاوەیەکی ئەکادیمی و زانستی کە بەپێی مەرجە ئەکادیمیەکان
 نووسرابن، حسابیان بۆ بکری.

پێنجەم: سەرچاوەکانی لیکۆلینەوێه

ئەو سەرچاوانە کە بۆ نووسینی ئەم لیکۆلینەوێه سودیان لێوەگیراوە،
 گەلیکن. سەرچاوەکان جۆراوجۆرن؛ جوگرافی، میژوویی، سیاسی، ئابوری.... ھتد.
 بەلام ئەوانە راستەوخۆ پێوەندییان بە باسەکەو ھەیە و لەچەند شوێندا دووبارە
 بوونەتەو، ئەم سەرچاوانە لای خوارەو:

١- الجغرافية السياسية- أسس و تطبيقات، تأليف الدكتور محمد أزهر سعيد
 السماک: کە لەھوزەیرانی ١٩٨٨ لەلایەن وەزارەتی خویندنی بالای عێراقەو وەکو
 ماددەیکە مەنەجیی بۆ خویندنی جوگرافیا پەسەندکراوە. دەکرێت بە گەورەترین

سه‌رچاوه‌ی جوگرافیای سیاسیی له‌عێراقدا دا‌بن‌رێت که به‌شێوه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه‌ با‌سی له‌ بنه‌ما تیۆرییه‌کانی جوگرافیا به‌شێوه‌یه‌کی گشتی و جوگرافیای سیاسیی به‌شێوه‌یه‌کی تاییه‌ت کردووه‌.

۲-العراق الشمالي، تأليف الدكتور شاكر خصباک: که له‌سالی ۱۹۷۳ له‌به‌غدا چاپ‌کراوه‌ یه‌کیکه‌ له‌سه‌رچاوه‌ به‌ب‌رشته‌کانی لیکۆلینه‌وه‌ی جوگرافیای س‌روش‌تی کوردستانی باشور، ده‌شیت بو‌ دانانی مه‌نه‌جی جوگرافیا له‌قوتابخانه‌کانی کوردستاندا سوودی گه‌وره‌ی لی وه‌رب‌گیریت.

۳-محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية، تأليف الدكتور جاسم محمد الخلف: ئه‌گه‌رچی سه‌رچاوه‌یه‌کی کۆنه‌و بو‌ یه‌که‌م‌جار له‌سالی ۱۹۶۱دا چاپ و بلا‌وکراوه‌ته‌وه‌، به‌لام ژماره‌یه‌کی زۆر نه‌خشه‌ی ده‌رباره‌ی به‌شه‌ جیاجیا‌کانی جوگرافیای کوردستانی باشور و عێراق تێدا‌یه‌ که تائه‌م‌پ‌روش گرنگی خۆیان ون نه‌کردووه‌.

۴- ئه‌منی س‌تراتیجی عێراق و سێ کوچ‌که‌ی به‌عسی‌یان: ته‌رحیل، ته‌ع‌ریب، ته‌بع‌یس. نووسینی: چیا؛ سه‌رچاوه‌یه‌کی جدی لیکۆلینه‌وه‌ی س‌تراتیجیه‌، تیی‌دا به‌شێوه‌ی تارا‌ده‌یه‌کی زۆر ئا‌کادیمی له‌میان‌ه‌ی چه‌ندین نه‌خشه‌و خشته‌دا له‌لایه‌نه‌ سیاسیی عه‌سکه‌رییه‌کانی ئاسایشی س‌تراتیجی عێراق له‌دیدي به‌عه‌سه‌وه‌ کۆل‌راوه‌ته‌وه‌.

۵-جغرافية العراق العسكرية، تأليف العقيد الركن سلمان الدرکزی، که‌له‌سالی ۱۹۵۶ له‌به‌غدا ده‌رچوو‌ه‌و پاشا ن بو‌وه‌ته‌ بنه‌ما بو‌ سه‌رچاوه‌ عێراقیه‌کانی پاش خۆی تیی‌دا له‌ته‌وه‌ره‌ س‌تراتیجیه‌کانی عێراق له‌گه‌ل هه‌ریه‌ک له‌ده‌وله‌تانی دراوسێ کۆل‌راوه‌ته‌وه‌.

۶-جغرافية العسكرية، تأليف: المقدم الركن محمد حسن شلاش، سالی ۱۹۶۹ له‌به‌غدا چاپ‌کراوه‌، له‌به‌شێکی زۆری‌دا دووباره‌بو‌ونه‌وه‌ی کتیبه‌که‌ی سه‌لمان ده‌ره‌که‌زلیه‌.

۷-الجغرافية العسكرية، تأليف (بلا): که‌له‌ته‌موزی ۱۹۵۷ له‌لایه‌ن کۆلیژی عه‌سکه‌ری عێراق‌وه‌ له‌به‌غداوه‌ ده‌رچوو‌ه‌. له‌هه‌موو سه‌رچاوه‌ عێراقیه‌کانی پێش و پاش خۆی فراوان‌تره‌، به‌شێکی تاییه‌ته‌ به‌جوگرافیای عه‌سکه‌ری فه‌له‌ستین.

۸- الجغرافية العسكرية، تالیف (بلا): لە ئابی ۱۹۸۴ لە لایەن ادائره الشؤون الاداریه ای کولێزی عەسکەری لە بەغدا دەرچوووە بە شیکە لە هەمان کتیی پێشوو.

۹- الجغرافية العسكرية، تالیف لوئیس.س. پیتلیرو جی. ایزل پیرس، ترجمه: الدكتور عبدالرزاق حسن: که بە زمانی ئینگلیزی لە نیویۆرک چاپکراوە و پاشان لە ساڵی ۱۹۷۵دا لە بەغدا بە عەرەبی چاپکراوە. ئەم کتیبە بە دووردریژی لە بنەما گشتییه کانی جوگرافیای عەسکەری دەدوێت.

شەشەم: گەرنگی و ئامانجەکانی لیکۆلێنە وەکە

دەتوانین گەرنگترین ئامانجەکانی ئەم لیکۆلێنە وەیه لە چوار خالدا بخەینەرۆو، بەم شیوەیه:

۱- کورد لە بوارێ هەولێدان بۆ لیکۆلێنە وە ی زانستی و ئەکادیمی، بە هەمان شیوەی بوارەکانی تری ژیان، گەلیکی کۆڵە. بۆیه هەر هەنگاوێک لەم بوارەدا بۆ ئەنجام گەیانندی لیکۆلێنە وە ی ئەکادیمی بە شیوەیه کی گشتی و لە نیوان ئەوانەشدا لیکۆلێنە وە ستراتیجیه کان، گەرنگیه کی گەورە ی دەبیئت. لیکۆلێنە وە کە ی ئیمەش هەولی داوە کەم تازۆر بەو ئاقارەدا هەنگاو بنیئت و گەرچی هەموو ئامانجەکانی خۆشی نە پێکاوە، ئەوا یە کەمین لیکۆلێنە وە یە کە لە بوارێ عەسکەریدا بە گشتی و، دەر بارە ی جوگرافیای عەسکەری بە زمانی کوردی نووسرایئت.

۲- هەرچەندە بە پێی ئەو گریمانە یە کە کراوە تە بنەمای لیکۆلێنە وە کە و پێ بە پێی ئەو کوردستانی باشور جیا لە هەریمەکانی تری کوردستان، وە کو هەریمکی سەر بە خۆ حسابی بۆ کراوە و، گۆرە پانی جموجوێ عەسکەری و تەوەرە ستراتیجیه کان بە دەوڵەتی عێراق وە دەستنیشان کراوە، بە لām گەرنگی ئەم لیکۆلێنە وە یە لە وە دایە کە گۆرە پانی نیوان هەردوولا، کوردستانی باشور و عێراق، هەمان گۆرە پانی جموجوێ عەسکەری دەبیئت لە نیوان دەوڵەتی ئایندە ی کوردستان- هەموو کوردستان- و عێراقدا.

لەرۆی میژوو ییە وە، سنوری ئایندە ی هەر دەوڵەتیکی کوردی بە عێراق وە هەمان ئەو سنورە دەبیئت کە بە پێی گریمانە ی ئەم لیکۆلێنە وە یە لە چوارچێوە ی دیاریکردنی سنوری کوردستانی باشور بە عێراق وە، دەستنیشان کراوە. گۆرە پانی جموجوێ عەسکەری و تەوەرە ستراتیجیه کان نیوان دەوڵەتی ئایندە ی کوردستان و عێراق،

لەبەشی هەرزوژیدا هەمان گۆرپان و تەوەرەکان هەمان تەوەرەکانی نیوان کوردستانی باشورو عێراقن. بۆیە ناسینی توخمەکانی گۆرەپانەکە لەباری یەکەمدا و وەک ئەوەی بەپێی گریمانەی لیکۆلێنەووەکە کاری بۆ کراوە، بەشیوەیەکی گشتی بۆ داهاڵاتی کوردستان هەمان کارایی دەبێت و، لێرەشەووە یەکیک لەئامانجەکانی تری لیکۆلێنەووەکە ئەوەیە کە لەدارشتنی تەوەرە ستراتیجییەکانی دەولەتی ئایندە کوردستان بەعێراقەووە، بەشیکی زۆری ئەنجامەکانی لیکۆلێنەووەکە ئیستا دەکرێنەووە بە بنما.

۳- لیکۆلێنەووە لەجوگرافیای عەسکەریی هەر دەولەت و هەریەک، زانینی توخمە سروشتییەکان و جوگرافیای سروشتی دەولەت یان هەریەکەکی گەرەکە. دارشتنی سەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای سروشتی کوردستانی باشور وەک ئەوەی لەم لیکۆلێنەووەدا کراوە، یەکیکێترە لەئامانجەکانی لیکۆلێنەووەکە. لەو پێناوەشدا چەندین ژمارە و خێشە و نەخشە، بەمەبەستی ناسینی توخمە سروشتییەکانی کوردستانی باشور بۆ یەکەمین جار خراوەتەرپوو، کە دەکرێ ئەو بەشە؛ واتە جوگرافیای سروشتی کوردستانی باشور، جیا لەبەشەکانی تر بەسەرەتایەک داڕێژیت بۆ خوێندن و لیکۆلێنەووەی جوگرافیای کوردستانی باشور.

۴- لەسۆنگەی تەوەرە ستراتیجییەکانەووە و دوا ئامانجی لیکۆلێنەووەکە، ئاشکرا کردنی خاڵە لاواز و بەهێزەکانی ئاسایشی کوردستانی باشورە (وەکو هەموو رووبەرەکە) لەپێودانگە عەسکەری و ستراتیجییەکانەووە، لەکاتەکانی شەڕ و ئاشتیدا بەبەرئورد لەگەڵ دەولەتی عێراقدا. بۆ ئەم مەبەستەش یەکەمجار رووبەری کوردستانی باشور وەک ئەوەی کە هەیە لەم لیکۆلێنەووەدا چوارچێوەی بۆ دارێژراوە، کراوەتە بنەمای ئەو بەراوردەو هەر لەوێوە لەسەرچاوەکانی هێزی هەریەکە، کۆلراوەتەووە پاشان بەشیوەیەکی کورت بەشە رزگارکراوەکە کوردستانی باشور کراوەتە نمونەی ئەو بەراوردە.

کوردستان - سلیمانی

هاوینی ۱۹۹۵

پەراوێزەکان

- ^۱ فریمان، ت.و، الجغرافیا فی مائە عام، ترجمە: د. عبدالعزیز طریح شریف، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد. هەروەها: السماک، الدكتور محمد ازهر سعيد، الجغرافية السياسية-اسس وتطبيقات، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر-جامعة الموصل، ۱۹۸۸
- ^۲ پیلتیر، لوئیس. س و پیرس، جی. ایزل، الجغرافية العسكرية، ترجمە: الدكتور عبدالرزاق عباس حسین، بغداد، ۱۹۷۵
جامعة الموصل، ۱۹۸۸
- ^۳ پیلتیر، لوئیس. س و پیرس، جی. ایزل، هەمان سەرچاوەی پیشوو.
- ^۴ هەمان سەرچاوەی پیشوو.

بەشى یەكەم

جوگرافیاو دەولەت

فهللی یه کهم

هئیری دهولته له روانگهی جوگرافیاوه

(۱-۱-۱): دهریارهی زانستی جوگرافیا

جوگرافیا یه کیکه له کوئترین لقه کانسی مه عریفه که ههر له دیر زه مانه وه خه لک به حوکمی هه ولدانی یه کبینه یان بۆ زانیاری زۆرترو دۆزینه وهی جیگهی تر، جیا له شوینی باوی ژیا نیان، سه ره تاکانی ئەم زانسته یان، له لا گه لاله بووه. میژوونووسان پیا نیان وایه لانی کهم له سه رده می هیژودۆته وه، پیشکنه ران و داگیرکه ران تیپینییه کانسی خویان به مه به سستی خزمه تکردنی حکومه ته کانیا ن و خوینه ران به شیوه یه کی گشتی، تۆمار کردوه

(جوگرافیا Geography وشه یه کی یۆنانی لاتینییه، ئەم وشه یه له دوو برگه پیکهاتوه: Geo به مانای زه وی و graphia وه سف ده گه یه نیت، واته وه سفی زه وی. لیکۆلینه وه جوگرافییه کان گرنگی به لیکۆلینه وهی دیارده گه ردوونی و فه له کییه جیا جیا کان، له نیو ئەوانه شدا زه وی و کو مه له ی خۆرو هیله کانسی دریزی و باز نه کانسی پانی و شوینی ئەستیره کان و هی تر، ده دن.

کتیبی جوگرافیای به تلیمۆس (۹۰-۱۶۸ز) و، کتیبی جوگرافیای ئەسترا بۆ (۶۰ پ. ز، ۲۱ ز) ئە وه ده سه لمینن که یۆنانییه کان که له پوریکی جوگرافیسی گرنگیان جیهیشتووه.^(۲)

جوگرافیای نوێ به کاریگه ریی سنی هۆکار سه ری هه لدا، ئەوانیش: دۆزینه وه جوگرافییه کان و، بلا بوونه وهی فه لسه فه ی زانستی و، سه ره له دانی تیۆری په ره سه ندنی داروین بوو.

سەرەپاي دۆزىنەۋە ناوخۇكانى ھەردوۋ كىشورەى ئاسىيا ۋە فرىقا، دۆزىنەۋەى ھەردوۋ ئەمىرىكا ۋە كىشورەى ئوستراىلىا، ئاسۇكانى لىكۇلىنەۋەى جوگرافىيان پەرەپىدا. بىلابوۋنەۋەى فەلسەفەى زانستىش واپىكرد كە جوگرافىا لە جوغزى زانبارى و راستىە ۋە سىفىيەكان دەرپچىت و بىيىتە زانستىك كە پىرەۋى شىكاركردنى زانستىانە بىكات. سەرەلدانى تىۋرى پەرەسەندنى داروینىش لەبواری بايۇلۇجىدا، خالى دەسپىكى سەرەلدانى جوگرافىاي زانستى بوو. كىتبى (رەچەلەكى جۆرەكان) ى لەبواری زانستىدا، بەرپاكرد. داروین ھىماى بۇ كارلىكردنى نىۋان بوۋنەۋەرە زىندوۋەكان - لەنىۋىشىاندا مروف و ژىنگەى نىشتەجىۋونى ئەو بوۋنەۋەرە، كىرەبوۋ ئەم سەد سالى دواى، پەرەسەندىكى بىۋىنەى زانستى جوگرافىا بوو. ئەۋىش بەھۋى پىمال كىردنى ھەموو جىهان لەپى بازىرگانى و داگىركارى و دۆزىنەۋەى جىگەى تىرو پىشكەۋتن و داھىنانى پاپۇر ھىلەكانى ئاسنو، پاشانىش فرۆكە.

بۆيە بەشىۋەيەكى گىشتى دەتوانىن بلىن كە جوگرافىاي نوۋى لەنىۋەى سەدەى نۆزدەو سەرەتاي سەدەى بىستدا، سەرى ھەلدا.

جوگرافىاي نوۋى تەنبا لەبواری ۋە سىفكردنى زەۋى و دىاردەكانى تىردا نەۋەستايەۋە، بەلكو چەندىن لق و چەندىن پۇلى جىاجىاي لىبۇۋە. بەلام سەرەپاي گىشت ئەو چەمكە جىاجىايانەى جوگرافىاي نوۋى، ھەموۋيان لەۋەدا يەكەدەگىرەۋە كە گۆى زەۋى مەيدانى لىكۇلىنەۋەى، ھەرىەكىيانە. كەۋابىت (جوگرافىا زانستى پىۋەندىيەكانى شوۋىنە تا ئەو جىگەى لەخزمەتى مروفدايە). بەۋپىيە جوگرافىا ماناى لىكۇلىنەۋەى زەۋىيە لەو سۆنگەيەى كە بۇ مروفە. واتە تىروانىنى جوگرافىا تىروانىنى شوۋىنە بەھەموو پىۋەندىيە سىروشتى و مروفىيەكانەۋە. بەۋاتايەكى تر، جوگرافىا دىارىكردنى وىنەى چاۋەپانكراۋ ئايندەى كارلىكى سىروشت و مروفە لەمىانەى ئەو وىنەيەى ئىستايەۋە.

جوگرافىا لەدوۋ لىقى سەرەكى پىكدىت؛ ئەۋانىش جوگرافىاي سىروشتى و جوگرافىاي مروفىيە.

ھەرچى جوگرافىاي سىروشتىيە گىنگى بەلىكۇلىنەۋەى دىاردە سىروشتىيە جىاجىاكان دەدات و، لەقەكانى تىرى ۋەكو جوگرافىاي مروفۇلۇجى و كەشۋەۋاۋ

بايۇلۇجى ۋە دەرياسى زەربىياكان ۋە جوگرافىيەلىك خاڭ ۋە روۋەك ۋە كانەكانى
لىدەبىتتە ۋە ئەمەلىيەتتە ھەرىكەتلىك دەپنە بەچەندە لىقكى تەرەپ بەلەم جوگرافىيەلىك
مەۋجۇت ۋە لىكۋىلىنەۋانە لە خۇدەگىرەت كە گىرەت بەدىيەدە مەۋجۇت كان دەدات ۋە
چەندە لىقكى ۋەكو جوگرافىيەلىك پىشەسازى ۋە كىشتوكالى ۋە گۈستەنە ۋە
شارستانى ۋە جوگرافىيەلىك سىياسى ۋە كۆمەلەيەتلىك ۋە ھى تىرى لىدەبىتتە ۋە،
ھەرىكەتلىك لەم لىقەنەش بۇ چەندە لىقكى تەرەپ بەش دەپنە.

جوگرافىيەلىك چەندە خەسەلەتلىك تايىبەتلىك ھەيەكە لەزانستەكانى تىرى
جىيادەكەتتە، ئەمەلىيەتتە تەشەببۇس بىرەتەن لە:-

۱-كەسەيەتلىك جۈت لايەنەلىك زانستى جوگرافىيەلىك.. بەمەلىيەتلىك گىرەتلىك
بەلىكۋىلىنەۋەلىك سەرجەمە دىيەدە سىرۋىشتىيەكان پىكەۋە گىرەت دەدات، لەمە
سەركەلى تىرىشەۋە زانستە مەۋجۇت كان. ئەمەلىيەتتە تەشەببۇس جوگرافىيەلىك لەباقى
زانستەكانى تەرەپ بەشەكەتتە.

۲-لىكۋىلىنەۋەلىك ھەرىكەتلىك... ھەرىكەتلىك رەپىۋىيەكە لەخاڭ، روۋەكەلىك
ھەرىكەتلىك بىت بەپىي پىۋەدەنگىلىك دىيەركاۋ روۋەكەشە سىرۋىشتىيەكەلىك بەرەۋ
ۋەكچۈن دەچىت. جوگرافىيەلىك ھەۋلەدەت جىيەن بۇ چەندە ھەرىكەتلىك جىياۋاز
دەشەشەكەت كە دەشەت لەسەر ئاستى كىشەۋەكان يا دەۋلەتەكان يا ئەمەلىيەتتە
ھەرىكەتلىك بىت كە دەتەۋەتلىك بەسەۋى سىرۋىشتى مەۋجۇت دەستەشەشەكەتلىك
ۋەتە جوگرافىيەلىك كۆلىنىكەيەكەيە پىمەلى سەراپەلى ھەمەۋە دىيەدە سىرۋىشتى ۋە
مەۋجۇت كانى سەرزەمىنى (ھەرىكەت) دەكەت. بەمەلىيەتتە تەشەببۇس دىيەنەۋە لەباقى
زانستەكانى تەرەپ بەشەكەتتە.

۳-نەخشە... ئەمەلىيەتتە كە جوگرافىيەلىك لىقەتەگەت، ئەمەلىيەتتە كە رەستەۋ
ھەركەتلىك كە لە لىكۋىلىنەۋەلىك جوگرافىيەلىك بەكارەدە ھەنرىتەۋ لىيەۋە دەتەۋەتلىك
ھەمەۋە دىيەدە سىرۋىشتى ۋە مەۋجۇت كان بەمەلىيەتلىك لىكۋىلىنەۋە بىرەنەۋە.
نەخشە ۋەنەلىك ئەمەلىيەتتە بەلگەنەمە بىنچىنەيەكە كە جوگرافىيەلىك نىيازەتلىك لىقەتە
بەكۋىلىنەۋە.

(۱-۲): تىۋىرە جوگرافىيەلىك شىكەرنەۋەلىك دەۋلەتەۋ ھىزى دەۋلەتە

كەشەسەندە تىۋىرە دەۋلەتەۋ دەستەۋەتەكانى لىكۋىلىنەۋەلىك زانستى لە
بەۋەكەكانى فەلسەفەۋە جوگرافىيەلىك، پەشەنەۋە ۋە ۋەنەۋەلىك پىكەلى ۋە ۋەنەۋەلىك

بازرگانى لەنىوان گەلاند، بەتايبەتیش دواى شۆپشى پيشەسازى و پەلەوايشتنى عەسكەرييانەى دەولەتە پيشەسازىيەكان بۇ گەران بەدواى جىگەى تازەدا، ھەموو ئەوانە بوونە ھۆى سەرھەلدان و پەرەپىدانى تيۆرە جياجياكانى تايبەت بە پاراستنى ئاسايشى قەوارە سياسىيەكان و بيرکردنەو لە چۆنىتى رووبەربوونەو ھى مەترسىيە چاوەپوانکراوەكانى دەرەو ھى ئەو قەوارانە.

لەو سۆنگەيەى كە توخمە جوگرافىيەكان پاىەى سەرەكى ھىزى ھەر دەولەتەك پىكدىنن، زانستى جوگرافيا بوو مندانلانى سىروشتى سەرھەلدانى ئەو لقەى كە لەدەولەت دەكۆلىتەو، پاشان بەجوگرافياى سياسى ناوژەدكرا جوگرافياى سياسى لقىكە لە لقەكانى جوگرافياى مۆيى، ئەم لقە وەكو سەرچەم لقەكانى ترى سەرەبەھەمان پۆل: جوگرافياى ئابورى، جوگرافياى كۆمەلەيەتى... دىنامىكىەتيكى گەورەى ھەيە.

سى ھۆكارى سەرەكى بوونە ھۆى سەرھەلدانى جوگرافياى سياسى، كە برىتين لە: -

١/ گەشت و دۆزىنەو جوگرافىيەكان.

٢/ پەرەسەندنى ناسيوناليزم.

٣/ پەرەسەندنى دانىشتوان

سەفەرنامەو سياحەتنامەى گەلەك لە گەرىدەكان ئەو ئاشكرا دەكەن كە جگە لەمەبەستى كۆکردنەو ھى زانىارى دەربارەى ناوچە جياجياكان، لەپشتى زۆربەى كۆچ و گەشتى گەرىدەكانەو ھەزىكى ئاشكرا ھەبوو بۇ قۆلکردنەو ئەو زانىارىانەو ھەولدان بۇ پەرەپىدانىان.

دوابەدواى سەدەى شارزەو پى بەپى سەرھەلدانى سىستىمى سەرمايەدارى و پىكەينانى قەوارە دەولەتى نەتەو ھى وەكو دياردەيەكى ئەو قۇناغەو ھەولدان بۇ كۆبوونەو ھى رۆلەكانى يەك گەل و يەك نەتەو لەدەورى يەكترو، پاشانىش دەرکەوتنى شىو ھەك لەشىو ھەكانى سنوردانان و سنوركيشانى ئەو قەوارانە، ھەموو ئەوانە جوگرافيايان بەرەو سياسى بوون، برد.

زۆربوونى ژمارەى دانىشتوانىش ھۆيەكى تر بوو لەو ھۆيانەى كە بوو ھۆى سەرھەلدانى ئەم لقەى جوگرافيا. لەكاتىكدا ژمارەى دانىشتوانى جىهان لە

سالى (۱۶۵۰ز)دا دەۋرۋەھى تەنپا پىنچ سەد مىليۇن كەس دەۋو، كەچى ئەم ژمارەيە لەم چوارسەدەيەي دوايىدا ھەشتا ئەۋەندە زىادى كردو، لە سالى (۱۹۸۵ز)دا لەچوار مىليار كەس تىپەپىكرىد. ئەم زۆربوونەۋەي ژمارەي دانىشتوانى جىھان و دابەشكردنى ناعادىلانەي خىروپىرەكانى سەر گۆي زەۋى گەلىك شەپرو مەملانىي ھىنايە كايە كە سنورى ولاتانى دووچارى گۆپانى يەكبينە كردهۋە^۷

ھەرچەندە لەسەدەي پانزەۋە سەرەتاكانى جوگرافىيائى سياسى بەديار كەۋتن، بەلام تا نيۋەي دوۋەمى سەدەي نۆزدە، بىنەماكانى ئەم زانستە بەشپەۋەيەكى رىك و پىك دانەپىژرا. بەرەو پىشەۋەچوونى زانستەكانى ترى ۋەكو مېژوو، سياسەت، كۆمەلناسى، پىۋەندى نيۋەۋەلەتى، ئابورىناسى، و زانستىيە عەسكەرىيەكان بوونە پىشەينەيەكى تۆكمە بۆ دارشتنى پايە تيۋىرىيەكانى جوگرافىيائى سياسى.

گەر بەشپەۋەيەكى گىشتى (ھەرىم) يەكەي لىكۆلىنەۋەي كۆلىنكارىيە جوگرافىيەكان بىت، ئەۋا لە جوگرافىيائى سياسىدا (دەۋلەت) كە يەكەيەكى زىندوۋى ناجىگىرە، بىنەماي كۆلىنكارىيەكەيەتى.

ھەر يەكەيەكى سياسى لەسنى توخم پىكىت؛ ئەۋاننىش زەۋىو، دانىشتوانو، دەسەلات (حكومت)ە. جوگرافىيائى سياسى لە تانوپۇكانى دوان لەھەر يەكەيەكى سياسى دەكۆلىتەۋە؛ ئەۋاننىش زەۋىو دانىشتوانە.

ئەركى جوگرافىيائى سياسى لىكۆلىنەۋەي ھەلسوكەۋتى ھاۋنىشتەمانىيەكانە بەرامبەر بەر بەرژەۋەندىيەكانى دەۋلەت. ئىتر لىرەشەۋەيە كە يەكەي سياسى بە پىچەۋانەي لقەكانى ترى جوگرافىاۋە، لە جوگرافىيائى سياسىدا خۆي بەسەر ھەرىمى سروسشتىدا دەسەپىنىت. لەو پىۋدانگەشەۋە كە ھەر دەۋلەتلىك بەجىا دياردەيەكى جوگرافىيە، جوگرافىيائى سياسى لەرپى شىكرەنەۋەي جىۋ- سياسىيانەي توخمە سروسشتىو مەۋىيەكان، زانىارى گەلەلە دەكات و دەيخاتە بەردەست دارپىژەرانى سياسەتى دەۋلەتەۋە.

گرنگى پراكتىزەكردنى جوگرافىيائى سياسى بۆ دەۋلەت لەم خالانەدا خۆدەنوينىت:-

۱/ ئاشكارا كۆرۈنۈش ۋە پىكىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىياسىي ھەرىكەت، ھەرىكەت يەككە سىياسىي، لەمپانە ئۆزگەرتىش ھەرىكەتلىرى شىتەلكارىيەنى جوگرافىيە سىياسىي.

۲/ دەست نىشان كۆرۈش ھەرىكەتلىرى ھەرىكەتلىرى تانۇپۇكەنى نەخشە سىياسىيەنى دەۋلەت لەۋارى پىۋەندىيە ناۋخۇيى دەرىجىيە كاندە. ۳/ بەشدارى كۆرۈش لەپلانى دىيارى كۆرۈش تانۇپۇ ئايندىيە كاندە تەنگۈچە لەمە ھەمە جۆرەكان، ئەۋىش بە بەشدارى كۆرۈش جوگرافىيە سىياسىي لە دىيارى كۆرۈش ستراتىجى گىشتى يەكە سىياسىيەكە (ۋاتە دەۋلەت).

۴/ دىۋاجار جوگرافىيە سىياسىي دەۋلەت بەشدارى كاريگەرى لە پالېشتى كۆرۈش ئاساسىي نىشتەمانى ۋە ئاساسىي نەۋەيى ۋە ئاشتى جىھانىدا بىكەت^۱ لەگەرمە جەنگى جىھانى يەكەمدا ۋەكو پىداۋىستىيەكى بى چەندۈچۈنى ئەۋ جەنگە، بۇ داپشتى ۋە پەۋكۆرۈش پايەكانى ئاساسىي دەۋلەت ۋە قەۋارە سىياسىي دەۋلەت ۋە بەرپە چاۋكۆرۈش توخمە جوگرافىيەكانى ھەر دەۋلەتلىك لەگىرەنى رۆلى سەرەكى ۋە گەۋرە پاراستى ئاساسىي ئەۋ دەۋلەتەدا، لىقىكى تىرى جوگرافىيە بەناۋى (جىۋپۇلەتلىك) ۋە سەرى ھەلدا، كەدىسانە ۋە زۆرەي پايە تىۋرىيەكانى لە جوگرافىيە سىياسىيە ۋە بناۋان دەگرن.

زاراۋە جىۋپۇلەتلىك بۇ يەكەمىن جىار لەسەر زارى مېژۋونوس ۋە سىياسەتناسى بەرىتەنى رۇدۇلف كىلېن (۱۸۶۴-۱۹۲۲) لەسالى (۱۹۱۶) دا ھاتە كايە، پاشان بىنەماكانى ئەم زانستە لەلەيەن جەنەپالى ئەلمانى كارل ھاۋسەۋقەرەۋە، داپىژراۋ پەرەي پىدرا.

جەنگ جىۋپۇلەتلىكى دروستكرد، بۇيە تەنەنەت ھىندى جىار جىۋپۇلەتلىك بەجەنگ بەراۋرد دەكرىت.

جىۋپۇلەتلىك تايىبەتە بە لىكۈلەنەۋە دەۋلەت لەتېروانىنى سىياسەتەۋە، بەلام ۋەكو چەمكىكى جىگىرۋ نەگۈپ تەماشى دەۋلەت ناكات. بەلكو ۋەكو زىندەۋەرىكى زىندوۋ لىي دەۋلەت. جىۋپۇلەتلىك لەگۈشە نىگايەكى نەتەۋەيى ۋە زاتىيەۋە، پىۋەندىيە ئالۇگۈرەكانى نىۋان شوين ۋە ھەرىكە لەدىمەنى سىروشتىي (زەۋى) ۋە، دىمەنى مۇۋىي (دانىشتۋان) ۋە دىمەنى شارستانىي (تۋاناۋ تەكنەلۇجىيا)، دەكۈلەتەۋە. گەۋەرى جىۋپۇلەتلىك لىكۈلەنەۋە پىۋەندى سىياسەتى نىۋەدەۋلەتلىيە لەسايە ھەلومەرج ۋە پىكىراتە جوگرافىيەكاندا،

لەپاستىشدا جوگرافىيا توخمە جوگرافىيەكان كرۇكى تيۋرى جىۋپۇلەتيكن، بۇيە تەنەنەت ھىندىك لەزانا جىۋپۇلەنيكىيەكان پىيان وايە كە سىروشتى جوگرافىيەلىك ھەر دەۋلەتلىك يەكەم سەرچاۋەى ھىزە نەتەۋىيەكەى پىكەدەھىنەت. ھىندىكى تىرىش دەلىن بارودۇخە جوگرافىيەكان سىياسەتەكانى دەۋلەت دىارى دەكەن.

دەتۋانەن بەم شىۋەيە پىناسەى جىۋپۇلەتيك بەكەن؛ جىۋپۇلەتيك ئەۋ تيۋىرىيەكە لەھىزى دەۋلەت پىبەپى زەۋى دەكۇلىتەۋە، يا تيۋرى گۇرانكارىيە سىياسىيەكانە بەپى پىۋەندىيان بە زەۋىيەۋە.

رۇدۇلف كىلەن ئاۋا پىناسەى جىۋپۇلەتيك دەكات؛ زانستىكە لەپىۋەندى نيۋان روۋادەۋ سىياسىيەكان زەۋى دەكۇلىتەۋە. بەلام بە بۇ چوۋنى نىكۇلاس سپاىكىمانى ئەمىرىكى جىۋپۇلەتيك نەخشەدانانە بۇ سىياسەتى ئاسايشى نەتەۋەى دەۋلەت لەچارچىۋەى فاكىتەرە جوگرافىيەكاندا.

جىۋپۇلەتيك لە گۇشەنىگايەكى تايەتەۋە لە تانۇپۇكانى سىراتىچ دەكۇلىتەۋە، ئەۋ پىۋايە سىراتىچ فەلسەفەى ھىزە. بۇيە زەرۋەت ياسا ناناسىت. ھەر لەبەر ئەۋەشە جىۋپۇلەتيك گىرنگى گەۋرە بەداۋاكانى دەۋلەت دەدات لەپروۋى روۋبەرۋەۋ روۋبەرى دەۋلەت بۇ پىنچ توخمى سەرەكى دابەش دەكات كەبى دابىنكرەنى ئەۋ پىنچ توخمە دەۋلەت ناتۋانەت ھەست بەدلىيائى بىكات، ئەۋانەش تۋانائى خۇبىزىۋى، زىندەبۋار، بىرۋەكەى ھەرىمگىرى، مىلمانى نيۋان ھىزەكانى ئاۋو وشكاى، و سىۋى سىياسىيە.

ئەگەرچى جىۋپۇلەتيك لە جوگرافىيەلىك سىياسىيەۋە سەرى ھەلدا، بەلام جىۋپۇلەتيك گەۋرەشيان لەنىۋاندايە.. جىۋپۇلەتيك بە پىچەۋانەى جوگرافىيەلىك سىياسىيەۋە، ئەۋەندەى گىرنگى بە بارودۇخ لەپاشەپۇژدا دەدات، ھىندە گۈى بە ئەمىرۋ نادات. جىۋپۇلەتيك ۋىنەى دەۋلەت بەۋشۋەيە دەكىشىت كە پىۋىستە بىت، لەكاتىكدا جوگرافىيەلىك سىياسى لەقەۋارەى ئىستائى دەۋلەت ۋەكۋ ئەۋەى ھەيە، دەكۇلىتەۋە. لەسەرىكى ترەۋە جىۋپۇلەتيك ئەۋە دەخاتەپروۋ كە لەپروۋى سىياسىيەۋە و بۇ بەرژەۋەندى دەۋلەت پىۋىستە ئەنجام بەرىت. بەلام جوگرافىيەلىك سىياسى گىرنگى بە لىكۇلىنەۋەى جوگرافىيەلىك دەۋلەتەن ۋەكە سىياسىيەكان دەدات پىبەپى راستىە جوگرافىيەكان. ھاسەۋقەر دەلىت:

ھەر پىنچ توخمەكەى ھىزىش لەدوو توخمى سەرەكيدا كۆدەكرىنەو،
ئەوانىش ھىزى جوگرافىيە ھىزى جىئولوگىيە.

۲- شىۋەكانى ھىز: شىۋەكانى ھىز جۇراوجۇرو جىياوازن، گرنگىزىيان
ئەمانەن:

ا- ھىزى ئابورى، كەماناى رادەيەكى بەرز لەتواناى خۇبژىۋى دەگەيەنىت.
بەواتايەكى تر تۈنەى درىژەدان بە توخمەكانى ئابورى ئەتەوھىي لەھەردوو
كاتەكانى شەپو ئاشتىدا. ئەم ھىزە بەگرنگىزىيان شىۋەكانى ھىزى ھەر ئەتەو
دەولەتلىك دادەنرىت.

ب- ھىزى عەسكەرى، كەچىرىدەنەوھى ھەموو توخمە مۆيىي و بىنەما
تەكنەلۇجىيە ئابورىيەكانى، خىستەنەگەپىيان لەخىزمەتى دامودەزگاي عەسكەرى
ولادت، دەگەيەنىت.

پ- ھىزى مەنەو، بەماناى كاركردەنە سەر راي گىشتىيە لەناوخۇو
دەرەوھى ولادت، بەشىۋەكەكە ھىزى بەرامبەر لاوازىكات و كەلىن و ناكۆكىيە
ناوخۇيەكانى دەولەتى بەرامبەر گەورەتر بىكات.

ج- ھىزى فىئەلى، ئەم ھىزەش گوزارە لە ھەبوونى دەستەجىي سەرچاۋە
جىياجىياكانى درىژەدان بەژىيانى ئاسايى ھەر دەولەتلىك دەكات.

چ- ھىزى پىشېيىنىكراۋ (يا ھىزى مەت بوو)، ئەو تۈنەيانەى دەولەتنە كەپاش
پەرەپىدان، چىنگ دەخىرىن.

۳- خەسلەتەكانى ھىز چەند خەسلەتلىكى جىياكەرەوھى ھەيە، ئەوانىش:

ا- ھىز قەۋارەيەكى مەنەوھىيە، ۋەكو رۇج ۋايە جەستە دەبىزىنىت و درىژە
بەبوونى دەدات، بى ئەوھى خۇي ۋەكو قەۋارەيەكى مادى بىيىرىت.

ب- ھىز سىمايەكى ناۋازەى ھەيە... پىۋىستىيەكە ھىچ رادەيەكى دىارىكراۋ
بۇ تىرىبون لىي نىيە.

پ- ھىز چەمكىي رىژەيىيە، ھىزى دەولەت بە بەراۋورد لەگەل ھىزى باقى
دەولەتەنى تر، دەپپورىت.

ج- مەرج نىيە ھىز پەلە ۋەپەلە ئاسايى پەرەبىستىنىت، كارى لەناكاۋ
دىاردەيەكە لەدىاردەكانى ھىز ھەولدان بۇ دەستىستى.

چ- ھىز چەمكىي بىزىۋى دىنامىكى گەشەسەندوۋە.

ح- دابە شېبوني ھيڙ لھجھستھي دھولھتدا سيفھتيگي نابھرابھري ھيھ، تالھدلي دھولھت كھناوھندھكھيھتي دووربھكھوينھو، كارايي ھيڙ لھبھشھكاني تري جھستھي دھولھتدا بھرو كھمبونھو دھچيٽ.

۴- جھرھكاني ھيڙ لھكھومھلگھي نيو دھولھتيدا: لھكھومھلگھي نيو دھولھتيدا جوار جھري ھيڙ ھن، كھبريتي لھ:-

ا- ھيڙي تاكلايھنھ، ياهيڙي خويي: ٺھم جھرھ ھيڙ دووجھر لھ دھولھتان دھگريٽھو، يا ٺھوھتا دھولھت پشٽ ٺھستور بھھيڙي خوي مامھلھ دھكات، يا بھھوي دابراني لھكھومھلگھي نيو دھولھتي جا بھھر ھويھك ييٽ، بھناچاري دھولھت پشٽ بھھيڙي خوي دھبھستيت.

ب- ھيڙي ھاوپھيماني يا ٺھوھي بھ (ھيڙي بھكھومھل) ناو دھبريٽ: ٺھميش ٺھو ھيڙھ دھگريٽھوھ كھ لھٺھنجامي پھيماننامھو ريگھوتننامھ كھ دھولھتھ جيا جياكان بھبھبھستي جھراو جھر لھنيواخوياندا دھبھستن، ديٽھكايھ.

پ- ھيڙي ٺاسايشي بھكھومھل: ٺھم ھيڙھ خوي لھھولھ نيو دھولھتبيھكان بھ چارھسھركردني تھنگوچھلھم جيا جياكاندا دھنوئيٽ.

ج- ھيڙي جيھاني: مھبھست لھم ھيڙھ، ھيڙي ٺھو كھومھتھ جيھانييھھ كھھيشٽا دانھمھزراوھ.

دووم: ھلھسھنگاندني ھيڙي دھولھت

(ياھيڙي نھتھويي) ھيڙي نھتھويي^{۱۱} ژمارھيھكي زور لھو توخمھ گرنگانھ دھگريٽھوھ كھ ناكريٽ لھپي ھاوكيشھيھكي ماتماتيكيانھوھ گوزارھي لي بكريٽ، لھوانھ: ٺارھزووي بھريپاكردي جھنگ، رادھي ھاوپشٽي كھومھلايھتي لھنيوان دانيشٽوانداو ھسٽركردنيان بھ بھرپرسيتي ساسيوي، تواناي خور اكرتنيان لھبھردھم نھبووني قاتوقريداو.... ھتد. بھ شيكاركردي ھيڙي نھتھويي ھر نھتھويھك، بووني دھولھتيگ كھ سنوريگي سياسي دياريكراوي ھبيٽ، مھرجيگي بي چھندو چھنھ. چھنكھ ليگولينيھوھ لھھيڙي نھتھويي نھتھويھك كھ تانويپوكاني ٺاشكرا نھبيٽ، لھپروي زانستبيھوھ ھر ليگولينيھويھكي لھوجھرھ كورت دھھينيٽ. ھريويھ كھباس لھھيڙي نھتھويي دھكريٽ، بھرامبھر بھوي باس لھھيڙي دھولھتيگ دھكريٽ كھبوونيگي مادي ھيھ. بھ ھلھسھنگاندني ھيڙي ھر دھولھتيگيش لھباري سھرنجي توخمھ جوگرافيھيھكانھوھ زانينو

ئاشكارا كىردى بىنەما سىمۋولىيەكانى، پايدەكانى ھەر ھەلىكەنگەندىكى
لەۋجۈرەتەن بۇ دادەپىزىن لاۋازى بەھىزى ئەۋ بىنەمايانە لاۋازى بەھىزى ھەر
دەۋلەتلىكەن بۇ دەستىشان دەكەن.

بىنەما جىۋىسىمۋولىيەكانى ھەر دەۋلەتلىك لەسى پايدە بىنەپەتى پىكىدىن لە
ھەرسىكىان پىكەۋە لەپىۋەندىيەكى ئورگانىكى و دىالەكتىكىانەدا ھىزى
دەۋلەت ھەلدەسەنگىن، ئەۋانىش بىرىتىن لە:-

يەك-توخمە جىۋىسىمۋولىيەكان.

دو-سامانە مۋىيەكان

سى-سامانە سىۋىيەكان.

يەك-توخمە جىۋىسىمۋولىيەكان

ھەرۋەكە پىشتر باسى لىۋەكرا، جىۋىسىمۋولىيە ئەۋ تېۋىرىيەكە بەپىي
زەۋى لەھىزى دەۋلەت دەكۈلىتەۋە. بۋىيە ھەموو ئەۋ رەگەزانەى پىكەتەى
دەۋلەت كە پىۋەندىيان بە سىۋىشى جوگرافىيە دەۋلەتەكەۋە ھەيە، سەرجەم
توخمە جىۋىسىمۋولىيەكان پىكىدىن.

توخمە جىۋىسىمۋولىيەكانى ھەر دەۋلەتلىكەش بۇ پىنچ توخمى سەۋەكى
دەۋەش دەكۈت بەم شىۋەيە:-

۱-شۋىن: شۋىن ھەر ۋەلىك (شۋىننى جوگرافى)، بەردى بناغەى ھەر
شىكردنەۋەيەكى جىۋىسىمۋولىيە.. ئەگەرچى شۋىن ۋەكە سەرجەم توخمە
سىۋىيەكانى تر خەسەلىكە جىگىرۋەگۈپى ھەيە، بەلام بەھا سىياسى و
سىمۋولىيەكەى لەگۈپانى بەردەۋامدايە.

بۇ زانىنى سىفەتەكانى شۋىن ھەر دەۋلەتلىك، پىۋىستە لەم رۋانەۋە
لەشۋىن بىكۈلىتەۋە:-

۱-شۋىننى فەلەكى: مەبەست لەشۋىننى فەلەكى دەستىشانكىردى شۋىنە
پىبەپىي بازەكانى پانى ۋەلىكەكانى دىۋىيەۋە شۋىننى ھەر دەۋلەتلىك بەپىي
ئەۋ بازەۋە ھىلانە ئەم گىرنگىيانەى ھەيە:-

* بازىنەكانى پانى گۆى زەوى، دەرېرى ھەلومەرجەكانى كەشۋەوان، بەوپىيە تا ئەو بازىنە زۆرتىن ماناى واىە دەولەت كەشۋەواى ھەمەجۆرى ھەيەو بەوپىيەش چالاكى و بەرھەمە كشتوكالى و ئازەلىيەكان، زۆرو زەبەندو ھەمەچەشن دەين.

* بەلام زۆربوونى ھىلەكانى درىژى كەدەرېرى كاتەكانى خۆرەلاتن و خۆرئاو ابوونە، ماناى پانوپۆرى دەولەت و لەپووى كشتوكالىشەو بوونى يەك جۆر بەرھەمى كشتوكالى دەگەيەنیت.

بۆيە تا بازىنەكانى پانى دەولەت زۆرتىن، ھىزى دەولەتیش زۆرتەر دەيیت ديارە ئەمە دەولەتە جەمسەرييەكان ناگريتەو.

ب-شويىن بەنسبەت ئاوو وشكاييەو: ئەمەش دوو جۆر شوين دەگريتەو:-

* شوينى دەريايى: بەشيۋەيەكى گشتى ولاتانى سەر دەريا سودى گەرە لەبازرگانىكردن و پيۋەنديكردن بەولاتانى تىرو رەنيوھينانى سامانەكانى زيردەريا وەردەگىرن و دەشتى روبارە ئارييەكان وەكو سنوريكى دابرو جياكەرەوى سىروشتيش دەولەت سوودى لي وەرېگريت.

شويىنى دەريايىش پى بەپيى ئەم خالانە، كەم تازۆر كارايى بەسەر دەولەتى سەردەرياوە جى دىلەت:-

-ريژەى سنورە دەرياييەكە بەنيسبەت تىكراى دەولەتەو.

-شيۋەى كەنارە دەرياييەكەو پىكھاتە مۇرفۇلۇجىيەكەى.

-گىرنگىيە نىۋەدەولەتى و ھەريمى و جىھانىيەكانى دەرياكە.

* شوينى كىشۋەريى (يائەو دەولەتانەى كەپپيان دەوتريست دەولەتە داخراوەكان): ئەم دەولەتانە لەپيى دەولەتانى ترەو نەيىت، ناتوان بەدەريا بگەن، بەو پيىەش بۆ بەرگىركردن لەخويان، ناچارن ھىزى زەمىنى و ئاسمانى گەرە پىكەوەبنين.

پ-شويىنى ستراتىجى: شوينى ستراتىجى خالى دەولەتەو بەپيى ھەلومەرج لە گۇرپاندايە. شوينە ستراتىجىيەكان پى بەپيى بوونى نۆكەندو دورگەو ترانزىتەو، گىرنگى جياجيان ھەيە. ئەگەرچى بوونى شوينى ستراتىجى نىشانەى ھىزى دەولەتە، بەلام لەھيندىك كاتدا دەيىتە مايەى چاوتىبىرپىنى زلھىزەكان و ھەلگىرسانى كىشەو مەملانى و جەنگ.

ج- شوینی پایتهخت: پایتهخت دلی دهولهته، بویه دهولهتان ههولدهدهن تابکریت لهناوچه سنورییهکان دوری بخهوهو بیبهنه قولایی جهستهی دهولهتهوه. چونکه مهترسی خستته سهر پایتهخت وگرتنی لهکاتی ههلگیرسانی جهنگدا، مایهی تیکچوونی سهرجهم بارودوخی ولاته نهگهر نهبیته هوئی دارمانی یهکجارهکی دهولهته.

۲- روبهر/ روبهری ههر دهولهتیک یهکیک لهتوخمه گرنگهکانی هیزی ئه دهولهتهمان پیشان دهدات.

ههر دهولهتیک خاوهن روبهریکی تاییهت بهخویهتی که ریکخستنه سیاسیهکهی لهسهر بیناکردوه.

برامهر بهچهمکی (روبهر) لهجوگرافیاا له جیوپولهتیکدا چهمکی (بوار Space) بهکاردیت. (بوار) چهقی تیورییهکهی (راتزل) ه... ئه دهلیت: ههر دهولهتیک بۆ بهرگیرکردن له بوارهی که داگیریکردوه وهکو پیویست لهگهڵ دنیای دهرهوهدا لهململانیایه بویه ههر دهولهتیک کهخاوهنی ریکخستنیکی تۆکمه بیت، ههولی فراوانکردنی روبهری بوارهکهی دهدات.

لهههمان سۆنگهوه لهکاتیکدا (روبهر) تانۆپۆکانی لای جوگرافیناس دیاریکراوه، کهچی (بوار) لای جیوپولهتیکیهکان، سنوری بۆ نییه. بهشیوهیهکی گشتی روبهری فراوان ئه کاراییانهی بۆ سهر هیزی دهولهته ههیه:-

۱- ناکریت لهدهرهوهی روبهریکی گهرهوا، هیچ دهولهتیکي مهزن ههیت. بهلام ئه مه مانای وانیه که ههر دهولهتیکي روبهر فراوان لهپووی هیزهوه دهولهتیکي مهزن بیت. چونکه دهشیت بهشیکي گهرهوی خاکی دهولهته، بیابان با وشکهپۆ بیت و بهکهلکی ژیان نهیهته، بهوپیهش چری دانیشتون و ژمارهکیان کهم بن.

ب- روبهری فراوان بواری ههلبژاردنی شوینی لهبار بۆ پایتهختی دهولهته دهدات.

پ- روبهری فراوان لهپووی عهسکهریهوه قولایی ستراتیجی دهبهخشیتته دهولهته.

ج- روبهری فراوان بواری دابهشکردنی باشتر و لهبارتر بۆ دامهزراوه عهسکهری و پیشهسازی و ئابورییهکانی دهولهته، دهرهخسینیت.

چ- دواچار رووبەرى فراوان بواری كشتوكال و چالاكى ئابورى ھەمەجۇر دەدات.

۲- شىۋە/ شىۋە دەۋلەت كارايى گەۋرەي لەسەر ستراتيچى عەسكەرىي پىلانى ئابورى دەۋلەت، ھەيە تا شىۋەي دەۋلەت كۆك و ئەندازەيى بىت ھىزو يەكگرتوويى زۆرتەر دەبىت. بە شىۋەيەكى گىشتى دەۋلەتانى دىئا بۇ چەند شىۋەيەكى سەرەكى دابەش دەكرىن، كە برىتىن لە:-

۱- شىۋەي رىكويىك: بەباشترىن شىۋەكان و بەھىز ترىنيان دادەنرىت چونكە لەسەرىكەۋە چەندىن خالى بەرگىرىكردن دەستەبەر دەكات و، لەسەرىكى دىكەشەۋە پەكى ھىرشكردن دەخات. ئەمە سەرەراي ئەۋەي كە دەرفەتى باشتىر بۇ دابەشكردنى دامەزراۋە ئابورى و عەسكەرىيەكان لەسەر رووى خاكى ولاتەكە، دەدات.

ب- شىۋەي لايىشەيى: لەپرووى ستراتيچى عەسكەرىيەۋە، ئەم شىۋەيە فاكترەكانى جموجۇل و پىۋەندىكردنى ولات لەناۋچەيەكدا قەتيس دەكات. ئەمەش ولات دوۋچارى دابىران و كەرت كەرت بوون دەكات بەتايىبەتىش لەكاتى جەنگدا. بۇيە دەۋلەت ناچار دەبىت ھىزو جىبەخانەي زۆرۇ زەبەند بەدرىزايى سنورەكانى بلابوكاتەۋە.

پ- شىۋەي پارچە پارچە: بەھۋى سەختى جموجۇل و ھاتوچۇ لەم شىۋەيەي دەۋلەتدا لەكاتى جەنگ و لەكاتى ئاشتىشدا، بەرپۋەبىردنى دەۋلەت بەسەر بەشە جىاجىياكانى ولاتدا، پەرتەۋازەۋ لاۋاز دەھىلىتەۋە.

ج- شىۋەي پەرشوبلاۋ: ئەم شىۋەيەش دەۋلەتانى كۆلۈنئايلىستى دەگرىتەۋە كە كۆلۈنئايىيەكانىان بەم لاۋ ئەۋلاي جىھاندا پەرشوبلاۋبوۋنەتەۋە. ئەم شىۋەيەي دەۋلەت زۆرتەر پىش جەنگى دوۋەمى جىھان لەئارادابوو.

۴- سنور/ ھەر دەۋلەت كى سنورىكى دىيارىكراوى ھەيە كە لەدەۋلەتانى ترى جىادەكاتەۋە سنور دەستكردى مەۋف خۇيەتى و ناچىتە خانەي دىيارە سىروشتى و جوگرافىيەكانەۋە. لەكىشان و دەستىشانكردنى سنوردا، ھىندىك جار توخمە سىروشتى مەۋىيەكان و ھىندىك جارى تر توخمە سىروشتى جوگرافىيەكان بىرپاردەرى شىۋەي سنورن. بەلام زۆرەي جار ھىز لەپىشتى ھەر سنوركىشانىكەۋە بوۋە.

پىئەبەپىئى شىۋەكانى سنور، ھىزى دەۋلەتتىش كەم تازۇر كارى تىدەكرىت پىئەبەپىئى شىۋانە:-

۱-ئەو سنورانەى كە لەمپەرى سىروشتى ۋەكو دەريا، چىا... ھىلەكەيان پىئەبەپىئى، سنورىكى كراۋە دەبن و مەترسى پەلاماردانىان دەپىت.

ب-ئەو سنورانەش كە بەدەۋلەتانى زىلھز دەۋرە دراۋن دووبارە رووبەپروى مەترسى يەكپىنەى داگىركردن و سنورشكاندن دەپنەۋە.

پ-ئەو سنورانەى كە لەبنەپتەدا كىشەو مەلانىيى لەسەرەو بۇ ھىچ كام لە دەۋلەتانى ھاۋسئ ھىلى سنورىەكلایى نەبۇتەۋە، يا يەكلایى بۇتەۋەو يەكك يازياتر لەدەۋلەتتىك پىئە قایل نىيە، سنورىكى لاۋزەو مەترسى پەلاماردانى لەئارادا دەپىت.

۵-تۇبۇگرافىاۋ فىزىۋگرافىا/ تۇخمە تۇبۇگرافىۋ فىزىۋگرافىيەكان كە خۇيان لەمۇرفۇلۇجىاۋ كەشەۋەۋاۋ سەرچاۋە سىروشتىيەكاندا دەپىنەۋە، پىكەۋە كەسىتتى جىۋسىياسى دەۋلەت دەستىنىشان دەكەن. تىكراى ئەم تۇخمانە كەخەسلەتتىكى چەسپاۋيان ھەيە، ھەريەكەيان بە جۇرىك كار لەھىزى دەۋلەت دەكەن.

۱-مۇرفۇلۇجىا: مۇرفۇلۇجىا، چىاكان و بانەكان و دەشت و دۆلەكان دەگرىتەۋە كەسەرچەم پىكەۋە رۇلىكى گىرنگ لەدىارىكردن ھىزى دەۋلەتدا ۋازى دەكەن. مۇرفۇلۇجىاۋ كەشەۋەۋا پىكەۋە كەسىتتى ئابورى دەۋلەت پىكەپىن.

ناۋچە شاخاۋىيەكان دىارترىن دىاردەكانى روى خاكن. ئەگەرچى لەپروى ئابورىيەۋە ناكىرت لەگەل دەشتەكان بەراۋرد بىكرىن، بەلام چىاكان سەرچاۋەى دەستخستنى ئاونو، بەناۋچەى گەشتوگوزار دەژمىررىن. لەپروى عەسكەرىيەۋە گىرنگى چىاكان پىۋەند بە مەۋقى چىاكان لە ھەر ۋلاتىكداۋ جۇرى دابەشېۋىيان بوۋنى چىا لەناۋچە سنورىيەكاندا، بە بەريەستىكى توۋندوتۇلى دەۋلەت دەپىت بەرامبەر دەرەۋەو لەسايەيدا دەشت دەۋلەت گەشەى گەرە بىكات. بەلام لەھەمان كاتىشدا بەريەستى فراۋانبوۋنى دەۋلەتە بۇ ناۋچەكانى دەرەبەرى كەچى بوۋنى چىا لەجەستەى دەۋلەتدا ھاتۇچۇى نىۋان بەشەكانى ۋلات دژۋاردەكاتو، زۇرجاران كەسايەتى جوگرافىۋ شارستانى جىاۋاز لەخودى ھەمان دەۋلەتدا دەخۇلقىنىت.

لەھەردوو باری ھێرش و بەرگریدا، چیاکان خەسلەتییکی جیاکەرەویان ھەیە. چیاکان شوینی بەرگریکردن و دروستکردنی قوللە و قەلەو سەنگەری قایمەن. بەپێچەوانەی چیاکانەو، ئەگەرچی دەشتەکان لەپووی ستراتیجی بەرگریکردنەو ناگەتە ئەوان، بەلام لەپووی ئابورییەو چاکترین رووەکانی رووی خاکن. دەشتەکان شوینی چەروونەو دانیشتوان و بیناکردنی شارە گەورەکان، چونکە رێگەوبان لەدەشتەکاندا چەروپەرن و پەل بۆ ھەموو لایەك دەکێشن ئەگەر بەرەبەستەکانی وەکو رووبار و زۆنگ و چیاکان نەبێت، ئەوا دەشتەکان لەپووی بەرگرییەو لاوازن و داگیرکردنیان ئاسانە. چونکە لەکاتیگدا دەشتەکان مەیدانی بەکارھێنانی تانک و زڕیپۆش و سوپای گەورەن، چیاکان شوینی پیادەو جەنگی پارتیزانین.

ب- کەشوەھا: کەشوەھا پێوەندییەکی گەورە بەلەشساخی مەروڤ و چالاکی و خۆراک و ناوچەکانی نیشتەجێبوونیەو، ھەیە. سەرھەرای ئەوێ کەشوەھا پێوەندی بەدابەشبوونی ئەو سامان و کەنزاوانەشەو ھەیە کە دەکەوێت ژێر زەوی.

کەشوەھا پێوەندی ناوچە جیاچیاکانی جیھان دەگۆڕێت، ناوچە مامناوەندی و شەك، ناوچە مامناوەندی سارد، لەلەبارترین ناوچەکانی کەشوەھا دادەنرێن چونکە لەکاتیگدا ناوچەکانی کەمەری گۆی زەوی و ناوچە جەمسەرییەکان، بەھۆی گەرماو سەرما لەپادەبەدەری سالانەیانەو، ژیانیکی ئازەرەلییانەیان فراژووکردوو کە تێیدا ئەرکی گەورە ھەر بوونەوەرێک بەرگریکردن و توانای مانەوہیەتی کەچی لەناوچە مامناوەندییەکانی زەوی بۆ نمونە ئەوروپا کەشوەھا رێگری بەردەم پەیداکردنی خۆراک و چالاکی روژانە ی مەروڤ نییە.

بەشیوہیەکی گشتی، نەخشەی سیاسی جیھان ئەو پێشاندەدات کە دەولەتە مەزنەکان ئەو دەولەتانە کە کەوتوونەتە نیوان بازەنەکانی پانی (۳۰- ۶۰) ی باکور واتە ئەو بواری کە کەشوەھای مامناوەندییە.

پ- رووەك: سەرچاو رووەکییەکان لە ھەر ولاتیگدا بەردی بناغە ی بینای ئابوری پێکدێن. چونکە ئەو سەرچاوانە پێوەندییان بە بەشیکی گەورە ی چالاکییە ئابورییە جیاچیاکانی ھەر دەولەتێکەو ھەیە.

بەپېيى ھەرىمەكانى دابەشېبون، سەرچاۋە روۋەككىيەكان دۈۋجۈرى سەرەكىن، ئەۋانىش ھەرىمى دارستانەكان و ھەرىمى ئىستېبىسە. لەكۆنەۋە دارستانەكان شوئىنى بەرگىرىكىردنى مەۋق و پاراستنى بوون و سەرچاۋەيەكى بەرپرشتى ئابورى بوۋە. لەپروۋى عەسكەرىيەۋە دارستان رۆلى گەرەۋى لە بەرگىرىكىردن و شالۋى پارتىزانانەدا بېنىۋە. ئىستېبىش كە بەناۋچەى گزۇگىا كورەكانى ناۋچە مامناۋەندىيەكان ناۋدەبرىت ناۋچەى شۋانكارەيى بوۋە. گەلانى نىشتەجىنى ئەم ھەرىمانە، بەھۋى رۆژە وشكەكانى سالەۋە پەلامارى دەۋرەبەرى خۇيان داۋە، بەگەلانى دېۋ ھىرشكەر ناسراۋون. بۇ ھەردۈۋ جۆر لەبارتەرىن ژىنگە روۋەككىيەكان، ژىنگەى كەشۋەۋا مامناۋەندىيە شىدارەكانە كەتتەدا شان بەشانى دارستانەكان لەۋەپگاش شىن دەبن.

ج-رۋبار: ئاۋ يەككە لەتۇخمە ھەرە گىرنگەكانى ھىزى دەۋلەت. گىرنگى ئاۋ بەپېيى سەرچاۋەكانى لەگۇپاندایە. ئاۋى سەرزەۋى كە چۆم و رۋبارۋ دەرياقەۋ دەريادەگىرئەۋە، بە پەلى يەكەم دىت بەتايىبەتى گەر سەرچاۋەكانى بەكەۋىتە ئاۋ خاكى دەۋلەتەكەۋە.

ئەۋ رۋوبارەنى كە بە تاكە ۋلاتىكدا رەت دەبن، بەرۋوبارە نىشتەمانىيەكان ناۋدەبرىن، ئەۋانەش كە بەزۆرتر لەۋلاتىكدا دەپۇن، بەرۋوبارە نىۋ دەۋلەتەيىەكان ناسراۋون.

لەپروۋى عەسكەرىيەۋە گىرنگى رۋوبارەكان لەۋەدایە كەۋەكو خالى جىياكەرەۋى سنور، ياۋەكو بەرەست و شوئىنى بەرگىرىكىردن بەكاردىن. ئەمە سەرپاي ئەۋەى كە لەبوراي كەشتىپرانىشدا پىۋەندىكىردن بەيەكە جىياجىياكانى دەۋلەتەۋە ئاسان دەكات.

دو- سامانە مەۋىيەكان

مەبەست لە سامانى مەۋىي، دانىشتوانە.

ھەر ۋەكە پېشان باسكرا، ھەريەكە سىي، ھەر دەۋلەتەك بوونى نىيە. دانىشتوان بەپېچەوانە توخمە جىۋپۆلە تىكىيەكان و سامانە سىروشتىيەكانى دەۋلەتەۋە توخمىكى گۆراۋە. ھەر لىكۆلەنەۋەيەك لە دانىشتوان ۋەكە توخمىكى ھىزى دەۋلەت، دەبىت ئەم لايەنە دانىشتوان بگىتەۋە:-

۱- قەۋارەى رادەى گەشەسەندى دانىشتوان: زۆرى ژمارەى دانىشتوان بوونى سوپايەكى گەۋرە فراژو دەكات، لەبەرئەۋەش كە تائىستە رەگەزى سەرەكى ھەر سوپاۋ كەرەستەى ھەر جەنگىك مەۋف خۆيەتى، بۆيە زۆرى ژمارەى دانىشتوان ھىزى سوپاۋ تواناى بەرپاكردن و بەردەۋامبوونى جەنگ، مەسۆگەر دەكات. بەپېچەۋانەشەۋە، دەۋلەتەنى كەم دانىشتوان ھەمىشە لەژىر بەزەيى دەۋلەتەنى دانىشتوان زۆردان. سەرەپاى ئەۋەش زۆرى ژمارەى دانىشتوان، دەستى كارى زۆرتر لەبوارەكانى ئابورى دەۋلەتە فەراھەم دەكەن و بارىكى چاكتەر لەكاروبارە كارگىرپىيەكانى دەۋلەتە دەپەخسىنىت، ھەرۋەھا دۇنيايى لاي رۆلەكانى نەتەۋە بۆ پىشت بەستەن بەھىزە تواناى خۇيان بەرجەستە دەكات.

۲- دابەشبوونى دانىشتوان: كەپپەۋەندى بەچرى دانىشتوانى ھەرىمە جىاجىياكانى دەۋلەتەۋە ھەيە پىبەپى ناۋچە كىشتوكالى و پىشەسازى و مەلەبەندەكانى چرى دانىشتوان. تاچرى دانىشتوانى ھەرىمە جىاجىياكان ۋەكە يەك، يانزىك لەيەك بىت، پىكەتەى دانىشتوان بەھىزەترو تۆكەتر دەبىت. ۳- پىكەتەى دىمۇگرافى دانىشتوان: لەھەمان سۆنگەى خالى پىشەۋە، دابەشبوونى دانىشتوان و رىژى تەمەن و ژمارەى نىرو مىش كارايى گەۋرەيان بۆ سەر پىكەتەى دانىشتوان ھەيە.

۴- پىكەتەى شارستانى دانىشتوان: ئەمىش پىۋەندى بەو پىشەترە مىژۋويى و شارستانىيەۋە ھەيە، كەپۆلەكانى دەۋلەتى پىگۆشكراۋە، لەبىناكردى كۆمەلگەدا كار بە بنەماكانى دەكەن. لەبەرئەۋەى دانىشتوان تەنيا

لەپوۋى چەندايە تىيەۋە ھەلئاسە نىڭىندىرىت، بەلكى لەپوۋى چۇنايەتى و
پىڭكەتەي ئەتىكىشەۋە لىكەدەرىتەۋە، بۇيە رادەي بەرزى ئاستى ھۇشيارى و
زانستى و سىياسى رۇلەكانى ھەر دەۋلەتلىك، ھىزىكى زۇرتەر لەپادەي نزمى ئەو
ئاستانەي رۇلەكانى دەۋلەتلىكى تر، بەرجەستە دەكەت. ھەرۋەكە ھاۋچەشنىي
نەتەۋەيى و رەگەزىي و مەزەبى، ھىزى گەۋرە تر دەبەخشە دەۋلەت.

سەرەپاي ھەموو ئەو فاكىتەرە پۈزەتقانەي كەزۇرى ژمارەي دانىشتوان
دەيخولقۇن، بەلام بۇ ۋىلاتانى كەم دەرامەت و ھەژار، زۇرىي ژمارەي دانىشتوان
مايەي نەھامەتى و خولقاندنى تەنگۈچەلەمەي ئابورى و بژىۋى و دىۋارىش
دروستىكرەنى مەترىسىيە بۇ سەر پاشەپۇژى سىياسى دەۋلەت و سەرەخۇبۋونى.

سۇ-سامانە سىرۋىتىيەكان

بى بوۋونى سامانى سىرۋىتى ھەمەجۇرۇ زۇرۇزەبەند، ناكىرىت باس لەھىزى
دەۋلەت بىكرىت، چۈنكە سامانى سىرۋىتى ھەر دەۋلەتلىك ھىزى دەۋلەتەكە
پىۋەندىيەكى راستەخۇيان ھەيەۋ لەپوۋى چەندايەتى و چۇنايەتى سامانەكەۋە
ھىزى دەۋلەتلىش دەچەسىيەت.

سامانە سىرۋىتىيەكان بىنكەي ئابورى ھەر دەۋلەتلىك ۋامرازى ھىزى
سىياسى و ھىزى نەتەۋەيىن. چۈنكە كەم زۇرىي سامانى سىرۋىتىيەكان
كارايبان بۇ سەر سوپا ھىزى ەسكەرىي دەۋلەت ھەيە. لەھەمان سۇنگەۋە
ئەو دەۋلەتەنى سامانى سىرۋىتىيان كەمە يادەكە پىۋىست نىيە، بىنكەي
ئابورىيان لاۋازو بىنكە سىياسىيەكەيان لەمەترسىدا دەبىت.

ھەبوۋونى سامانى سىرۋىتى ھەمەجۇرۇ زۇرۇزەبەند، ماناى ھەبوۋونى بەرھەم و
بەربوۋمى ھەمەجۇرۇ بەو پىيەش ماناى داينىكرەنى پىداۋىستىيە بژىۋىيەكانى
دانىشتوان. كەمى سامانى سىرۋىتى يا نەبوۋونى جۇرىك لەو سامانانەي
راستەخۇ پىۋەندى بەدارايى و بژىۋى دانىشتوانەۋە ھەيە، لەكاتى ئاشتىدا
دەۋلەت چاۋ لەدەستى دەرەۋە، لەكاتى و بەتايىبەتلىش سەپاندنى ئابلۇقەدا،
دەۋلەت شىپىزەۋ لاۋاز دەكەت. بۇيە ھەبوۋونى سامانە سىرۋىتىيەكان، تۈكمەي
بىنكەي ئابورى و لەۋىشەۋە سەرەخۇيى سىياسى دەۋلەت، مەسۇگەر دەستەبەر
دەكەت.

سامانە سىروشتىيەكان جۇراجۇرن و لەپووى گىرنگىيەو ە جىاوازن، دەكرىت بەگشتى بۇ سى بەش پۇلەن بكرىن، ئەوانىش:—

۱- سامانە سىروشتىيەكانى سەرزەوى: كەپپوۋەندى بەشىۋەو پىكەتەى خاك و جۇرى كەشۋەواو ئامادەىي ئەو خاكە بۇ كشتوكال و رادەى بەپىتى و جۇرى ئەو بەروبومانەو ە ەيە كە پىۋىستىيەكانى دەولەت لەبژىۋى دانىشتوان داين دەكات.

۲- سامانە سىروشتىيەكانى ژىرزەوى: ئەمىش ئەو كانزاو كانانە دەگرىتەو كە دەشىت لەژىر خاكى ولاتەكەدا ەبن. بەلام زۆرۈزەبەندى سامانى ژىرزەوى پىۋەندى بەچۇنىتى دەرەينان و پاشانىش جۇرى سامانەكەو ەيە. بۇ نمونە بوونى نەوت، يا مادە بەنرخەكانى وەكو يۇرانيۇم و زىپرو ئاسنو و مس، كارايىيەكى گەرەيان بۇ سەر ەيزى ئابورى دەولەت ەيە. بەپىچەوانەو ە نەبوونى سەرچاۋەيەكى گىرنگى وەكو نەوت، دەولەت لەسەرچاۋەيەكى گىرنگى وزە بى بەش دەكات. بەلام ديارە بوونى سامانى سىروشتى بى ەبوونى دەستى كارى پىۋىست و پسپۇرو كادى ەونەرىي و تەكنەلۇجىاي پىۋىست بۇ دەرەينان و خستەنگەپى ئەو سامانانە، ديسانەو ە كار لەەيزى دەولەت دەكات و، بەپاشكۇو لاواز دەيەللىتەو ە.

۳- سەرچاۋەكانى ئاۋ: ئاۋ يەكىكە لەسامانە سىروشتىيە ەەرە پىۋىستەكانى ەەر دەولەتلىك. بەلام بوونى ئاۋ بەتەنيا ماناى ەيزى دەولەت ناگەيەنىت. بەلكو بوونى سەرچاۋەكانى ئاۋ لەناوخۇى خاكى دەولەتدا مەرجى سەرەكى ەيزى دەولەتە لەو روو ەو ە.

ئەگەرچى بوونى سامانە سىروشتىيەكان يەكىك لەسى پايە گىرنگەكەى ەيزى دەولەت پىكدەيىنىت، بەلام بوونى ئەو سامانانە بەتايبەتىش بوونى نەوت و كانزا بەنرخەكان، زۆربەى جاران دەبنە مايەى چاوتىپرىنى دەولەتانى زلىھزو فراوانخوازو ەولدان بۇ داگىركردن يا لەپووى ئابورىيەو ە پاشكۇكردنى ولاتانى خاۋەن سامان.

فەسلی دووم

سەرەتا تیورییه کانی جوگرافیای عسکری

(۱-۲-۱): بنه ما گشتیه کان^{۱۲}

۱- جوگرافیای عسکری لقیکه له لقه کانی جوگرافیای ته تبیقی، له روی شیوازو پیکهاتهوه له جوگرافیای ئابوری ده چیت و له زۆر رووهوه پیوهی په یوهسته، هه رله م سۆنگه وه ده شیت وه کو دامه زراوه ئابورییه کان بروانریته دامه زراوه عسکرییه کان، بهو پییهش هه مان ئه و کۆسپه جوگرافیانهی له بابەتی جۆره کانی ماده و گواستنه وه و بیناکردن و به کارهیناندا بۆ جوگرافیای ئابوری دینه پیش، بۆ جوگرافیای عسکریش به هه مان شیوه ن. جوگرافیای عسکری گرنگی به پراکتیزه کردنی مه عریفه ی جوگرافی ده دات له بهر پۆه بردنی کاروباره عسکرییه کاندا. له هه مان پۆدانگه وه جهخت ده کاته سه ره نه ده سه ی هه لۆیسته عسکرییه کان و کاراییه کانی مه وقع و دابه شبوونی ژینگه جیا جیاکان و دانیشتوان و هیزه کان و ئه و دیاردانه ی تر که پیوه ندییان به چالاکی عسکرییه وه هه یه، هه ربۆیه دوا جار رۆلی گه و ره له وه گرتنی بریاردا ده بینیت.

به پله ی یه که م جوگرافیای عسکری پیوه ندی به مه سه له کانی ستراتیج و دیاریکردنی مه به ست یا ئامانجه کان و هه لسه نگاندنی توانا کانی سه پاندنی هیزی چه که وه هه یه. به لām له مه سه له ته عبه و ییه کاندا جوگرافیای عسکری گرنگی به کاراییه کانی ژینگه ده دات له پیکه یانی پرنسیپه عسکرییه کاندا.

۲- جوگرافیای عسکری گرنگی به چوارچۆیه ی ژینگه یی ده دات... چوارچۆیه ی ژینگه یی هه موو فاکتیه رو هیزه پیکه وه کارلیکردوانه ن که

لەشۈيىنكىدا دەجۈلۈن دەتۈان كار لەتۈاناۋ كارايى ھەر جۈرە چالاكىيەك بىكەن كە لەو شۈيىنەدا روودەدات. بىرى ئەم پىكھاتۈوۋە كارلىكردوۋانە لەپوۋى چەندايەتتىۋ چۈنايەتتېيەۋە لە شۈيىنكەۋە بۇ شۈيىنكى تىر دەگۈرپىن. ھەر بۈيە جۈزى پىكھاتەۋ چۈارچىۋەى ژىنگەى ناۋچە جىاجىياكان لەسەر ئاستى نەتەۋەيى يان نىۋدەۋلەتتى كار لەھىزى نەتەۋە يان دەۋلەت دەكات. ئەم كارلىكردنەش لەپىي ئەۋ خەسلەتەۋە سەرھەلدەدات كە بەھۋى نايەكسانى لەدابەشېۋونى سەرچاۋەكان و دانىشتۈان و پەرەسەندى ئابورى و سامانەكانى كارلىكەرەنەۋە دەبىت كە كار لەبەرھەمى كشتوكالى دەكەن، يان بەھۋى ئەۋ مەۋقە جۇگرافىيەى كە دەشېت دەۋلەتتىك جىا لەدەۋلەتتىكى تىر پىۋەى بنازىت. لەبەرھەموۋ ئەۋانە تۈاناي دەۋلەت بۇ پىشتىۋانى كردنى ئامانجەكانى و بەرگىرىكردن لىيان، بەھلومەرچە ژىنگەيىيەكانەۋە بەستراۋەتەۋە. لەھەمان پىۋدانگىشەۋە بىرى تىچۈنى ھەر جۈجۈلۈكى عەسكەرى و ئەنجامەكانىشى تارپادەيەكى زۆر دىسانەۋە پىشت بە كارتيكەرەكانى ژىنگە دەبەستىت.

بەكورتى تايبەتمەندىيە ژىنگەيىيەكان كار لەھىزى نەتەۋەيى و رادەى بەكەلنى يان بىكەلنى دەزگا عەسكەرىيەكان و پلەى كارايى ھىزى عەسكەرى و دۈجار تۈاناي دەۋلەت بۇ بەدەستەينانى ئامانجە نەتەۋەيىيەكانى، دەكەن.

۳- جۇگرافىيەى عەسكەرى بەھرى پىشېنكردن بەرجەستە دەكات.. لەھەمان سۈنگەى خالى پىشۋەۋە، پىۋەندىيە جۇگرافىيەكان و ھەلومەرچە ژىنگەيىيەكانى دەۋلەتان و گۈرەپانى جۈجۈلە عەسكەرىيەكان، كارىيان بۇ سەر سەپاندنى ھىزى چەك لەلەين دەۋلەتتىكەۋە بۇسەر دەۋلەتتىكى تىر ھەيە. بۈيە ھەر پلان دانانىكى عەسكەرى پىشت ئەستۈر بەجۇگرافىيەى عەسكەرى دەبىت لەسەرئىكەۋە گرنگى بەشۈيىنە جىاجىياكان و ھەرىمە جىاۋازەكان لەپوۋى تايبەتمەندى و جىاۋازىيە سىروشتى و كۆمەلەيەتتېيەكان و كارايى ئەۋ كاركردانە لەسەر بەرپۈۋەچۈنى چالاكىيە عەسكەرىيەكان بدات و لەو سەرھەكى تىرىشەۋە چارەسەرى ئەۋ تەنگرە عەسكەرىيەكان بىكات كە لە ناچۈرى و جىاۋازى ئەۋ ناۋچانەۋە سەرھەلدەدەن.

ئەگەرچى جۇگرافىيەى عەسكەرى ناتۈانېت بەتەنباۋ بى پەنا بىردنەبەر لقەكانى تىرى جۇگرافىيا پالېشتى سىياسەتتىكى تايبەت يان جەنگىك بىكات بەلام زۆرىك لەو زانىارىيەنە دەخاتەپوۋ كە ئەنجامدانى ھەرىيەكىك لەو چالاكىيانە

دەشت تىلى بېجىت، ئەمما ئامانجانەي دەشتىت بەدەست بەينىزىن و پاشانىش ئەمما خۇسازدانەي پىيويستە لەئارادان بىن. بەوپىيە جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى لەسەرىكەۋە كۆت و بەند بۇ ھەر كاريكى ئەسكەرى دادەنىت، لەمما سەرىكەي تىرىشەۋە دەبىتە ھەيىنى ئەمما ھونەرى و مەملەنىيەي كەپىي دەوتىت جەنگ. چونكە بىرۈپۈچۈنەكانى جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى پىيۈەندىيان بەلەيەنەكانى ئەقىدە و پلان دانان و ئىستىخبارات و ئىسنادەۋە ھەيە.

۴-خەسلەتەكانى ژىنگەي كۆمەلەيەتى و سىياسى لەپىيۈەندىيەكى تىكچىزۋادا كارايى گەۋرە لەسەر پىيۈەندىيە مەدەنى ئەسكەرىيەكان جى دەھىلن.

ئارەزوۋە نەتەۋەيەكان ئامانجە نەتەۋەيەكان فراژۋ دەكەن و ئاقارى ستراتىجى نەتەۋەيە دياردەكەن، تايىبەتەندىيەكانى گۆرەپانى جىمۇجۇلە ئەسكەرىيەكانىش كارييان لەسەر رىكخستىن و جىبەمە شقى ھىزە چەكدارەكان و كاروبارە ئىدارىيەكان ھەيە. ھەرلەھەمان پىيۈەندەۋە گۆرەپانى شەر كار لەجۈرى خۇسازدان دەكات، پاشانىش ئالوگۆرە بەردەۋامەكانى تەكەنەلۇجىا گۆران لەھەلسەنگاندنى ئەسكەرىي ھەلۈمەرچە جوگرافىيەكاندا دىننە ئارۋە.

تىكرى ئەمما كارتىكەرە ئالۋز ھەمەرنەنگانەي سەر چالاكىيە ئەسكەرىيەكان كاريگەرىيەكانى ژىنگە لەسەر تواناي پىشتىگىرى كوردنى سىياسەتى نەتەۋەيە پىشان دەدات و ھەر بەوپىيەش جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى رۆلىكى بەرچاۋ لەخەملاندنى تواناي ستراتىجىدا ۋازى دەكات، بەمەش جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى بەشدارى لەبابەتى جىۋپۆلەتىكدا دەكات.

۵-لەسەر ئاستى ستراتىجى نەتەۋەيە و بەشىۋەيەكى جۈزى ھەر ھەلسەنگاندنىكى ھىزى نەتەۋەيە پىشت بەبەكارھىنانى جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى دەبەستىت. لەروۋى ئامانجە گىشتىيەكانەۋە جوگرافىيەسىنىڭ ئەسكەرى لە ھىندى ئاستى بالاي جوگرافىيەسىنىڭ نەزىك دەبىتەۋە. ئەمما پىيۈەندىيەش دەبىتە مادە ستراتىجى نەتەۋەيە، جۈزى ئەمما كارلىكە دىنامىكىيە نىۋان ھىزە نەتەۋەيەكان ئاشكاردەكات كە بە جىۋپۆلەتىكەۋە پىيۈەندارن.

۶-لەمىيانەي ھەلچۈنى بەرژەۋەندى نەتەۋەيە، جىاكردنەۋە لەنىۋان كارە دىبلۇماسى و ئەسكەرىيەكاندا، كاريكى بىيۈەدەيە. دەبىت دىبلۇماسىيەت پىشتىۋانى كوردنى كاريگەرەنەي سىياسەت و ئامانجە نەتەۋەيەكان مەسۇگەر

بىكات. ھىزى دىبلۇماسى ۋە سىكەرى دوۋىرەستەى پىكەۋە گىردارون بەسىاسەتى نەتەۋىيەۋە، بەشىۋەيەك كەناكرىت لىكىدى جىياكرىنەۋە. چۈنكى ھەشەكرىنى چەكدارانە دۈا كاركرىدە كە پىشتىۋانى كارى دىبلۇماسى دىكات. ئەۋ دىبلۇماسىيەتەى كە بەھىزىكى فىعلى پالپىشت نەكرىت، ناۋەروكىكى بەتالى ھەيە. بۇيە تواناى ەسكەرى سەپاندنى ھىزى چەك لەشۋىنى لەبارو گونجاۋدا بناغەى پىشتىۋانى كرىنى ھەر دىبلۇماسىيەتىكى سەركەۋتۋە. بەپىچەۋانەشەۋە، دىكرىت كارى دىبلۇماسى تارادەيەكى زۆر پىشتىۋانى ھىزى ەسكەرى بىت.

ئەركى جوگرافىيەى ەسكەرى لەم پىۋەندىيەدا بەشدارىكرىدە لە ھەلسەنگاندنى نەخشەۋ ئامانچە ستراتىجى ۋە تواناكانى دىۋەلت لەسەر ئاستە جىياككان ۋە، بەدۋادچۈۋنى لىبراۋانە لەخزمەتى بەرژەۋەندىيە نەتەۋەيەكاندا.

۷- جوگرافىيەى ەسكەرى لەرى سىچۆر لىكۆلىنەۋەۋە تىۋىزەكرەۋە، ئەۋانىش: لىكۆلىنەۋە سىستىماتىكىيەكان ۋە، لىكۆلىنەۋە بابەتىيەكان ۋە، لىكۆلىنەۋە ھەرىمىيەكانە.

جۆرى يەكەمى لىكۆلىنەۋەكان ئامازە بۇ پراكتىزەكرىدنى زانستە سىستىماتىكىيەكان دىكات لەكاروبارە ەسكەرىيەكاندا. زانستە سىستىماتىكىيەكانىش سەرجەم زانستە سىۋىتىيەكان ۋە زانستە مەۋىيەكانە كە پەيۋەندىيان بە جوگرافىاۋە ھەيە، مۇرفۇلۇجىا، ئەتنوگرافىا، رۋەكناسى، زانستى سىياسەت... دىكرىتەۋە.

جۆرى دوۋەم لەلىكۆلىنەۋەكان، ئەۋ لىكۆلىنەۋە بابەتىيەكانە كە پىۋەندى نىۋان كەشۋەۋا بەسەربازەۋە، تواناى خاك بۇ ھاتۋچۇ، ئەۋلايەنە جوگرافى ۋە ژىنگەيىانە دىكرىتە خۇكەھىزى نەتەۋەيىيان لەسەر بىيات دىكرىت. لەھەمان كاتدا دىست بۇ ھەموو بۋارەكانى خۇسازدان ۋە كاروبارە ئىدارىيەكان ۋە ھەموۋىشۋەكانى جەنگ دىكرىت.

بەكرىتى ئەم جۆرەى لىكۆلىنەۋە جوگرافىيەى ەسكەرى، ھەموو ئەۋ جىاۋازىيانە رەچاۋ دىكات كەژىنگە دىخۇلقىنىت ۋە ھەلسەنگاندنى تايىيەتىيان بۇ ئەنجام دىدات. بۇيە لەم رۋەۋە جوگرافىيەى ەسكەرى رۇلى پىكەۋە گىردانى جوگرافىا سىستىماكى ۋە زانستە ەسكەرىيەكان ۋەزى دىكات.

جۆرى سىيەمىش كە لىكۆلىنەۋە ھەرىمىيەكانە، ۋەكو يەكخەرى ھەموو لايەنە جوگرافىا جىاجىياكانى ھەرىمىكى ەسكەرى تايبەت، يان يەكك لىكۆرپەپانەكانى جموجۆلى ەسكەرى كاردەكات. بۇ ئەم بەبەستەش پىۋىستە لىكەك لە ھەرىمە تايبەتەكان. لەھەلومەرجىكى تايبەتدا، جوگرافىاي ەسكەرى تېۋىرىيەكانى خۆى پراكتىزە بكات.

بەشپۈەيەكى گشتى، ئەو خالانەى لەمەوپىش باسكران گرنگترىن ئەو سەرەتا تېۋىرىيەنەن كە دەكرىت لىيەۋە لە جوگرافىاي ەسكەرى بكۆلرىتەۋە. ئىستا دەتۋانىن ئەو بوارانەى كە جوگرافىاي ەسكەرى كارىان تىدەكات و كارىان پىدەكات، بەكورتى لەم بوارانەدا كۆبەندىيان بكەين:-

۱-چارچىۋەى ژىنگەيى (سروشتى) و پىۋەندى گەۋرەى بەجموجۆلى ەسكەرىيەۋە.

۲-شىكرەنەۋەى جىۋپۆلەتىكانەى توانا ستراتىجىيەكان، بەتايبەتىش لەبۋارى سترىجى ەسكەرىدا.

۳-پروۋسەكانى ستراتىجى ەسكەرى و پىلان دانان بۇيان پىبەپىى دەستخستنى ئەو زانىارىيەنەى لەسەرەۋە باسكران.

۴-خۆسازدان، بەتايبەتى ئەۋەى پىۋەندى بەلايەنى سروشتى كۆرپەپانى جموجۆلى ەسكەرىيەۋە ھەيە كە كەشۋەۋاۋ تۆبۇگرافىاۋ بارودۇخى رۋوبەرە ئاۋىيەكان و ئىنجا پىكەتەى شارستانى و بونىياتى و كۆمەلايەتى دەگرىتەۋە.

۵-سازدانى سەرچاۋە و تواناكان و خزمەتگوزارىيەكانى گۋاستنەۋەو گەياندن و كاروبارە نۆژدارى و سەرجم پىداۋىستىيەكانى تر.

۶-خۆشكرەنى كەشى ناوخۇ لەخزمەتى حكومەت و بەرگرى مەدەنى و ھاۋپشتى مىللىدا.

۷-خستەگەرى بەھرە تەكنەلۇجىا بەردەستەكان لەبۋرەكانى جموجۆل و چەكسازى و كۆتۈرۈل و بەھرەى پىپاراگەيشتىيان لەكاتى پىۋىستدا

۸-گرىدانى تايبەتمەندىيەكانى ژىنگەى جوگرافى لەگەل تايبەتمەندىيە ەسكەرىيەكاندا.

۹-بەكارھىنانى مېتۈدە جىۋپۆلەتىكىيەكان و بەشك يان ھەموو ئەو تېۋىرىيەنەى سەر بەجىۋپۆلەتىك، كە لەبۋارى جەخت كردنە سەر سىياسەتى بىناكرەنى ھىزى زاتىدا، گونجاۋو لەبارن

(۱-۲-۲): لقه ییکهینه ره‌مکانی جوگرافیای عه‌سکه‌ری

زانستی جوگرافیا له کاتې سهره لډانيدا زانستیکې وهسفی بوو، به لآم پئ به پيئې پهره سندنې بواره کانی تری زانست، جوگرافياش پهرې سهندوو له زانستیکې وهسفییه وه بووبه زانستیکې شیتة لکاری پیشبینه کړ. ئهم پهره سندنه له پاشاندا جوگرافیای عهسکه ریشی گرتة وهو، له بری ئه وهی ئهم لقی جوگرافیا گرنکی سهرکی هه ربه مؤر فو لوجیاو که شوه و ا بدات، گرنکی به لیکولنه وهی باری کومه لایه تیو ئابوریو سیاسیش، دا.

بەوپیتەو ھەروەکو پێشان لەبەشی یەکەمی ئەم فەسلەدا باسمانکرد، جوگرافیای عەسکەری بەپلەی یەکەم پێوەندی بەمەسەلەکانی ستراتیج و دیاریکردنی مەبەست یا ئامانجەکان و ھەڵسەنگاندنی تواناکانی سەپاندنی ھیزی چەکەو ھەیە، بەلام جوگرافیای عەسکەری بۆ لەمەسەلەکانی ستراتیج پەلی بۆ ھەردوو لایەنی خۆسازدان و کاروبارە ئیداری و مەدەنیەکانیش کوتا، لەمەسەلەکانی خۆسازدانا جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەکاراییەکانی ژینگە دەدات لەپێکھێنانی پرەنسیپە عەسکەرییەکاندا. بەلام سەبارەت بەکاروبارە ئیداری و مەدەنیەکان، جوگرافیای عەسکەری ئەوەی ناشراکرد کەبەردەوامبوونی ئاسودەیی ئابوری و سیاسی لەنیوان دانیشتواندا، کارایی گەورە بۆ سەر ھەر ھەلۆیستیککی عەسکەری ھەیە. بۆیە پێویستە کە ھێزە چەکدارەکان گرنگی بەکاروبارە ئیداری و مەدەنیەکان بدەن.

به شیوہ کی گشتی، جوگرافیای عہ سکہری لہ سنی لقی سہرہ کی پیکدیت،
کہ بریقن لہ:-

یه که م: جوگرافیای ستراتیجی.

دووم: جوگرافیای ته‌عبه‌وی.

سینہم: جوگرافیای ئیداری

بۇ زۆرۈر ئاشنا بولۇش بەھرىيە كىچىك لەۋ سى لىقە ، ھەۋلە دەۋىن لەھرىيە كەيان بەھىا كۆلەنەۋە .

يەككەم / جوگرافىيە ستراتىجى

پېش ئەۋەدى بېچىنە سەر باسكىردى تانۇپۇكانى جوگرافىيە ستراتىجى، پېيۇسىستە لەچەمكى ستراتىجى لەپۇۋى سەرھەلدىنى مېژۇۋىۋى و گۇرانكارىيەكانى ئەۋ چەمكەۋ پېناسە جىياجىكانى بىكۇلىنەۋە.

ۋشە ستراتىجى لەبنەپەتدا لەۋشە ستراتىجىوس Strategos كەماناى گشتى General ۋ لەيۇنانىدا ماناى (سەركرده) دەگەيەنەت، ھاتوۋە. بۇيە ھىندىك بە (زانستى سەركردايەتى) ۋ، ھىندىكى تىر بە (ھونەرى سەركردايەتى) يان چوۋاندوۋە.

لەسەدەى نۆزدە بەدوۋە، سەركرده عەسكەرىيەكان گىرنگىيەكى زىدەتريان بەستراتىج دا، لەسەر دەستى جەنەرالى ئەلمانى (كلاوتزە فېتن) دا ستراتىج بەتايىبەتەش ستراتىجى عەسكەرى، ماناى زانستى خۇى ۋەرگىرت. كلاوتزە فېتن ئاۋەھا پېناسە ستراتىجى كردوۋە: ستراتىج ھونەرى سازدانى شەپە، يا نەخشەى گشتى شالۋىكى سەرتاسەرى عەسكەرىيە. ھەرلەھەمان سۇنگەۋە كلاۋزە فېتن جى بەجىكردن ۋ رېۋشۋىنى بەرپۇۋەبردنى شالۋەكەشى بە (تاكىك) ناۋبرد^{۱۰}

پى بەپى پەرەسەندى شىۋازەكانى جەنگ، چەمكى ستراتىجى پەرەى سەندو بۋارى زۇرتى گرتەۋە. لەسالى (۱۹۰۲ز) دا نامىلكەى (مەشقى ھاۋبەش) ى بەرىقانى ئاۋەھا پېناسە ستراتىج دەكات: ستراتىج ھونەرى پلان دان ۋ سەرپەرشتىكردى شالۋە. بەلام (لېدل ھارت) پىۋى ۋايە ستراتىج ھونەرى بەكارھىنانى ھىزە عەسكەرىيەكانە بۇ بەدەست ھىنانى ئەۋ ئامانجانەى كەسەركردايەتى سىياسى دايىناۋ. (ئەندىرى پۇقەر) ىش دەلەت: ستراتىج ھونەرى بەكارھىنانى ھىزە تا گەۋرەترىن بەشدرای لە بەدەست ھىنانى ئەۋ ئامانجانەدا بىكات كە سىياسەت دايىناۋ. (قۇن مۇلىتكە) ھەموو ئامانجەكانى تاكتىك ۋەك ئاتاجى ستراتىج لىكەدەداتەۋە دەلەت: ستراتىج لەمىانەى

سەرکردايە تىكىردنى سوپاۋ چىركىردنەۋەى ھىز لەگۈرەپانى شەپدا، دەر فەتو دەست ۋە شاندىن بۇ تاكتىك دەرەخسىنىت، بەلام لەبەرامبەردا ستراتىيە بەرنەنجامەكانى ھەموو پىكىداھەلېزانىك (تاكتىك)ىك، لەنەستۇدەگىرىت (ماۋتسى تۇنگ) بەشىۋەيەكى سەراپاگىرو ھەمەلايەنە پىناسەى ستراتىيە دەكات ۋە دەلىت: ستراتىيە لىكۈلىنەۋەى سەرلەبەرى ياساكانى جەنگە^{۱۱} لەدۋاى جەنگى دوۋەسى جىھانىيەۋە، تانۇپۇكانى ستراتىيە ھەموو بۋارە سىياسى ۋە ئابورى ۋە كۆمەلايەتەكانى گىرتەۋە. ئىتر ھەر لەۋ كاتەشەۋە ستراتىيە نەك ھەربۋە يەكك لەكەرەستەكانى سىياسەت، بەلكو بۋە پاشكۈشى. بۇئەۋەى باشتەر لەتانۇپۇكانى ستراتىيە تىبگەين، دەشىت ستراتىيە بۇ ئەم چەند خالە كۆبەند بگەين: -

۱- دۋاى دىارىكىردنى ئامانجى سىياسى، ستراتىيە چارەسەرى ئەۋ مەسەلەنە دەكات كە ئامانجە سەرەكىيەكەى پى بەدەست دەھىنرىت. بەم پىيە ستراتىيە پردى نىۋان ئامانج ۋە بەدەست ھىنانى ئامانجە لەپى پىراكتىك ۋە جىھىشتىنى مەسەلە لاۋەكىيەكان بۇ خۇسازدان (تەبىئە). كەۋابىت گۈرەپانى ستراتىيە گۈرەپانى جەنگە بەتانۇپۇ جىياجىياكانىيەۋە.

۲- لەۋمەسەلە جىياجىيانەى كەدەبنە ھۋى بەدەست ھىنانى ئامانج ۋە لەنىۋ ئەۋانەشدا رىستىك لەۋكىشانەى كە ستراتىيە چارەسەريان دەكات: -

- ۱- تىۋرى بەكاربىردنى شەپ بۇ بەدەست ھىنانى ئامانج.
- ب- تىۋرى پىرۇسىس ۋە خۇسازدانى ھىزى چەكدار.
- پ- تىۋرى بىناكىردنى ھىزى چەكدار.
- ت- پلان دانان ۋە سەرپەرشتىكىردنى شالۋ.
- ج- كاركرەدە غەسكەرىي ۋە مەنەۋىيەكان ۋە خۇسازدانى سىياسىيەنە.
- چ- سەرکردايەتى ھىزە چەكدارەكان.
- ح- تاقىكىردنەۋەى ئامانجە يەكلاكرەۋەكان.
- خ- گىرتەبەرى كاركرەدە دژەكان بەرامبەر ستراتىيە دۋرژمن.
- د- جەختكىردنە سەر ئەۋەى بە سەرلەبەرىي جەنگ ناۋدەبىرىت.
- ۳- ستراتىيەكى نەگۈر نىيە بەكەلكى ھەموو كات ۋەشۋىنىك بىت.

۴-ئەركى ستراتىجىيەسىنىڭ ئامانچى سىياسىيەسى^{۱۷}

شان بەشەننى ستراتىجىيە، يەنىكى لەۋ تۇخۇمە گىرگانەنى تر كە جوگرافىيە ستراتىجىيە دەپ كاتە بىنەمەي كاركردنى، ستراتىجىيە نەتەۋەيىيە. گەر ستراتىجىيە نەتەۋەيىيە. ھونەرۈ زانستى گەشەپپىدان ۋە خىستىنە خىزمەتى ھىزە سىياسىيە ۋە ئابورىيە ۋە ساپكۆلۈجىيەكانى دەۋلەت بىت لەكاتەكانى ئاشتىداۋ شان بەشەننى ھىزە چەكدارەكان بۇ بەدەست ھىنەننى ئامانچە نەتەۋەيىيەكان، ئەۋا جىۋاۋىيە نىۋان ستراتىجىيە ستراتىجىيە نەتەۋەيىيە ۋە كۆ جىا كىرەنەۋە ۋە ۋايە لەنىۋان سىياسەت ۋە پىلانى كارى سىياسىيە، يالەنىۋان كۆمەت ۋە دەسەلاتى جى بەجى كىرەندە. چۈنكى دامەزراۋە ۋە سىكەرىيەكان لەبەنەپەتدا پاشكۆۋ لەخىزمەتى مەدەنىدان.

ئەۋ رىۋىشۋىنەنى كە بەۋىيەۋە ئامانچەكانى ستراتىجىيە نەتەۋەيىيە بەدەست دىت، چۈشۈرۈشۋان كە بىرىتىن لە:-

۱-چارەسە كىرەننى بە ئاشتىيەنى كىشەكان (بەرىگەي دىپلۇماسى).

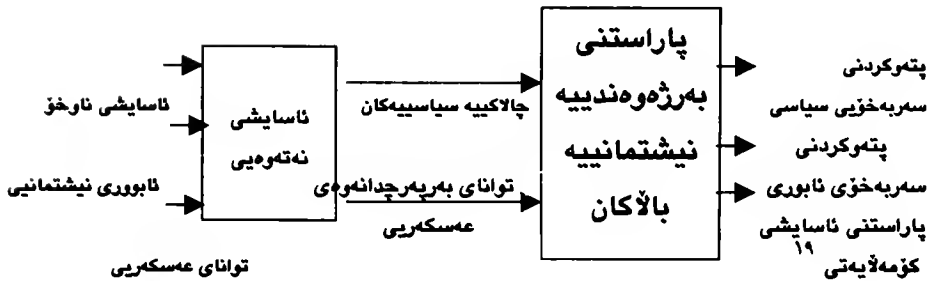
۲-فشاردانانى ئاراستەۋخۇ.

۳-رەفتارى دۆرۈمكارانە.

۴-جەنگ^{۱۸}

ھەمۇ ئەم رىۋىشۋىنەنى كە دەۋلەت كىشە لەبەردەستى دايە دۈجار پىشت بەۋ لىكۆلۈنەۋانە دەبەستەن كە جوگرافىيە لە ميانەنى زانىبارى وردو سەراپاگىر دەربارەنى شارو كارگەۋ كۆمەلەۋ تايەفە ئايىنىيەكان ۋە خىزىبە سىياسىيەكان، ئىنجا كارايىيە ئىزىگە لەدانانى پىلانى ۋە سىكەرىيە، گەلەلەنى دەكات.

جوگرافىيە ستراتىجىيە گىرگى دەدات بەھىزى دەۋلەت بۇ خىستىنەگەپرى ئەۋ ھىزەۋە تۈۋاننى سەپاندنى لەبۇنەۋە شۋىنى دىارىكراۋدا. ھەرىۋىيە جوگرافىيە ستراتىجىيە پەيۋەندى گەۋرە بەچەمكى ئاسايشى نەتەۋەيىيە ۋە ھەيۋە پىۋە پىۋەستە. چۈنكى بىنەماكانى ئاسايشى نەتەۋەيىيە ھەر دەۋلەت كە لەسەر تۇخۇمەكانى ئاسايشى ناۋخۇ، ئابورىيە نىشتەمانى، تۈۋاننى ۋە سىكەرىيە ۋە سىتاۋە. لەپىۋەندىيەكى چۈپپەردا بە جوگرافىيە ستراتىجىيە ۋە بەستراۋەتەۋەۋە بەدەستىنەنى ئەۋ تۇخۇمە سەركىيە، مانا بەدەستىنەنى بەررەۋەندىيە نىشتەمانىيە بالاكەن دەگەيەنىت.

لەبوارى عەسكەرىدا، جوگرافىيائى ستراتيگى جوگرافىيائى پلانە جەنگىيەكان و پلاننى شالوو جموجۆلە عەسكەرىيەكانە. لەبەر ئەوەى بەشێوەيەكى گشتى جوگرافىيائى عەسكەرى گرنگى بەگەشەپێدانی پلانە ناوبراوەكان دەدات و پێوەندى گەورەى بەهەندەسەى جموجۆلە عەسكەرىيەكان و ژینگەى گۆرەپانى جموجۆل و سەرچاوە و ئامرازەكان و ئىسنادەوہەيە، لەبەرئەوہ لەبوارى عەسكەرىدا جوگرافىيائى ستراتيگى بە جوگرافىيائى پلانە عەسكەرىيەكان دادەنرێت.

بەم پێیە جوگرافىيائى ستراتيگى لێكۆلینەوہیەكى پێشھاتە ئامیزە كە گرنگى بە پێشبینى كردنى كارايى ئەو قورسايیە دەدات كە چالاکییە وەھمیيەكان لەسایەى ھەل و مەرجیكى گریمانائیدا، دەكەوێتە سەریان. جوگرافىيائى ستراتيگى شەش كایەى سەرەكى دەكاتە بنەماى كۆلینكارىيەكانى خۆى، ئەوانیش:—

١- بەھەرى پێراگەیشتن: كە ئازادانە ھەلبژاردنى رێگاوبان و جموجۆل و بەرەستەكان و رێگاكانى پێراگەیشتن، دەگرتەوہ.

٢- بەھەرى جموجۆل: سەرچەم توانائى جموجۆل دەگرتەوہ، خیرایى پێشپەرەویكردن و ئازادانە ھەلبژاردنى سیستەمەكانى گواستنەوہ و كارايى وەرزە جیا جیاكان و... ھتد. بەھەرى جموجۆل كە نەرم و نیانى جموجۆل دەگرتەوہ، جگە لەبەشت بەستنى بە ئاراستەى جموجۆلەكان، رێكخستنى جموجۆل و ئەوہى كە نیاز وایە بگۆیزرێتەوہ، دەگرتەوہ.

۳-بەھرى بىنن: سەرھەل ئو كۆسپانەل كە شىۋەكانى روى خاك و كەشۋەواو ئو كۆسپانەل كە دەستكردى مروف خۇيىن، بەھرى بىنن، تواناى بىنن لەسەر ھەردو ئاستى ئاسۋىلى و شاولى و تواناى ھەست پىكردن، دەگىرتەو.

۴-بەھرى پىۋەندىكردن: ئەمەش ماناى تواناى گەياندى زانىارى دەگىرتەو. بەپىيەل كۆسپەكانى كەشۋەواو زىيان و شىۋەكانى روى خاك كاراىلى خۇيان بەسەر سىستەمەكانى گەياندىو جىدەھىلن، بۆيە بەھرى پىۋەندىكردن رادەل بەكەلكى يان بىكەلكى سىستەمى پىۋەندىكردن بەردەوامبۇنىشى دەگەيەنىت.

۵-بەھرى ھەبوون و بەدەستەو ھاتن: ئەم بەھرىە بەرجەستەبوونى ھىزى مروفى و چۇنىتى خۇ چەكداركردن و گواستەو و دامەزاندى پىشۋەختەو لايەنەكانى تىرى ئىسنادى مادى، دەگىرتەو.

۶-بەھرى روبەپووبوونەو مەترسى: ئەم بەھرىەش ھەموو ئو كاركدنە لەخۇدەگىرت، كەدەشنىت بۇ پاراستنى سەروسامانى دانىشتوان و تاكەكانى كۆمەل و دامەزراو مەدەنى و عەسكەرىيەكان و رىگاكانى ھاتوچۇ بگىرتە بەر. پاشانىش پاراستنى دانىشتوان لەشىۋە جىاجىاكانى وىرانكارىلى و پىروپاگەندەو كارەساتە چاۋەپوان نەكراۋەكان

لەپوانگەلى جۇگرافىيەلىك سىستەمىيەو، ھەر ناۋچەيەك گۆرەپانىكى جىمجۇلى عەسكەرى تايەتايە، بۆيە بۇ ھەلسەنگاندنى سىستەمىيەلى ھەر ناۋچەيەك وەكەيەكى تر لەبوارەكانى كاركدن جۇگرافىيەلىك سىستەمى ئەم سىلايەنە دەكرىنە بىنا: -

۱-ئامانجەكان: بەپىيەلى كەئامانجە سىستەمىيەكان لەدەورى يەك تەۋەرە كۆدەبىنەو، چىركردنەو ھەموو ئامانجەكان و دەستنىشانكردنىان لەو تەۋەرەيەدا، لەبەشكى زۇرىدا ماناى بىبەشكردنى دوزمىنە لەسەربەستى كاركدن و جىمجۇل.

۲-ئاراستە سازەكان: ئاراستە سازەكانى جۇگرافىيەلىك سىستەمى روى لەو شۇيىنانەن، كە جىمجۇلىان تىدا چىرۋتەو.

۳-كۆسپەكان: بەھۋى كۆسپەكانەو زۇر ناۋچە پىشت گوى دەخىرىن.. كۆسپەكان لەشۋىنكەو بۇ شۋىنىكى تر دەگۆرىن. بۆيە ھىچ كۆسپىك رەھاو

تاسەر نىيە. بارودۇخەكانى كەشۋەھەۋا جۆرەكانى جىۋرۇمۇفۇلۇجىياۋ ھىزى دۆژمن لە پاراستنى يەككە لە ناۋچەكاندا، نمونەى كۆسپە جىاجىياكانن. زاننىنى رووى خاكى ھەر گۆرەپانىكى جىموجۇلۇ ۋە سىفكردنى، بەشىكى گىرنگى دەستنىشانكردنى كۆسپەكان بەرجەستەدەكات. ۋە سىفكردنى رووى خاكى ھەر گۆرەپانىكى جىموجۇلۇش چوار لايەن لە خۇدەگىرئى، رووھ، جىۋمۇرۇفۇلۇجىيا، پىكھاتەكانى رووى خاك، ئەۋ دىاردانەى لە ئەنجامى كارى مۇقەۋە دروست بوون. جگە لەم بەشانە ۋە سىفكردنى رووى خاكى گۆرەپانى جىموجۇلۇ ھىندىك دىاردەى تىرى ۋەك دىاردەى ھىدرۇلۇجىيەكان ۋە دىاردەى گواستەنەۋە ھىزە مۇيىيەكان ۋە سۇسىۋۇلۇجىياۋ سىياسەت ۋە ئابورىۋ سايكۇلۇجىياش، لە خۇدەگىرئى.

دوچار پىۋىستە ئەۋە بزانرئى، كەجۇگرافىيائى ستراتىجى لە ھەر سى جۇرى جۇگرافىيائى جەنگى ۋە شىكايى، جەنگى دەريايى، جەنگى ئاسمانى، دەكۇلئىتەۋە

دوۋەم / جۇگرافىيائى تەعبەۋى

خۇسازدان (يان ئەۋەى بەئەربى پىدەۋترئى تەعبىئە)، لە كورتىرىن پىناسەيدا ھونەرى رىكخستنى ھىزى شەركەرە. خۇسازدان مانائى بەشدارى پىكردنى تىمە شەركەرەكانە لە جەنگىكدا، بەجۇرەى كەسەر كىرە تىكردن ۋە مناۋەرە پىكردنى لە پۇۋى رىكخستەۋە، ئاستىكى بالا لەتواناۋ سەر كەۋتنى عەسكەرى بەدەست بەئىئىت. لە ھەمان كاتدا خۇسازدان پىۋەندى بەپراكتىزەكردنى بىنەماكانى پىرۇسىسە عەسكەرىيەكانى ۋەكو جىموجۇلۇ لەكاتى روۋبەروۋ بوۋنەۋەى دۆژمنداۋ بلاۋەپىكردن ۋە بەكار ھىنانى جۆرە جىاجىياكانى چەكەۋە، ھەيە. بۇيە ھەر پىناسەيەكى خۇسازدان، پىۋىستە ئامازە بۇ پىكدا ھەلپىزنى فىئىلى بىكات. خۇسازدان سىستەمەكانى مناۋەرە دەگىرئەۋە. كە گىرنگىرئىيان ئەم شەشە پۇلەن:-

۱- پاراستن.

۲- ھىرش بىردن.

۳- جىموجۇلۇ، كە بلاۋەپىكردن ۋە مناۋەرە مەفرەزەى گەپۇك دەگىرئەۋە.

۴- ھەلکوتانە سەر، كەدانانى بۆسەش دەگىرتەۋە.

۵-گواستنهوه.

۶- پته وکردن و پشتیوانی کردنی هه‌لۆیستی عه‌سکه‌ری^{۲۲}

پېښور ته جياوازي بکريت له نيوان خوږسازدان و جوگرافياي ته عبه ويدا، جوگرافياي ته عبه وي، جوگرافياي گوږه پاني جهنگه که فاکتوره جوگرافيه کاني خودي جهنگه که دهگريته وه، هه نده سه ي ريکخستني تيمه شه پرکه رکان و ريژه ي جموجول و ناقاري جموجوله کان و چونيته تي ئيسنادو گواستنه وه و پيوه نديکردن و شيکردنه وه ي ژينگه ي سروشتي کو مه لايه تي گوږه باني جهنگ، له خوده گرنت.

جوگرافىيائى تەعبەۋى پېۋەندى بەھزارو يەك چالاكى جىاجىاۋە ھەيە، كە بەرپۋەبەردى گىشتى جىمۇچۇلەكانى جەنگ، ھەر لەمناۋەرەو بلأۋەپېكردن و سەربازگەو ژىرزەمىن و چۈنەتتى خۇجەشاردانەۋە، تا ئەو دامەزراۋانەى دەكەۋنە سەر روۋى زەۋى و دابەشېۋونى كارىتەو كۆسپە جىاجىاكان و ئاستەكانى بىنن و ھىزى تەقەكردن و... ھتە، دەگرىتەۋە. بەدەستەئىنانى ئامانجى كۆتايى جوگرافىيائى تەعبەۋىش پىشت بەپېۋەندى نىۋان ژىنگەو ئەو ئەرکەى كە نىاز وايە بەدەست بەئىنرىت، دەبەستىت. بۆيەگەۋەرى جوگرافىيائى تەعبەۋى خۇى لەھەلسەنگاندنى ئەو فاكتەرەنەى شوۋن و ژىنگەدا دەبىنئەۋە، كە كارابىان بۇ سەر جىمۇچۇل و بەكارھئنانى جەك، ھەيە.

دهتوانين بوارى كۆلېنكارىيەكانى جوگرافىيائى تەعبەۋى، بۇ سى كايەى سەرەكى دابەش بىكەن، ئەۋانئش^{۲۳}:-

۱- توخمه ته عبه وييه کاني رووي خاک

لايه نه كانى جوگرافىاي ته عبه وى، پيوهندي گه وره يان به جياوازي ناوچه جيا جيا كانه وه هيه... دهكرت ئه و ناوچانه له پړوى جوگرافيه وه بۆ دوو پوټى سهركى دابهش بكرين، يه كه ميان ئه و ناوچانه يه كه كوټ و بهند بۆ جموجوټ داده نين، دوو ميشيان ئه و ناوچانه ن كه يارمه تى سهر به ستانه ي جموجوټ دده ن. ناوچه كانى يه كه م به ناوچه كانى پيشرپه ويكردى خاوه به ره ي چه سپاو ناسراوون، به لام ئه وانه ي دوو ميان به ناوچه كانى جهنگى بزوك.

سروشستی خاک له پړو سښسه ته عبه وييه کانی جهنگه گه وره کاندۍ،
کارپگه رپي و رهنګدانه وده کي راسته خوځي هه به. چونکه له کاتکدا روو بارو

دەرياچەۋ دارستان و چياكان پەكى جموجۇل دەخەن، دەشتەكان رووبەرىكى فراوان بۇ جموجۇل دەپەخسىنن. بەشئوھىيەكى گشتى جىۋمۇرۋولۇجيا كارايى خۇي بەسەر ئەۋ كارانەي لەجۇرى ھىرشىردنن، جىۋدەھىلئىت. بۇ ھىرش و بەرگىرىش، خاكى رووتەن و رووتەخت جىاۋازىيان ھەيە لەگەل خاكى بەكەندو كۆسپ. لەكاتىكىشدا جىگەي بەرزەكان ۋەكو خالى بەرگىرىكردن و چاۋدىرىكردنى دوژمن بەكار دەھىنرئىن، شىۋو دۇل و دارستانەكان بۇ خۇخەشاردان و پەكخستنى پىشپەۋىكردنى ماشىنى جەنگى سووديان لى ۋەردەگىرىت. ياشان خاكى رووتەخت بوۋى ھىرشبەر بۇ دزەكردن و خۇ خەشاردان ناھىلئەۋە، لەھەمان كاتىشدا توانايەكى گەرەتر دەبەخشىتە بەرگىرىكەر بۇ مناۋەرەۋ بەرگىرىكردنى بىزۇك. كەندو كۆسپە سىروشتىيەكانىش لەكاتى بەرگىرى و پاشەكشىكردندا ۋەكو بەرەستىك بۇ پاراستنى قۇلە جىاچياكان، سودى گەرەيان لى ۋەردەگىرىت. ئەمە سەرەرەي كەپوۋەكى خۇپسىكىش لەبەرەست دانان و شارەنەۋى ماشىن و تىمە شەرەكەرەكان و پەكخستنى جموجۇلدا رۇلى گەرەيان ھەيە.

۲-توخمە تەعبەۋىيەكانى كەشوھەۋا

بارودۇخى كەشوھەۋا كارايىيەكى راستەۋخۇۋ ناپاستەۋخۇي لەسەر جموجۇلە ەسكەرىيەكانى ھەيە. ھەر توخمىكىش لە توخمە جىاچياكانى كەشوھەۋا، كارايى تايىبەتى خۇي ھەيە. چونكە بەرزى و گەرداۋ زىيانەكان، ھەريەكە بەجيا كار لە جموجۇلى ەسكەرى لەھەردوۋ بارى بەرگىرىكردن ھىرشىردندا، دەكەن. بەرزى و نزمى پلەكانى گەرما، كارايىيان لەسەر چالاكىيەكانى مۇۋف و ئاستى بىنن و بەتوانايى خزمەتگوزارىيەكان ھەيە. لەكاتىكدا بەرزى پلەكانى گەرما چالاكىيەكانى مۇۋف سست دەكات، بەھەمان شىۋە نزمىۋونەۋەي زۇرى پلەكانى گەرماش كەدەبنە مايەي باران و بەفرو زوقم، كار لە جموجۇل دەكەن.

ھەرۋەھا تۈۋندە با كارايى زۇرى بۇ سەر ئاقارى ھاۋىشتنى گوللە تۇپ و رۇكىت و بلاۋبونەۋەي گازە ژەراۋىيەكان و تۇزو گەردە ئەتۇمىيەكان و كەۋتەنەۋەي پەرەشوت ھەيە. گەرداۋ زىيانىش ئاستى بىنن كەم دەكەنەۋە ۋەلەم و پاۋپۇر ۋەكە رووبەروۋى مەترسى تىشكان و، ھىندىك جىار دامەزراۋەكانى سەرزەمىنىش دوۋچارى ۋىرانكارى دەكەن.

۲- توخمه ته عبه و ییه کانی خه سله ته شارستانییه کان

خانوبه رهو بینا جیا جیا کان و گریکانی هاتوچوو مهلبه نده کانی به ره مهینان و خزمه تگوزارییه کان، ئهولایه نانه ن که گرنگی پیدانیان له رووی پاراستن، یان هیرشکردنه سهریان، دهکه ویتته ئهستوی جوگرافیای ته عبه و ییه وه.

به شیوهیه کی گشتی سه رجهم شارو شاروچکه کان وه کو ئامانجیکی عهسکه ریی حسابیان بو دهکریت ئه گهر هاتوو مهلبه ندیکی گرنگی دانیشتوان، یان مهلبه ندیکی پیشه سازی، یاخود مهلبه ندیکی گرنگی سیاسی بوون. گریکانی هاتوچوو گواستنه وهش که هه موو ئه شوینانه دهگریته وه که ریگه و شکاییه کان و هیله کانی ئاسن و به ندهرو فرگه و ریگه ئاوییه کان و هه موو ئه جیگه یانه ی که بۆرییه کانی ئاوو نهوت و گازییانی پیدا دهروات ئامانجیکی گرنگی تری عهسکه ریی پیکده هینن، که هیرشکردنه سهریان یان هه ولدان بو پاراستنیان، ئه رکی جوگرافیای ته عبه و ییه. کارگه کانی به ره مهینان و دامه زراوه ئابورییه کان و خزمه تگوزارییه جیا جیا کانی تری هه ر ولاتیکیش، حالی حازر وه کو دهستکه وت و ئامانجی گرنگی هه ر جهنگیک حسابیان بو دهکریت.

سییه م / جوگرافیای ئیداری

جوگرافیای ئیداری^{۲۴} له زۆر رووه وه له جوگرافیای ئابوری دهچیت، تائه و رادهیه ی که به ئه لته رناتیقی عهسکه ریی جوگرافیای ئابوری وه سف دهکریت جوگرافیای ئیداری پراکتیزه کردنی عهسکه رییانه ی به شه کانی ئابوری و زانسته پزیشکییه کان و هه نده سه و ئیداره یه. به شیوهیه کی گشتی جوگرافیای ئیداری چوارچیوه ی ئه و بیروبوچوونانه یه که بنه ما جوگرافییه کانی هیزی نه ته وه یی دهکیشیت.

جیا له توخمه جیو ستراتیجییه کان، به پله ی یه کهم هیزی نه ته وه یی پشت به دانیشتوان ده به ستیت. دانیشتوان سه رچاوه ی سه ره کی هه ر ده وه لته کیه. له رووی ئابورییه وه، به شی کارای دانیشتوان رۆلی راسته وخویان هه یه. لیوه شاهویه ی و لیها تووی دانیشتوانیش له رووی هیزی کاره وه راده ی به رزی و

نزمی ورەیان، گرنگترین ئەو پایەنەن کە دانیشتوانی ھەر ولایتیکی لە رووی عەسکەرییەو، پێ ھەلەدەسەنگیندریت.

جوگرافیای ئیداری حسابکردن و ھەلسەنگاندنی توانای مەیسەر بوونی ئابوری نەتەوھەیی دەگریتەو. ئەمەش ھەر بەتەنھا دابەشبوونی سەرچاوە ئابورییەکان و سامانە سروشتییەکان ناگریتەو، بەلکو رادە پیاڕاگەشتن و گۆڕینی ئەو سەرچاوانەش بۆ کەرەستە بەکەلک بەنیسبەت ھیزی نەتەوھەییەو، دەگریتەو. چونکە ئەگەرچی بوونی سامانە سروشتییەکان و ماددە خاوەکان بنچینە ھیزی نەتەوھەیین، بەلام مەرج نییە بوونی ماددە خاوە، بەرھەمھێنان بگەییەنیت. ھەرکەو ھەبوونی ئەو ماددانەش مەرج نییە لە چوارچێوەی سنووری نەتەوھەیی دەولەتدا بیت. بەلکو توانای دەستخستن جا لەریی پڕۆتۆکۆلەو بیت، یان لەریی کرینەو، شیوەیەکی تری ھەبوونی ئەو کەرەستەو ماددانە دەگریتەو.

جوگرافیای ئیداری، بەھەمان شیوەی جوگرافیای ئابوری لەبوارەکانی پیشەسازی، عەمبارکردن، گواستەو، خزمەتگوزارییە پزیشکییەکان و چەندین خزمەتگوزاری کۆمەلایەتی تر، دەکۆلێتەو. ئەمە بەکورتی، گرنگترین لڤەکانی جوگرافیای عەسکەری بوون، کە ھەریەکەیان بەجیاو، ھەموویان پیکەو دەبنە ھەوینی ھەر پلان دانانیکی عەسکەری و خەمڵاندنی ھیزی نەتەوھەیی بەمەبەستی بریاردانی سیاسیی و دۆزینەو دەستنیشانکردنی خالە لاوازو بەھیزەکانی دەولەت و پالپشتی کردنی بریارە ستراتیجییەکان، لەسەر ئاستی نەتەوھەیی.

سەرچاوەو پەرەوێزەکانی بەشی یەکەم:

١ ت، و، فریمان، الجغرافية في مائة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح

شريف، بغداد، مطبعة افاق عربية. ل ٧

١ محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية - أسس و تطبيقات،

جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨ ل ٢١.

- ٤- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ٢٤
- ٥- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ٢٥
- ٦- هه‌مان سه‌رچاوه
- ٧- هه‌مان سه‌رچاوه.
- ٨- عبدالعزیز طریح شریف (الدکتور)، الأسس والمشكلات في الجغرافية السياسية، الجزء الأول، اسکندرية ١٩٦٣
- ٩- رسل وپیرس الجیوپولیتیکا، ترجمة يوسف مجلي و لويس اسکندر، القاهرة، دارالکرنک
- ١٠- محمد ازهر سعید السماک (الدکتور)، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.
- ١١- له‌شروقه‌کردنی زانیارییه‌کانی ئه‌م باسه‌ سوود له‌م دوو سه‌رچاوه‌یه وهرگیراوه: محمد ازهر سعید السماک (الدکتور) هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، هه‌روه‌ها- ت، و، فریمان، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.
- بۆ تاوتوێ کردنی (بنه‌ما گشتییه‌کان)، ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ کراوه‌ته‌ بنه‌ما: س. پیلێتر لویس و جی. ایزل پیرس، الجغرافية العسكرية، ترجمة الدكتور عبدالرزاق عباس حسین، بغداد، دار الحرية للطباعة، ١٩٧٥
- ١٢- عبدالمنعم عبدالوهاب (الدکتور)، "الجغرافيه العسكريه والمفهوم الجیوپولیتکی"، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، (العدد العشرون)، تموز ١٩٨٧. ل ٥٨.
- ١٣- س. پیلێتر لویس و جی. ایزل پیرس، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٢٨
- محمد ازهر سعید السماک (الدکتور)، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٣٧٨

^{-١٦} منير شفيق، علم الحرب، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر،

١٩٧٢ ل ٣٨

^{-١٧} محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧٨.

^{-١٨} س. پيليتير لوييس وجى ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠

^{-١٩} ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسى،

بغداد، مطبعة الانتصار، ١٩٦٨

^{-٢٠} س. پيليتير لوييس وجى، ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

^{-٢١} هەمان سەرچاوە، ل ٤٨.

^{-٢٢} هەمان سەرچاوە، ل ٥٩.

^{-٢٣} هەمان سەرچاوە، ل ٦٢

^{-٢٤} هەمان سەرچاوە، ل ٥٨-٧٠

به‌شی دووهم

جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور

سنوری کوردستانی باشور

(۱-۱-۲): گەرانە وە یەکی میژوویی

گەر واز لە سەردەمی پێش میژوو بەینین، ئەوا ژێانی میژوویی لە ناوچە شاخاوییهکانی سەروی ولاتی نیوان دوو رووباردا، گەلیك پێش پەیدا بوونی ئەو ھۆزو تیرانە سەریھەلدا کە لە پاشاندا کوردیان لیکەوتەو. کۆلینکارییە میژوویی و ئاسەوارییەکان وادەردەخەن کە ھەشت ھەزار سال یالانی کەم شەش ھەزار سال پێش زاین، مەووف وەکو بوونیکێ میژوویی لەم زەویانەدا ژیاو کە ئێستا بە کوردستان ناو دەبریت.

لە عێراق و ھیندیك ولاتانی خۆرھەلاتی نزیکدا، چەرخێ بەردینی نوێ لە دەوروبەری ۵۶۰۰ یان ۵۰۰۰ سالی پێش زاینیدا، کۆتایی ھات. پێشەنگی شارستانی و چەرخێ میژوویی لە دەوروبەری ۳۵۰۰ سالی پێش زاینیدا، دەستی پیکردووە.

ھەرلەو سەردەمانەدا کۆچ و رەویکی فراوان بەرھە ناوچەکانی خۆرھەلات بەتایبەتیش عێراق و کوردستانی ئێستا دەستی پیکرد، کە پاشتر جێ پەنجە ی

بەسەر كۆچ و رەوى سامىيەكان بەرەو باكورى ولاتى نيوان دوو روبارەو جى هېشت.

ئەكەدىيەكان يەكەم گرۇپى گەورەى سامىيەكانن كە لە دوادوايىەكانى ھەزارەى چوارەمى پېش زايىن لەدورگەى عەرەبەو بەرەو ناوچەكانى باشور و ناوەرەستى عىراق، ھەلەكشان. ناشورىيەكانىش بەرەو باكور ھەلەكشان و، لەكۆتايى ھەزارەى سىيەمى پېش زايىندا ئامۆرپىەكان سەرەتا دەستە دەستە و پاشان بەلېشاو لەشامەو خۇيان كرد بەعىراقدا

ئەو قەسەى پېناوئەت كە كورد لەتۆرمەى بەشەك لەھۆزەكانى زاگروسە. گەر مېدىا ئىمپراتۆرىيەتەى تەواو كوردىش نەبوو بىت ئەوا ئەو ماددانەى كە مېژووھەكان لەسالى (٦١٢ پ.ز) دەست پىندەكات، بەشى گەورەيان باپىرەى كورد دەردەچن.

زەينەفون (٤٣٠-٣٥٤ پ.ز) لەسالى (٤٠١ پ.ز) دا بەشداری كشانەوہى ئەو دەھەزار سەربازە يونانىيەى كرد كە كوردستانيان پىمال كوردبوو، زەينەفون لەمېژووھەكەى خۇيدا (ئاناباس) باس لە ئازايەتى و جەربەزەيى ئەو كاردۇخىيانە دەكات كە لەدەوروبەرى شاروچكەى زاخوى ئىستادا پەلامارى سوپاي يونانيان داوہو، بۆماوہى حەوت رۆژ پروزەيان لە سوپايە برپوہ

پۆلبىيوس (٢١٠ يان ٢٠٠-١٢٠ پ.ز)، كوردەكان بە Cirtl ناوہبات و، سترابون (٦٤ يان ٦٣ پ.ز- ٢٠)، لەدانراوہ جوگرافىيەكەيدا بە Kyrtiloi و تىتوس ليفيوس (٥٩ پ.ز- ١٧). بە Cirtei ناويان دەبات ئىنسكلوپېدىيەى ئىسلام پىي وايە كوردەكان راستەوخو دەچنەو سەر كوردۇخالدەوييەكان

لەويدا ھاتووہ: جۆرە لىكچوونىك لەنيوان كوردوۇ خالديدا -كەناوى ھۆزىكە- ھىيە. ئەم ھۆزە لەكۆتايى سەدەى نۆيەمى پېش زايىندا لە ئەرەنستانەوہ سەريان ھەلداو پاشان لەناوچەى دەرياچەى واندا ئىمپراتۆرىيەتەى بەدەسەلاتيان دامەزندانو تاسەرەتاي سەدەى شەشەمى پېش زايىن، بەردەوام بوو. ئىنسكلوپېدىيەى پىي لەسەر ئەوہ دادەگرىت كە سەرزەمىنى كۆنى كوردۇكان، ئەمروكە مەلەندى بنەرەتى كوردانە

ھىچ قۇناغىكى مېژوووى كۆنى كورد، ھىندەى قۇناغى پاش زايىن و بەتايبەتەش سەرەتاي ھىرش و پەلامارى عەرەبەكان و مېژوو پىنج سەد سالى يەكەمى كۆچى، ئاشكراو روون نىيە.

پاش ئه وهی عه ره به کان حکومه تی ساسانییه کانیان رووخاند، تاهاتنی مه غۆله کان چهند بنه ماله یه که کوردستاندا حوکمیان که وته ده ست، له هه مووان گرنگتر شه دادییه کان بوون که سالی (۹۵۱ز) له باکوری کوردستاندا پادشایه تییان کردو، دواي ئه وانیش مه روانییه کان هاتن و له نیوان ساله کانی (۹۹۰-۱۰۶۹ز) فرمانپه وایه تی دیار به کړو چهند شاریکی ئه رمه نستانیان به ده سته وه بوو

هیرشی تورکه سه لجوقییه کان (۱۵۰۱ز) و، مه غۆله کان (۱۲۳۱ز) و، ئینجا ته یمور له نگ له سالی (۱۴۰۲ز) دا، کوردستان به تایبه تی و هه موو ئاسیای نزیکیان تووشی و ویرانکاری و داگیرکردنی فراوان کرده وه^۸ دواي ئه و سئ شالاره ئیتر واپییده چیئت تا سه رده می فرمانپه وایه تی سه فه ووی و عوسمانییه کان و گهرم بوونی ناکۆکی نیوان ئه و دوو ئیمپراتۆریه ته، کورد خۆی نه گرتیبیته وه. دواي شه ری چالان دیران له سالی (۱۵۱۴ز) دا، بۆیه که مین جار به شیوه یه کی ئاشکرا کوردستان دابه شکرا. له و میژووه به دواوه ئیتر کوردستان بۆ چوار سه د سال بووه مهیدانی ململانی نیوان ئه و دوو ئیمپراتۆریه ته. شه رو شوپه خویناوییه کانی تورکه کان و ئه فغانه کانی ده سه لاتداری ئه سفه هان له سالی (۱۷۲۶ز) داو، پاشان حوکمرانی تی کورده زه ندییه کان به سه ر به شیکی گه وهری ئیرانداو، هاتنی قاجاره کان، بارودۆخی نیوان ئه و دوو ئیمپراتۆریه ته ی به ره و ئه وبرد، به ریتانیا و روسیا بینه نیوانه وه له سالی (۱۸۴۷ز) دا له ئه رزپۆم په یمانیکیان پی مۆربکه ن^۹

له دوا دوا ییه کانی سه ده ی نۆزده و به تایبه تیش له دواي سالی (۱۸۷۸ز) وه، ئیتر ده سه لات ی عوسمانییه کان به ره و کزی ده چوو ئه گه رچی جهنگی یه که می جیهانیی داگیرکه رانی کوردستانی رووبه پرووی مالتویرانییه کی گه وهره کرده وه، به لام بۆ خۆدی کوردان نه هه مه تییه کی گه وهره تر بوو. پاش ته و او بوونی جهنگ باری کوردستان به ته وای گۆپا... دروستکردنی ده ول ته عیراق له (۱۹۲۱ز) داو، هه لوه شان هه ی رژیمی خه لافه تی ی له تورکیا له (۱۹۲۳ز) داو، هاتنه سه رکاری په هله و ییه کان له ئیران له (۱۹۲۵ز) داو، دوا جار ولایه تی موسل خستنه سه ر خاکی عیراق له هه مان سال دا، بارودۆخی کوردی له جاران ئالۆرترو، ئه مجاره یان کوردستانی بۆ سه ر زۆرتتر له چوار ده ولت، دابه شکرد.

(۲-۱-۲): زاراۋى كوردستان

ۋاپىدەچىت لەسەردەمە كۆنەكاندا پىش ئەۋەى ناۋى كوردستان زانراۋ بوۋىت، كوردستان بەناۋى يۇنانى (كاردۇخيا) ناسرابىت. ھەروھە بە يۇنانى ۋ رۇمانى (كوردۇئىن) يان (كوردىيا) ى پىۋتراپىت ۋ، سىرپانىيەكانىش بە (كاردۇ) يا (قاردۇ) ناسىبىتپان^{۱۰}

زانپارى لاي مېژوونووسانى ەرب دەريارەى كوردەكان لەژىر ناۋى: زۇزان، خىلات، ئەرمەنى، ئازەربايجان، چىا، فارس، ... ەتد. ھاتوۋە^{۱۱} مېژوونووسى كورد مەمەد ئەمىن زەكى بەپىشت بەستىن بە (كتاب تقويم البلدان)، كوردستان لەناۋپىنچ ئقلىمدا پىشانەدات كە ناۋەكانيان بەم شىۋەيە بوون:-

* ئقلىمى جزيره^{۱۲}: عىبارەت بوۋە لەديارى مضر (رقە)، ديارى رەبىيە (موسل)، ديارى بەكر (ئامىد).

* ئقلىمى عىراق: ەلوان.

* ئقلىمى (بلاد الروم): مەلاتىيە، توقادو سىواس.

* ئقلىمى ئەرمىنيا ۋ ئارات ۋ ئازەربايجان: وان، بەرزە، تەبرىز، ئەردەبىل ۋ مەراغە.

* ئقلىمى جەبەل: سولتانىيە، ەمەدان، قرمىس، ئەربىل، شارەزور... ەتدى تىدابوۋە^{۱۳}

بەشىۋەيەكى گىشتى مېژو نووسان لەسەر ئەۋە يەك دەنگ كەوشەى كوردستان تا سەردەمى سەلجۇقىيان ۋ شەيەكى نەناسراۋ بوۋە. مەمەد ئەمىن زەكى لەكتىبەكەى خۇيدا (كوردو كوردستان) نووسىۋىيە دەلىت: (ئەسلى ناۋى "كوردستان" ەكورىۋايەت دەكرىت.. لەتەرەفى سەلجۇقىيەكانەۋە بەمەنتىقەى بەينى ئازەربايجان ۋ لورستان ۋ يا بەولاتانى غەربى زاگروس دراۋە^{۱۴}). ھەروھە لەدرىژەى قسەكانىدا دەلىت: (سولتان سەنجەرى)

سەلجوقى، لای غەربى جىبال كە تابىلى كرماشان بو، جىنى كردهو و ناوى نا
(كوردستان) و (سلىمان شا)ى برازاي كرده حاكىمى^{۱۵}
كەواتە بۆيەكەمىن جار لەسالى (۱۱۵۰ز)دا، لەسەردەمى سەنجەرى
سەلجوقىيدا زاراوى كوردستان وەكو زاراوئەكى جوگرافىيە، ياوەكو ناوى
هەرىمىكى ئىدارىي سەربەخۆ، لەسەرنەخشەى جوگرافىيەى ئەو ولاتانەى
كەئىستە خۆرەلاتى ناوەرەست پىكدىنن، جىگەى خۆى گرتووە و ورتە ورتە
بلاوئەتەو^{۱۶}

(۲-۱-۳): زاراوى كوردستانى باشور

لەئىران چەند ناوچەيەكى چكۆلەى سەربەشارى سەنە بەكوردستان
ناسراو. لەعىراقدا زاراوى (باكوورى عىراق) و، لەتوركىا (خۆرەلات و باشورى
خۆرەلاتى توركىا) جىگەى ناوى كوردستانيان گرتۆتەو، لەسورىا شتىك نىيە
پىنى بوترىت كوردستان.

بۆ جياكردنەوئەى هەى پارچەيەكى كوردستان لەيەكدى، سالانىكى زۆرە
زاراوەكانى كوردستانى عىراق و كوردستانى توركىا و ئىران و سورىا،
بەكاردەهينرىن. ناسيونالىستە كوردەكانىش زاراوەكانى كوردستانى باشورى
باشورى كوردستان، كوردستانى باكوورى كوردستان، كوردستانى
خۆرەلات و خۆرەلاتى كوردستان، كوردستانى خۆرئاوا و خۆرئاوا
كوردستان، بەكاردەهينن.

هەى ولاتىكى دنيا بەپىنى شىوئەى ولاتەكە و رووپىوى خاك و كەشوئەو
تۆبۆگرافىا و جىئومورفۆلۆجىا، هەرىمىك يان چەند هەرىمىكى جوگرافى
لەخۆدەگرىت و، باكوورى باشورى خۆرئاوا خۆرەلاتى خۆى هەيە.

ئەو حاشا هەلنەگرە كە كوردستان يەكەيەكى جوگرافى يەكگرتووە، بەلام
كوردستان دەولەت نىيە، سەدان سالە لەژىر بارى داگىرو دابەشكراويدا
رووبەپووى گۆرانكارى سۆسىۆ-كلتورى گەورەبۆتەو. حالى حازر كوردستان

لانى كەم دەكرىت دابەشى سى ھەرىمى جىاجيا بىكرىت، كەھەرىيەكەيان لەپووى كۆمەلەيتى، دىيالىكت، كولتورو، تەنانەت لەخودى ھەر ھەرىمىكىشىياندا بەتەنيا، جىياوزى ئاشكرا دەبىنرىت. ئەو ھەرىمانە وەكو بەرئەنجامى راستەوخۆى بارى دابەشكرامى ولاتەكەو بئەرەچاوكردنى ھىچ يەكەيەكى پىوانەيى و جوگرافى، باكورو باشورو ناوہپاستى كوردستانىان گرتووه، بەم شىوہە: باكورى كوردستان بەھىلىك لەوپەپى خۆرئاواى ناوہپاستى كوردستان، لەشاروچكەى شىنگارەوہ بەرەو ئەوپەپى خۆرەلاتى ناوہپاست تاسەرووى شارى مەھاباد، دەكشيت.. ھەموو زەوييەكانى باكورى زىى گەورە دەخاتە چوارچىوہى سنورەكەى خويەوہ. ئىنجا لەسەروى شاروچكەى خانەقىنەوہ ھىلىك بەرەو خۆرەلات دەكشيت، بەباكورى خانەقىن و شارى كرماشاندا رەت دەبىت و ناگاتە ھەمەدان كۆتايى دىت.. ھەموو ناوچەكانى خوار ئەم ھىلە باشورى كوردستان و، ھەموو ناوچەكانى سەرووى ئەم ھىلەو خوارووى ھىلى پىشوو كەدەكەوئىتە نىوان ھەردوو ھىلەكەوہ، ناوہپاستى كوردستان پىكدىن.

ئەگەرچى دابەشكردنكى لەوجۆرە كە لەپووى يەكە پىوانەيى و ھەرىمە جوگرافىكانەوہ بنەمايەكى تۆكمەى نىيە، بەلام لەدەرەوہى خواست و ئارەزوو، كارىكى لەوجۆرە تەنانەت لەپىكھاتنى دەولەتى يەكگرتووى كوردستانىشدا، كەم تازۆر بوونى خۆى دەسەپىنيت.

بەلام ھەر دابەشكردنكى لەبەرچا و بگىرىت، ھىچ كام لەكوردستانى بەغىراقەوہ لكىندراو و كوردستانى بەئىران و توركييا و سورىاوہ لكىندراوى ئىستا، يەكەيەكى جوگرافى يەكگرتووى وەھا پىك ناھىنن كەبتوانن ھەرىيەك لەو پارچانە بەباكور، باشور، خۆرەلات يا خۆرئاواى كوردستانىان، ناوژەد بکەين.

لەپووى جوگرافىاوہ ناوچەكانى پشتكۆو پىشكۆو خانەقىن و كرماشان و ئىلام بەشە سەرەكىيەكەى باشورى كوردستان پىكدەھىنن. ھەر لىرەوہ بەكارھىنانى زاراوہى باشورى كوردستان بۆ كوردستانى بەغىراقەوہ لكىندراو، ئەوہندەى ھەزو ئارەزووى ھىماكردنە بۆ يەك پارچەيى خاكى كوردستان، لەپووى ئەكادىمىيەوہ ھىچ بنەمايەكى زانستى نىيە. زاراوہى باشورى كوردستان ھىچ بواريك بۆ ئەو دابەشبوونە واقىيەيەى ئىستا لەئارادايە

ناهیلتیه وه ئه م پارچه یه ی کوردستان وه کو هریمیکي جوگرافی و یه کگرتوو دانه نیت و هه موو ئه وخاکه ی که له گۆتره به عیراقه وه لکیندراوه، به (باشوری کوردستان ده زانیت).

ئیمه له م لیکۆلینه وه یه دا زاراوه ی کوردستانی باشور (نه ک باشوری کوردستان) مان به کارهیناوه. ناوهینانی باشور له م لیکۆلینه وه یه دا له سۆنگه یه کی سیاسی / زاراوه ییه وه، نه ک جوگرافی بناوان ده گرت. زاراوه ی کوردستانی باشور (نه ک باشوری کوردستان) هیماکردنه بو باری دابه شکرای کوردستان، داننا نه به بوونی پارچه ی تری کوردستان له ده ره وه ی ئه وه ی که ئیمه باسی ده که یین، له هه مان کاتدا ناوزه دکردنی ئه م پارچه به باشور، ئه وه پیشانده دات که ئه م پارچه به به راورد له گه ل پارچه کانی تری کوردستاندا، لای باشوری پارچه کانی تری ئیستای کوردستانی گرتوو وه نه ک بوخۆی باشوری کوردستان بگه یه نیت.

(۲-۱-۴): پیشینه میژووییه کانی سنورکیشانی کوردستانی باشور به عیراقه وه

ئه م سنوره جوگرافییه ی ئیستای کوردستانی باشور، ده رهاویشته ی پیکهاته سیاسییه که ی عیراقه. عیراق تا جهنگی یه که می جیهانی، به شیک بوو له ئیمپراتۆریه تی عوسمانی. دوا ی لاوازکردن و نه هیشتنی ده سه لاتی ئه و ئیمپراتۆریه ته و به ماندات بوونی عیراق له لایه ن به ریتانیا وه، سه ره تا ولایه ته کانی به سه ره و به غدا، (دواتریش ولایه تی موسل که به شیکی گه وه ی کوردستانی باشوری ئیستا ده گرتیه وه) له لاشه ی ده وله تی په که که وته ی عوسمانی قرتینراو له ۱۹۲۱/۷/۲۱ داو له لایه ن به ریتانیا وه، ده وله تی عیراق دامه زرا.

پیداچوونه وه یه کی میژوویی ناوچه که، باشتین هویه که لییه وه بتوانریت له تانویوکانی مه سه له ی سنورکیشانی ناوچه که به گشتی و، کوردستان و کوردستانی باشور به تایبه تی، تبیگه یین.

له سه ره تای سه ده ی یازده دا^{۱۶} سی ده ولت ره شمه ی هه موو خۆره لاتی ناوه راستیان گرتبووه ده ست، ئه وانیش یه که میان کۆنه ده وله تی مه مالیک بوو

لەمىسرو شامو حىجازو يەمەن، دوانەكەي تىرىشىيان ھەردوو دەولەتى تازەپىنگە يىشتوو عوسمانى و سەفەوى، يەكەمىيان ئەنادۇل و بالقان، دووۋەمىشىيان لەفارسدا.

دەولەتى عوسمانى بەدوو سەدە زىاتر پىش دەولەتى سەفەوى لەمىرنىشىنىكى چكۆلەي سونى مەزھەب كە لەسەدەي سىياز دەو لەژىر فشارى مەغۇلدا لە خۆرھەلاتەو بەرەو ئەنادۇل ھاتىبون، لەلەي باكورى خۆرئاواي ئاسىيائى بچوك، لەلەيەن عوسمان كەپىدەچىت لەسالى (۱۲۵۸ز) دا لەدايك بوويىت، دامەزرا.

ئەم مىرنىشىنە كەسەرەتا لەژىر سايەي سەلجوقىيە رۆمەكاندا پىنگەيشت، لەكاتى رووخانى سەلجوقىيەكاندا كەوتە چىنەو ھەو خۆگرتنى ئەم مىرنىشىنە توركانەي لە دەولەتە جىابووبوونەو بەمەش دەولەتى عوسمانى وردە گەورەبوو. دەولەتى عوسمانى كە خۆي بەمەلەندى نوپى ئىسلامگەرىتى دەزانى، ئالەي جىھادى دژى دەولەتى ماندووى بىزەنتى ھەلكرە. عوسمانىيەكان توانىيان سەرەتا ھەموو ئەنادۇل لەھىزە بىزەنتىيەكان پاك بكنەو ھەو سنورى دەولەتەكەيان بەرەو خۆرئاوا فراواتر بكن. پاشان لەسالى (۱۴۵۳ز) دا قوستەنتىنيەيان لە بىزەنتىيەكان گرت و بۇ چوار سەدە كرديانە پايتەختى دەولەتەكەي خويان.

سەدەي پازدە كۇتايى نەھاتىبوو كە عوسمانىيەكان ھەموو ئەنادۇل و يۇنان و بەلقان و دورگەكانى ئىجەو دورگەيەكىشىيان لەخوارى ئىتالىادا داگىر كىردىبوو. تائەودەمەي لەخۆرھەلاتى ناوھەپاست دەولەتلىكى بەھىزتر نەبوو جگە لە عوسمانىيەكان بەناوى ئىسلامەو ھەمانرەوايى بكات، عوسمانىيەكان سەرگەرمى فراوانكردى قەلەمپۇكەيان بوون لە ئەورۇپادا، بەجۇرىك كە دواجار تا دەروازەكانى قىيەنا پىشپەرەويان كىرد.

سەرەتاي سەدەي شازدە سەرەتاي بادانەو ھەي گەورەي عوسمانىيەكان بوو بۇ خۆرھەلات. عوسمانىيەكان كەتا ئەودەمە ھەلگىرى ئالەي جىھانى ئىسلام بوون، كاتىك بەخويان زانى لەپەنا سنورەكەيانداو لەسالى (۱۵۰۱ز) دا، ئىمپىراتورىيەتى سەفەوى شىعە مەزھەب لەسەر دەستى شا ئىسماعىل سەفەوى دامەزىنرا. دەولەتى سەفەوى كەلەسەر داروپەردوى دەولەتى ئالاق قەينلوى توركمەنى ھاتەكايە، ئالەي شىعەگەرىي دوازە ئىمامىي بەزكردەو. ئىترلىزە

به دواوه و تاسه ره تا کانی سه دهی بیسته م، ململانیی خۆر هه لاتی ناوه پراست بریتییه له ململانیی سهخت و خۆیناوی نیوان ههردوو ئیمپراتۆریه تی ناوبراو. ئه و ململانییه به ئاقاریک که وته وه که بۆ چوار سه ده کوردستان و ئه و ناوچانه ی که ئیستا سه ر به عێراق، مهیدانی چه ن دین جهنگی خۆیناوی بن.

شا ئیسماعیل ده یویست هه رچۆنیک بێت ره شه خاکه کانی خواروی عێراقی ئیستا به مه زاره پیرۆزه کانی ههردوو شاری نه جه ف و که ره لاه، بخاته ژێر رکیفی خۆیه وه. بۆیه له سالی (١٥٠٨ ز) داو له په لاماریکیدا بۆ سه ر ئه و ناوچانه، هه موو ئه و ناوچانه و به غداشی گرت. شا ئیسماعیل هه ر به وه وه نه وه سقا، به مه به سستی لوت شکاندن عوسمانیییه کان، گه ره کی بوو شیعه گه ری تی بگه یه ن ئیته ئه نادۆلی دلی ده ول ته ی عوسمانیییه کان. ئیتر ئه و ده مه سولتان سه لیمی یه که م، به تایبه تیش پاش ئاشکرا بوونی ریکه وتنی سه فه وییه کان له گه ل سربستان و مه جه رستان دژ به عوسمانیییه کان، که وته خۆو له سالی (١٥١٤ ز) دا جاری شه ریکی گه وره ی دژ به سه فه وییه کان دا.

سو پای تورک به هیزیک گه وره وه به ره و ته ورژی پای ته ختی سه فه وییه کان کشا. سو پای سه فه وییه کان خۆی نه گرت و له و شه ره ی که پاشان به شه ری (چال دێران) ناسرا، خراپ تیکشکا.

پاش ئه و شه ره هه ردوو ده ول ته به پیی ریکه وتننامه یه ک، ناوچه کانی ژێر ده سه لاتی خۆیان ده ست نیشا نکرد و بۆ یه که مین جاریش کوردستانیان کرده دوو که رته وه... به ری خۆر هه لات به ر سه فه وییه کان و، به ری خۆر ئاوا که به شی هه ره گه وره ی ناوچه کانی کوردستانی باشوری شی ده گرت ه وه، که وته ده سستی عوسمانیییه کان.

ده ول ته ی عوسمانی که تاده هات به هیزترو فراوانخواز تر ده بوو، له ساله کانی (١٥١٦-١٥١٧ ز) دا به ره و باشور دا کشا و په لاماری ده ول ته ی مه مالی که کانی داو هه موو ناوچه کانی شام و میسرو حیجازی گرت. ئه و ده مه ده ول ته ی عوسمانی له باکو رو خۆر ئاوا وه ئابلقه ی ناوچه کانی ژێر ده سه لاتی سه فه وییه کانی له عێراقدا، دا بوو. حا کمی ئه و کاته ی به غدا (ذوالفقار الکری) که سه فه وییه کان ده میک بوو دانیا ن ئی جیر ده کرده وه، هیچی بۆ نه مایه وه ئه وه نه بێت به نا چاری پشتیوانی خۆی بۆ سولتان ده ربهری ت. به لام شا ئیسماعیل به مه رازی نه بوو، له پیلانیکیدا (ذوالفقار) ی کوشت و به غدا ی گرت.

سوپای عوسمانییەکان بۆ گرتنەوهی بەغدا، بەهیزیکی زۆرەوه پەلاماری تەوریزیان دایەوه و لەسالی (١٥٣٤ز) دا بەرو بەغدا کشان. ئەمجاریان سوپای عوسمانی هەر بەوهوه نەووستا، لەویۆه بەرو بەسەر کشان و هەموو ناوچەکانی خواروی بەسەر و ناوچەی ئیحسایان تا مەسقەت گرت. دەولەتی عوسمانی کە دڵنیابوو هەموو ئەو خاکەیی کە ئیستا عێراقی ئێکێهینراوه و ناوچەکانی خوارووتریشی کۆنترۆل کردووه، لەسالی (١٥٤٦ز) دا، ئەو ناوچانەی بەسەر چوار ولایەتدا دابەشکرد، بەم جۆرە: ولایەتی موسڵ، ولایەتی شارەزور کە لەنیووی دوویمی سەدهی نۆزدەدا خرایەوه سەر ولایەتی موسڵ، ولایەتی بەغدا، ولایەتی بەسەر کە ولایەتی ئیحسانیی پێوهگیرێراوو.

بەمەبەستی کێشانی سنوریک لەنیوان هەر دوولادا، پەیمانی (ئەماسیە) لە سالی (١٥٥٤ز) دا بەسترا. بەلام ناکۆکی و ململانیی دەسەلاتخووانەو فراوانخووانەیی هەردوولا سنوری بۆ نەبوو، دواي چەند شەڕیکی لیرو لەویو لەسەردەمی شا عەباسی سەفەویدا لەسالی (١٦٢٣ز) دا سەفەوییەکان توانییان بۆ جاری دوویم بەغدا بگرێنەوه. جاریکی ترو بەپێی پەیمانی (زەهاو) لە سالی (١٦٣٩ز) دا، سنوری هەردوو دەولەت جاریکی تر دەستنیشانکرایەوه. بەلام پەیمانی (زەهاو) یش نەیتوانی کۆتایی بە ململانیی هەردوولا بەینیت. بۆیە تاهااتی زەندەکان و گرتنە دەستی دەسەلات لەئێراندا، شەڕ درێژەی هەبوو. لەسالی (١٧٥١ز) دا کەریم خانی زەند کە تازە کرابوووە شای ئێران، بەسەری گرت. پاشان قاجارەکان لەسالی (١٧٩٠ز) دا حوکمرانی ولاتیان گرتە دەست، بەلام پێوهندی قاجارەکان لەگەڵ عوسمانییەکاندا لەوهی پێش خویان چاکتر نەبوو، پاش چەند شەڕیکی گەوره پەیمانی (ئەرزپۆمی یەکەم) لەسالی (١٨٢٣ز) دا، پاشان پەیمانی (ئەرزپۆمی دوویم) لەسالی (١٨٤٧ز) دا بەسەر پەرشتی روسیاو بەریتانیا مۆکراو، بەوپییه عوسمانییەکان وازیان لەناوچەی عەرەبستانی ئێران بەشاری موحەمەد پەو چەند دورگەییکی شەتولعەرەبیشەوه هینا بۆ ئێران، ئێرانیش وازی لەناوچەی سلیمانی هینا بەرامبەر بەدەست هەنگرتنی عوسمانییەکان لە دۆلی کەرەند بۆ ئێران.

پاش ئەوه لیژنەییکی هاوبەشی ئێرانی و عوسمانی و روسی و بەریتانی، هەولیاندا بەمەبەستی دەستنیشانکردنی سنور، پیمانی ناوچە سنورییەکانی نیوان هەردوولا بکەن.

ھەردوولا لەسەر ئەوھەپكەھاتن كە ناوچەيەكى بېست و پېنج مىلى، ۋەكو ناوچەيەكى داپر لەنڭوان ھەردوو دەولەتدا جى بھېلن. بەلام سەرھەراي دەست بەكاربوونى چەندجارەيان تاسەرھەتاكانى ئەم سەدەيە ھەردوولا نەيانتوانى سنورى نڭوانيان دەستنىشان بگەن.

پاش پىرۆتۆكۆلەكانى تاران لەسالى (۱۹۱۱ز)دا، ئەستانە لە (۱۹۱۳ز)دا، لەسالى (۱۹۱۴ز)دا لېژنەى ديارىكردى سنورى پاش يەكەمىن ھەفتەكانى جەنگى يەكەمى جىھانى، كۆتايى بەكارەكانى ھىنا^{۱۸} ئىتر لەو رۆژگارەشەوھ سنورەكانى عىراق كە بەكوردستاندا نڭدەپەرن، بەم شىۋەيە داتاشاران:—

۱- سنورى عىراق- توركيا

سنورى عىراق بە توركياوھ، لەئەنجامى رېكەوتنى ھەردوو حكومەتى توركياو بەرىتانياى مائاداتى عىراق، رەنگ رېژكرا.

لە ۳۱ تشرىنى يەكەمى سالى ۱۹۱۸دا، ئاگرەس لەنڭوان بەرىتانياو دەولەتى عوسمانىدا راگەياندا. پېشتەر كە بەپېنى پەيمانى (ساىكس- پىكۆ) ناوچەكانى سەر بەدەولەتى عوسمانى لەنڭوان بەرىتانياو فرەنسەدا دابەشكرابوو، ولايەتەكانى بەسەرە بەغدا بەر بەرىتانياو، ولايەتى موسلىش بەر فرەنسە دەكەوت. بەلام لەپاشانداو بەپېنى ئەو رېكەوتنەى لەنڭوان ھەردوو دەولەتدا مۆركراو بەرېكەوتنى (جۆرج- كلېمانصۆ) ناسراوھ، ولايەتى موسلىش خرايە ژىر دەسلەتتى بەرىتانياو ئىنگلىزەكان لەسالى ۱۹۱۹دا شارى موسلىان گرت.

بزوئەھى ناسيونالىستى لەتوركيا، ھەول و بگىرى بوو ئەوھى دەكرىت رزگار بكرىت، رزگار بكات. تەمايان بوو ھەر چۆنىك بىت ولايەتى موسل لەدەست نەدرىت. بەگوڤرەى ئەو دۆسيە نىشتەمانىيەى لەسەر رېكەوتبوون، دەبوا سنورى نىشتەمانى توركياى نوڭ تا چياكانى مەكحول و زنجىرە چياى ھەمرىن داكشيت و ئەم سنورە بگەنە خالى جياكەرەوھى نڭوان توركياو عىراق. لە ۱۹۲۴دا، ئەم كېشەيە خرايە بەردەم كۆمەلەى نەتەوھەكان، لەوڭرا لېژنەيەك پېكھىنرا، پاش مانەوھيان لەعىراق و ناوچەكانى موسلدا بۆ ماوھى سى مانگ بەپېنى برىارىك لە ۱۶ى كانونى يەكەمى ۱۹۲۵داو بەپېنى پىلاننىكى لەوھوپىش نەخشە بۆ كېشراوى بەرىتانياوھ ھىلى برۆكسل كە

سنوری ئیستای عیراق - تورکیایە، کرا بەسنوری جیاکەرەوێ هەردو دەولەت و ولایەتی موسڵ بەشی هەرەگەرەوێ کوردستانی باشور کرایە بەشی دەولەتی تازە پیکهینراوی عیراق و، پەرلەمانی تورکیاش لە ۲۵ی کانوێ یەکەمی هەمان ساڵدا پریاریدا کە ولایەتی موسڵ بەزۆر لە عیراق نەستێنێتەو هێلی سنوری عیراق - تورکیا، لەدۆلی حاجی بەگ کە خالی پیکهیشتن سنوری عیراق - ئێران، دەست پێدەکات... بەدریژایی ئەم هێلەو دۆل مەهدانە بەرەو خۆرئاوا تاخالی پیکهاتنی دۆلی رۆکچۆکە دەکشیت، ئینج بەرەو باکور بەسەر بەرزیایەکانی نیوان هەردوو حەوزی رۆکچۆک شەمیداندا، دۆلی زێی نزیک دۆسکی دەبریت و شوین پیی هەردوو زنجیر چیا زێری و زۆزان و حەرور هەلەگریت تا باکوری هیزل و دۆلی شرانە لەخالی پیکهیشتنی بەخاپور. ئینجا بەرەو دیجلەو لەباکوری فیشخاپور کۆتایی دیت.

دریژی سنوری عیراق - تورکیا، (۳۵۰کم) و هەمووی بەخاکی کوردستان تیپەر دەبیت^{۱۱}

۲- سنوری عیراق - ئێران

بەدەستێوەردانی راستەوخۆی روسیا و بەریتانیا و بەپی پرتوۆکۆلی ۴ تشرینی دووهمی ۱۹۱۳ی (ئەستانە) و پاشان لەسالی ۱۹۱۴دا، ئەم سنورە ئیستای نیوان عیراق و ئێران کیشرا.

و نەبیت ئیتەر ئەو ریکەوتنە کۆتایی بە تەنگوچەلەمە سنورییەکانی نیوا هەردوو ولات هیناییت. ئێرانی پەهلەوی هەرزوو بەزوو گومانی خۆی لە سنورە ئاشکرا کرد، بەرپادەیک عیراقی ناچارکرد لەسالی ۱۹۳۴دا کیشەکە بگەیهنیتە بەردەم کۆمەلەی نەتەوکان. تورکیا وەکو ناو بژیاوێک تەوان کیشەکە بەعیراق بکیشیتەو. پاشان لەسالی ۱۹۳۷دا و بەپی ریکەوتنامەیە کە تییدا عیراق دەستی لەبەشێک لەئاوی شەتولعەرەب بەدریژایی (۷,۷۵کم) هەلگرت، ئێرانی ناچارکرد کەدان بەدەولەتی عیراقدا بنیت. بەلام لەگە ئەو هەشدا ئێران نەیکرد دان بەرەوایەتی سنوری نیوانیاندا بنیت.

لەسالی ۱۹۶۹دا ئێران لەیکە لاو پەیمانی ۱۹۳۷ هەلوەشاندنەو، تاسال ۱۹۷۵ کە تییدا ئێران دەسکەوتیکی ستراتیجی گەرەوێ لەشەتولعەرەب

بەدرىژايى نزيكەى (٩٠كم) بەدەست نەهینا، كیشەكانى سنور ئارام نەبونەو بەلام پاشگەزبونەوہى عىراق لەورىكەوتنە دوای روخانى رژیىمی شاهەنشایی و هاتنە سەركارى رژیىمی ئیسلامی و پاشانىش ھەلگىرسانى جەنگى ھەشت سالى نىوان ھەردو و لات، وەكو ئاتاجىكى راستەوخوى كیشە سنورىيەكان و ديسان ريكەوتنەوہ لەسەر ھەمان پرۆتوكۆلى ١٩٧٥، كیشەكانى نىوان ھەردو دەولەتى بەشیوہیەكى مۆلەق، خاموش كەردوہ.

ھىلى سنورى ئەوہى بەخاكى كوردستاندا تىپەپدەبىت، لەباشورى خۆرەلاتەوہ لەناوچەكانى ئەم ديو سنورى لورى بچوك لەخواروى دەست پىدەكات... لەويوہ بەرەو باكورى خۆرئاوا بە لاپالەكانى زنجىرە چىاي پشتكۆ، بەخۆرەلاتى شارۆچكەى مەندەلیدا تىپەپدەبىت و چۆمى ئەلەوہ لە خۆرەلاتى خانەقىندا دەبرىت و، جارىكى تر بەرەو رىگەى نۆدەولەتى بەغدا- تاران لەنىوان مۆنزیوہ و خوسرەويدا دەبرىت و، ھەروەھا روبارى سيوان بەپىچەوانەى ئاوەرۆكەىوہ دەبرىت تادەگاتە خالى پىگەيشتنى سى كوچكەى سنورى عىراق- ئىران- توركيە لەدۆلى حاجى بەگ.

سەرجمە درىژى سنورى عىراق- ئىران (١٣٠٠كم) ھەو بەشى ھەرەگەورەى بەكوردستاندا دەپروات

٣- سنورى عىراق- سوريا

دوای جەنگى يەكەمى جىھان، بەپىي ريكەوتنى پيش جەنگ لەنىوان دەولەتە ئىمپىريالىستەكان، سوريا بەر فرەنسە كەوت و فرەنسە بووہ خاوەنى. سەرھتا بەشیوہیەكى كاتى لە ٢٣ى كانونى يەكەمى سالى ١٩٢٠دا، لەنىوان ھەردو ناوچەى مانداتى بەرىتانيا و فرەنسەدا؛ عىراق و سوريا، ھىلى سنور دەستنىشانكرا. ھىلى سنورى ھەمان ئەو ھىلەى ئىستای سنورى عىراق- سوريا بوو، تەنيا لەوہدا نەبىت كە ھىلەكە چىاي شنگارى دەبرى و دەيكردە دوو كەرتەوہ.

پاش نەرەزايەتى دەرپرینی حكومەتى عىراق بەرامبەر بەم ھىلەو داواكردنى ھەموو روبەرى چىاي ناوبراو بو خستە سەرخاكى عىراق، ريفرانڈومىك لەناوچەى چىاكەدا سازدرا، لە ٥ى ئابى ١٩٢٣دا ئەو بەشەى تری چىاكەش بەر عىراق كەوت.

سنوری عێراق - سوریا، لە باکوڕەوە لە گوندی (خانك السفلی) هە دەس
پێدەکات و لە خالی پێگەیشتنی سنوری عێراق - ئوردوندا کۆتایی دیت. درێژ
سنوری عێراق - سوریا نزیکەی (٦٠٠ کم) هە بەشیکی بە کوردستان
تێپەردەبێت

(٢-١-٥): دیاریکردنی هێلی سنور

دیاریکردنی سنوری کوردستان بە شیوەیەکی گشتی و هەر پارچەیە
بە جیا کاریک بوو هەر گیز نەیتوانیوه بگاتە کەمالی زانستیانهی کاری
ئە کادیمی لە سەرەتای هێرش و پەلاماری عەرەبەکان بۆ کوردستان و شالۆ
فەتەحی عەرەبی ئیسلامی بۆ دەشتاییەکانی ئیستای عێراق و خا
میزوپۆتامیا، ئەم بەشە ی کوردستان جیا لە هەر بەشیکی تری رووبەروو
تە عریب و دانیشتوانە کوردەکی دو چاری هە لکەندن و لانه تیکدار
کۆچپێکردن بوونەتەوه. پاشانیش لە سەر دەستی هەردوو ئیمپراتۆریە
عوسمانی و سە فەوی و بەرەودوا، داگیرکە رانی کوردستان هەریە کە بە جی
چۆنیان بۆ لوانا بێت کوردستان و دانیشتوانە کوردەکیان لە سنور
دەولەتیەکانی خۆیاندا عاسی کردووه، بەر دەوامیش چەقویان لە جەستە
خاکەکی و سنورە نەتەوهییەکی ئارژنیوه.

باشترین دۆکۆمێنتیک کە لێیەوه بتوانین سنوری نەتەوهیی ولاتە کەمانی پ
دیاری بکەین، نووسراوی ئەو گە پێدەو میژوونووس و جوگرافیناسە بیگانە
کوردانە یە کە لە سەر شوینی ژیا نی کورد لە مەو بەر راو بو چوونیان خستۆتە پوو
لێرەدا هەول دەدەین لە میانە ی بەشیکی ئەو راو بو چوونانە سە بارەت بە خا
میژوویی و نەتەوهیی کورد، سنوری کوردستانی باشور بە عێراق هە دیار
بکەین بۆ ئاسانکردنی باسە کەش، راو بو چوونە کان بە سەر سێ کۆمە ل
دابه شە کە یین کە هەریە کە یان بە جیا، جەختی لە سەر کوردستانی بوون
ناوچە یە ک یان چەند ناوچە یە، بە مەبەستی دیاریکردنی سنوری کوردست
بە عێراق هە، کردووه.

کۆمە لە ییە کەم: ئەوانە ی پێیان لە سەر کوردستانی بوونی موسل، ی
بە عێراقی نە بوونی ئەو شارەو دەوروبەری داگرتووه..

(ثینین حهوقه له سهالی (٣٥٨) دا له موسل بووه ده لیت شاریکی چاکه، بازاری گهره رهونه قدری تیدایه، که وتوته نیوان کومه لیک خاکی به پیت و بهر مه که ناودارترینیان گوندی نهینه وایه، مه زارو گوپی یونس پیغه مبه که وتوته نهی گونده وه. به شی هره زوری خه لکی موسل له سه دهی چواره مدا کورد بوون^(٢٤)).

81

سەر ئەو گەپپە خۆرئاواییانەى كە سەردانى موسلىيان كىردووه، (راولف) گەپپەى ئىنگلىزى كە لەسالى (۱۵۹۶ز) دا كۆچى دواى كىردووه، لەپىتە ھەمووانەو دىت. ئەو ئاوەھا وەسفى كىردووه - واتە وەسفى شارى موسل موسل دەكەوئتە ولاتى كوردانەو^{۲۵}).

ئەوليا چەلەبى گەپپەى تورك كە لەسالى (۱۰۶۵ك) دا ھەموو كوردستا گەپاوه، لەسپاھەتنامەكەى خۆيدا ناوى نۆشاران دەبات كە لەسەردەمى ئەو قەلەمەرەوى كوردستانيان پىكھىناوھو موسلى بەيەككە لەوشارانە داناو، شارەكانىش برىتتە لە: - ئەپزۆم، وان، ھەكارى، دياربەكر، جزيرە، ئامىدو موسل، شارەزورو ئەردەلان

مىژوونووسى كوردىش، محەمەد ئەمىن زەكى لەكتىبەكەى خۆيدا (كورد كوردستان)، بەپشت بەستنى بە (كتاب تقويم البلدان) كوردستان لەناو پىد ئقلىمدا پيشان دەدات، شارى موسلىشى تىكەوتووه. ئقلىمى جزيرە كەيەككە بووه لەو پىنج ئقلىمە لەم ناوچانە پىكھاتووه: (ديارى مضر (رقە)، ديار رەبىمە (موسل)، ديارى بەكر (ئامىد^{۲۶})).

كۆمەلەى دووھ: ئەوانەى (زەوييەكانى خۆرھەلاتى روبرارى دىجلەو چيا: ھەمرىن تا دەگاتە خانەقەن يان مەندەلى) بەكوردستان دەزانن..

جوگرافىناس و كوردناسى ەزەب، دكتۆر شاكر خەسەبەك لەيەككە لەشاكارەكانىدا سنورى كوردستانى بەگشتى لەپى رابوچوونى نوسەرىك بىگانەو دەستنىشان كىردووه ئەو بەشەى كە تايبەتە بەسنورى كوردستانى بە شىوھە ديارى كىردووه: (سنورى باشورى خۆرئاوا - مەبەستى لەباشور: خۆرئاواى كوردستانى گەرەبە - بەھىلەك لەباشورى لورستانەو دەسە پىدەكات و بەئاقارى باكورى خۆرئاوا دەكشەت و مەندەلى دەپرىت و بەخۆرئاوا: خانەقەندا رەت دەبىت و تا تەپۆلكەكانى ھەمرىن و زنجىرەى يەكەمى چياكان شىخان. ئىنجا بەرەو باكورى خۆرئاوا بەدرىژاى لاپالەكانى گردۆلكەكان تە فىشخاپور لەسەر روبرارى دىجلە درىژدەبىتەو، ئىنجا بۆ خۆرئاوا بەرەو چيا: شىگار وەردەگەپىت تا لەسەر روبرارى فورات لەنزىك جەرابلوس كۆتايى دىت^{۲۷} دەبلىو، ئار، ھای كۆنە ئەفسەرى بەرىتانى و ھاكىمى شارى ھەولير، جگ لەوھى نەخشەيەكى كۆنى بۆ نووسىنەكەى كىردۆتە بەلگە، كەباس لەسنور:

کوردستانی باشور ده‌کات، نووسیویه ده‌لیت: (به‌شیویه‌کی گشتی هه‌موو ئه‌و زه‌ویانه‌ی ده‌که‌ونه خۆره‌ه‌لاتی دیجله‌و باکوری ئه‌و هیل‌ه‌ی له‌مه‌نده‌لییه‌وه‌ تا خالی پینگه‌یشتنی زیی بچوک به‌م رووباره‌ ده‌کشیت، نیشتمانی کوردانه‌. گرن‌گترین دوو مه‌لبه‌ندیش له‌خوارووی زیی بچوکدا که‌رکوک و سلیمانییه‌. شاری یه‌که‌م هه‌روه‌کو هه‌ولیر دانیش‌توانیکی تورکیان تیدا‌یه‌، به‌لام ئه‌وه‌ی تریان ته‌واو کوردییه‌^{۲۹}

کوردناسی روسیش باسل نیکیتین ئاوه‌ها ئاماژه‌ی بو سنوری کوردستان به‌گشتی کردووه‌: (ئه‌م‌پۆ کورده‌کان له‌سه‌ر زه‌مینیکی فراواندا ده‌ژین که‌ له‌نزیك به‌غدا له‌شاروچکه‌ی مه‌نده‌لییه‌وه‌ ده‌ست پنده‌کات به‌ره‌و باکور به‌دریژایی سنوری عێراق- ئێران و ئینجا سنوری ئێران- تورکیا تا ده‌گاته‌ چیا‌ی ئارارات^{۳۰}

نزیکه‌ی شه‌ش سه‌د سا‌ل له‌مه‌وبه‌ریش، زانای کۆمه‌لناسی عه‌ره‌ب ئیبن خه‌لدون له‌یه‌که‌یک له‌نووسینه‌کانیدا چیا‌ی حه‌مرینی به‌چیا‌ی کوردان ناوزه‌کردووه‌. چونکه‌ هه‌ره‌کو ئه‌و ده‌لیت زۆربه‌ی دانیش‌توانی ده‌وربه‌ری چیا‌ی ناوبراو، کورد بوون^{۳۱}

ئه‌دمۆندزیش له‌کتیبه‌که‌ی خۆیدا (کرد و ترک و عرب) له‌میان‌ه‌ی دیاریکردنی سنوری کوردستاندا، هیمای بو‌هیل‌ی سنوری کوردستانی باشور به‌عێراقه‌وه‌ کردووه‌و نووسیویه‌: (سنوری باکوری کوردستان نزیك له‌و هیل‌ه‌وه‌ بناوان هه‌لده‌گری‌ت که‌ له‌ئه‌ریقان و ئه‌رزپۆم و (مه‌ره‌ش)وه‌ به‌ئاقاری حه‌له‌ب ره‌ت ده‌بی‌ت و له‌باشوری خۆرئاواوه‌ به‌دریژایی لاپا‌لی ئه‌و چیا‌یانه‌دا ده‌کشیت که‌ که‌ناره‌کانی دیجله‌ کۆتاییه‌کانی ده‌بی‌ت. پاشان خۆره‌ه‌لاتی ئاوه‌پۆی رووباره‌که‌ ده‌گری‌ت و ئه‌وه‌نده‌ لی‌ی دوورناکه‌و‌یت‌ه‌وه‌، به‌هیل‌ه‌که‌ی چیا‌ی حه‌مریندا تا گه‌یشتنی به‌نوخته‌ی سه‌ر سنوری عێراق- ئێران له‌ نزیکه‌ی شاروچکه‌ی (مه‌نده‌لی) راده‌کشیت^{۳۲}

ژان ئۆتیر زۆر به‌دلناییه‌وه‌ ده‌لیت: (عێراق له‌تکریته‌وه‌ ده‌ستی پیکردووه‌- مه‌به‌ستی تکریت به‌ره‌و خواره‌^{۳۳}). ده‌رباره‌ی خانه‌قینیش نویسیویه‌: (ئه‌م‌ شاره‌ له‌ژێر فه‌رمانه‌وایی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانییه‌و به‌شیکه‌ له‌سه‌رزه‌مینی خاکی کوردستان^{۳۴}

هېچ سەرچاوەیەکی کوردیش ئەوەندەى لىكۆلینەووەکەى چیا (ئەم ستراتیجى عێراق و سێ کوچکەى بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیە بەوردی دەستنیشانى سنورى کوردستانی باشورى نەکردوو. چیا ل بارەىووە نوییووە: (بەشیووەکەى گشتى کوردستانی عێراق یا کوردستان، باشور، دێکەوێتە ناوەراست و باکوری رۆژەلات و باکوری عێراق و ەموو ئ خاکە دێگرتەووە کە بەهێلیکی راست لەسنورى عێراق - ئێرانەووە بەرەو رۆژنا دێکشێ تا دێگاتە خواروی جەسان، لەوێووە ھاوپێک لەگەل سنورى عێراق ئێران بەرەو رۆژئاوای بێدروز و شارەبان (مقدادیە) دەرواوە لەوێش را بەر چیاى حەمرین ەلەدێکشێ، ەموو ئەو زەوییانەى دێکەوێتە رۆژەلاتیەووە بە کوردستان و ەموو ئەو زەوییانەى کە لەرۆژئاوایەتى بەر ناوچەى عەرە عێراق دێکەوێ تا دێگاتە سەروى شارى موسڵ لەسەر موسڵیشەووە هێلیک راست روو لەباشورى رۆژئاوا دێکات و بەخوار تەلەغەردا تێدەپەریتە دێگاتە ۱۰ کیلۆمەترى باکوری شارى (بەعاج)، ئینجا بەهێلیکی راست بەر رۆژئاوا دەرواوە لەگەل سنورى عێراق - سوریا دا یەک دێگرتەووە^{۲۶}).

کۆمەلەى سێیەم: ئەوانەى دوور لەوردەکاری و بێ مەبەستى لىكۆلینە لەسنورى میژوویى خاکی کوردستان، بەچەند هێلیکی گشتى (سنور کوردستان)یان دەستنیشانکردوو.

دکتۆر ەبدولرەحمان قاسملو لەدکتۆرا نامەکیدا (کوردستان و کور کەدێتە سەرباسى سنورى کوردستان، نوییووە: (لەشیمالی رۆژەلاتى لوتکە ئاراراتەووە خەتیکی راست دەست پێدێکات، بەرەو جنوب بۆ بەشى جنوب زاگرۆس و پشتکۆ دێتە خوارى، لەوێ را خەتیکی راست بۆ لای رۆژئاو دێکشین ەتا دێگاتە شارى موسڵ لەعێراق، لەوێووە خەتیکی راست بۆ لای رۆژئاو کە لەموسڵەووە دێگاتە بەشى تورک نشینی ویلايەتى ئەسکەندەرون^{۲۷}) کوردناسى سۆفیتی م.س. لازاریف بەشیووەیەکی کورت نوییووە (لەسەدەى نۆزدەهەم سەرەتای سەدەى بیستەمدا کورد لەناوچەىەکی فراوان ئەژیا، لەرۆژەلاتەووە: لەهەمەدان و ورمى) (ئێستە رەزائىیەى پێ ئەلین خۆی و ماکوو، ەتا هێلى بریجیک و مەلاتیاو ئەرنجان لە رۆژئاوا دا ئەبیتەووە، لێرەشەووە بەرەو خوار ەتا خانەقین و کەرکوک و موسڵ و حەلە دێکشیت^{۲۷}

ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیش کە یەکیکە لە سەرچاوە بە پرشتەکانی خۆزەرە لاتناسی. لەو بەشەیدا کە تاییبەتە بە کورد دیتە سەر جوگرافیای کوردستان و جگە لە دەستنیشانکردنی هەموو ناوچە کوردنشینەکانی سەر بە تورکیا و ئێران و سوریا و چەند کۆماریکی سوڤیتی جاران، بەم شیوەیە ناوچە کوردنشینەکانی سەر بە عێراق دیاری دەکات: (لە عێراقدا شارە کوردنشینەکان بریتین لە: دهۆک، زاخۆ، مزوری، جیز، ئامیدی، ئاکری، شنگار، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی، دیالە و خانەقین و مەندەلی^{٢٨})

دکتۆر ئیبراھیم شەریف لە دکتۆرا نامە کەیدا ئەگەرچی مەبەستی نەبوو سەنوری کوردستانی باشور دەستنیشان بکات، لە شوێنیکدا ئاوا ھێمای بۆ سەنوری ئەم بەشە کوردستان کردووە: (پشتتێنە ی حامیە عەسکەرییەکانی تورک، کە تورکە سەلجوقی و تورکە عوسمانییەکان دایانمەزاندبوون، لە شیوەی جیاکەرەوەیە کەدا لە نێوان ئەو ناوچانەی لە لایەک عەرەبەکانی تێدا دەژین و لە لاکە ی تریشەو کوردەکانی تێدا دەژین، درێژ دەبێتەو. ئەو پشتتێنە ی لە ناوچە ی مەندەلییەو دەست پێدەکات و بە خانەقین و قزڵربات و قەرەتەپەو کفری و توزخورماتوو داقوق و تازەخورمات و کەرکوک و پردی و ھەولێر و موسڵدا دەپرات ھەتا تەلە عەفر^{٢٩})

دواجار گەڕیدی روسی جەنەرال م. لیخوتین لە پێناسەکردنی کوردو شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا نووسیویە: (کورد گەلیکی تاییبەتین (...))، لەو زەویانەدا دەژین کە لە پروسیا و ئێران و تورکیاوە بە لاپالێ زنجیرە چیاکانی ئاگری داخ تا دەشتە لماوییەکانی ھەردوو رۆوباری دیجلە و فورات درێژ دەبێتەو لە باشور^{٤٠}).

ئێستا دەکرێت دواي خستە پەڕی ئەو رابوچوونانە، بەم شیوەیە سەنوری کوردستانی باشور دیاری بکەین و بگەینە ئەم ئەنجامانەی لای خواوە: -

١- زاواوەی کوردستانی باشور، ھێمایە بۆ باری دابەش و داگیرکراوی کوردستان و لکاندنێ زۆرە ملییانە ی خاکە کە ی بە دەوڵەتی عێراقەو. بۆیە دیاریکردنی سەنوری ئەم پارچە یە کوردستان، دیاریکردنی سەنوری کوردستانە بە خاکی عەرەبی عێراقەو. جگە لەو چوکلە یە نەبێت کە بە خاکی عەرەبی سوریاوە بە ستراوەتەو، ئێتر کوردستانی باشور لە ھەموو لاکانی تریەو بە پارچەکانی تری کوردستان دەورە دراوە و ئەمیش لە گەل

سەرچەم پارچەكانى تىردا، سنورى مېژوويى و نەتەوھى كوردستان پىگدەھىنەيت.

۲- لەسەر بىنەماي ئەو زانىارىيانەى خزانەپوو، دەكرىت بەم شىوھىە سنورى كوردستانى باشور بەغىراقوھ دەستىنىشان بكرىت:-

گەر لەباشورى خۆرھەلاتەوھ دەست پىگەين، لەخالى سنورى عىراق- ئىرانەوھ لەسەروى شاروچكەى عەلى غەربىيەوھ، ھىلىك بۆ خۆرئاوا دەكىشىن. پاشان بەرھو باكورى خۆرئاوا شاروچكەكانى جەھان و بەدرھو زېباتىا دەگرىتە خو، ئىنجا بە خۆرئاواى شاروچكەكانى بەلەدروو شارەبان و لەوئود تادەگاتە زنجىرە چىاي حەمرىن، ھىلەكە بەدرىژاى چىاي ناوبراو تا شاروچكەى فەتخە لەخوار پىگەيشتنى زىى بچوك بەپووبارى دىجلە: ھەلدەكشىت. لەفەتخەوھ تا شارى موسل، دىجلە دەبىتە سنورو لەخواروى شارى موسلەوھ، شارى ناوبراو دەخاتە ناو سنورەكەى خۆيەوھ ھىلەكە بەرھو باشورى تەلەغفەرھو لەوئىشەوھ بە ھىلىكى رىك بەرھو باشورى خۆرئاوا بەخواروى شاروچكەى شىنگاردا رەت دەبىت و تا سنورى ئىستاي عىراق- سوريا، دەكشىت.

۳- بەوپىيە كوردستانى باشور لەشىوھى ھەرمىيەكە، يا سىگۆشەيەكى لاوھىستاي سەرھو نەخوندايە، كە بەئاقارى خۆرئاوا لار بۆتەوھ سەرى ھەرمىكە يان سىگۆشەكە لەوپەرى باشورى خۆرھەلاتەوھ ناوچەكانى بەدرھو جەھان و زېباتىە لەخۆدەگرىت، لاوھىستاوھكەى سىگۆشەكە بەقولاى كوردستاندا تىپەردەبىت، مەندەلى و خانەقىن و ناوچەكانى سلىمانى و بەشىكى ناوچەكانى ھەوليريش دەخاتە سنورەكەى خۆيەوھ، لاىەكەى ترى سىگۆشەكە بەئاقارى باكورى باكورى خۆرئاواى بەرھو مەندەلى و شارەبان و خانەقىندا رەت دەبىت و چىاي حەمرىن و بەشىكى روبارى دىجلە دەكاتە سنورى خۆى و، لەخواروى شارى موسلدا تا خالى پىگەيشتنى سنورى ئىستاي عىراق- سوريا درىژدەبىتەوھ. بىكەى سىگۆشەكەش ئەو بەشەى كوردستانە كە سنورى ئىستاي عىراق- توركىيەى پىدا رەت دەبىت.

۴- كەواتە بەپى ھىلەكانى درىژى و بازەكانى پانى كوردستانى باشور دەكەويتە نىوان بازەكانى پانى (۳۲-۳۷) پلەى باكورى، ھىلەكانى درىژى

(٤٦-٤١) پلهی خۆره لاتوه کوردستانی باشور دهکه ویتته باکورو باکوری خۆره لاتی عیراقوه.

٥- روپیوی کوردستانی باشور ده ور بهری (٨٥٠٠٠ کچگ- کیلومه تری چوارگۆشه^{٤١})یه. کوردستانی باشور له پینچ مه لبه ندی پارێزگا و سی و جه وت قه زاو سه ت و سی ناحیه پیکهاتوو^{٤٢} به م شیوه یه:-

یه کهم:- پارێزگای دهۆک^{٤٢}

له چوار قه زای پیکهاتوو که ئه مانه ن:-

١- قه زای دهۆک: که له ناحیه کانی دهۆک و دۆسکی و زاوینه پیکهاتوو.
٢- قه زای ئامیدی: که له ناحیه کانی ئامیدی و سه رسه نگ و نیوره قریکان و بهرواری بالا پیکهاتوو.

٣- قه زای زاخۆ: که له ناحیه کانی زاخۆ و سندی و گلی و رزگاری پیکهاتوو.
٤- قه زای سومیل: که له ناحیه کانی سومیل و سلیقانی و فایده پیکهاتوو.

دووهم:- پارێزگای هه ولییر (ئه ربیل)

له جه وت قه زای پیکهاتوو که ئه مانه ن:-

١- قه زای هه ولییر: که له ناحیه کانی هه ولییر و قوشته په و خه بات پیکهاتوو.
٢- قه زای مه خموور: که له ناحیه کانی مه خموور و گویر و که ندی ناوه و قه راج پیکهاتوو.

٣- قه زای کۆیه: که له ناحیه کانی کۆیه و ته قته ق و شوپش پیکهاتوو.
٤- قه زای ره واندن: که له ناحیه کانی ره واندن و برادۆست و دیانه و خه لیفان پیکهاتوو.

٥- قه زای شه قلاوه: که له ناحیه کانی شه قلاوه و خوشنا و هه ریر و سه ربه ن پیکهاتوو.

٧- قه زای چۆمان: که له ناحیه کانی چۆمان و حاجی ئۆمه ران پیکهاتوو.

سێیهەم: - پارێزگای سلێمانی

لەدە قەزا پێکھاتوووە کە ئەمانەن: -

۱- قەزای سلێمانی: کە لەناحیەکانی سلێمانی و سەرچنارو تانجەپۆ بازیان و قەرەداغ پێکھاتوووە.

۲- قەزای ھەلەبجە: کە لەناحیەکانی ھەلەبجە و سیروان و خورمال و بیارە شارەزور پێکھاتوووە.

۳- قەزای پێنجوین: کە لەناحیەکانی پێنجوین و ئالپارێز پێکھاتوووە.

۴- قەزای شارباژێڕ: کە لەناحیەکانی شارباژێڕ و کەنارو و کارێز و سروچا پێکھاتوووە.

۵- قەزای پشدەر: کە لەناحیەکانی پشدەر و ناودەشت و ھێرۆ پێکھاتوووە.

۶- قەزای رانیە: کە لەناحیەکانی دوکان و سورداش و چناران و مەرگ پێکھاتوووە.

۸- قەزای دەر بەندیخان: کە لەناحیەکانی دەر بەندیخان و زەرپایەن پێکھاتوووە.

۹- قەزای چەمچەمال: کە لەناحیەکانی چەمچەمال و ئاغجەلەر و سەنگا پێکھاتوووە.

۱۰- قەزای کەلار: کە لەناحیەکانی کەلار و پێبازو تیلەکو پێکھاتوووە.

چوارەم: - پارێزگای کەرکوک (تەئیمیم)

لەسێ قەزا پێکھاتوووە کە ئەمانە: -

۱- قەزای کەرکوک: کە لەناحیەکانی کەرکوک و قەرەحەسەن و شوان تازەخورماتو و بایچی و داقوق و قەرەھەنجیر پێکھاتوووە.

۲- قەزای ھەویجە: کە لەناحیەکانی ھەویجە و عەباسی و ریازو شەلا پێکھاتوووە.

۳- قەزای دوبر: کە لەناحیەکانی دوبر و پردی و سەرگەپان پێکھاتوووە.

پێنجەم: - لە پارێزگای مووسڵ (نەینەوا)

حەوت قەزای پارێزگە کە سەر بە کوردستانی باشورە، کە ئەمانەن: -

۱- قەزای مووسڵ: کە لەناحیەکانی مووسڵ و بەعشیقە پێکھاتوووە.

۲- قهزای هه مدانییه: که له ناحیه کانی هه مدانییه و که له ک و نه مرودو به رته له پیکهاتوو.

۳- قهزای ته لکیف: که له ناحیه کانی ته لکیف و وانه و نه لکیش پیکهاتوو.

۴- قهزای شنکار: که له ناحیه کانی شنکار و شیمال و قهیره وان پیکهاتوو.

۵- قهزای ته له عفه: که له ناحیه کانی ته له عفه و زومارو ئاڤگه نی و ره بیعه پیکهاتوو.

۶- قهزای شیخان: که له ناحیه کانی شیخان و مریبه و نه تروش پیکهاتوو.

۷- قهزای ئاکری: که له ناحیه کانی ئاکری و نه هله و ناوکورو سورچی و گردهشین پیکهاتوو.

شه شه: - له پاریزگای نکریت (سه لاهه دین)

قهزایه کی پاریزگا که سهر به کوردستانی باشوره، ئه ویش قهزای توزخورماتوو، که له ناحیه کانی توزخورماتوو ئامری و سلیمان به گ و نه و جولو قادر که ره پیکهاتوو.

حه و ته م: - له پاریزگای به عقوبه (دیاله)

چوار قهزای پاریزگا که سهر به کوردستانی باشوره که نه مانه ن: -

۱- قهزای خانه قین: که له ناحیه کانی خانه قین و مهیدان و قوره توو جه له ولاو قزلبات پیکهاتوو.

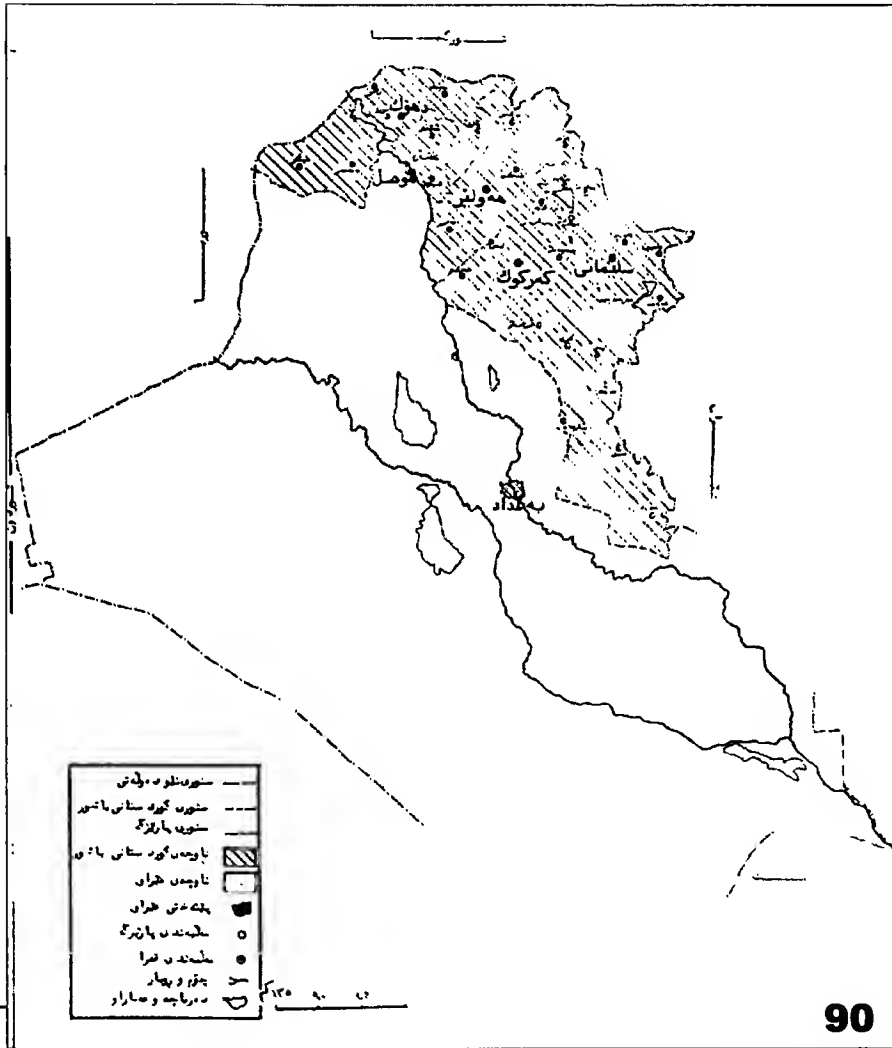
۲- قهزای مه نده لی: که له ناحیه کانی مه نده لی و قهزانییه و به له دروز پیکهاتوو.

۳- قهزای شاره بان: که له ناحیه کانی شاره بان پیکهاتوو.

۴- قهزای کفری: که له ناحیه کانی کفری و جه باره و سه ره قه لاو کۆکسو و قه ره ته په پیکهاتوو.

هه شه ته م: - له پاریزگای کوت (واست)

قهزایه کی پاریزگا که سهر به کوردستانی باشوره، ئه ویش قهزای به ده ریه که ناحیه کانی به دره و زرباتییه و جه صان پیکهاتوو

پەرەسەندنى جىۋلۇجىيى و جوړى خاكي
كوردستانى باشور

میزووی پهرسه‌ندنی جیو‌لوجیی ئه‌وه دهرده‌خات که کوردستانی باشور هه‌روه‌کو عیراق، به‌شیک بووه له‌و کیشوهره مه‌زنه‌ی که نیشتمانی ئیستای فارس و عه‌ره‌بو به‌شی گه‌وره‌ی کیشوهره‌کانی ئوسترالیای ئه‌فریقا و ئه‌مریکای لاتینی پیکده‌هیناو، به‌کیشوهری (گۆندوانالاند Gondwanaland) ناوده‌بریت.

له چه رخی په رمیدا، زوړینه ی به شه کانی باکورو خوړه لاتی ناوچه کانی
باشوری خوړئاوای ئاسیا به کوردستانیشه وه، له ژیر ئو دهریا مهنه دا بووه که
جیولوجیه کان به (دهریای ته تئس Tethys sea) ناوی دبه بن.

91

ھەرلەم چەر خەدا جولانە ۋە يەككى مەزىن كە پالە پەستۆي خستە سەر چىنە نەرمەكانى دەرياسى تەتس، روويداۋ لە پاشاندا چىيا پىچ خواردوۋەكانى لىكە ۋە تەۋە. چىياكانى تۇرۇس لە دىيار دە سىروشتىيەي ئەۋ رووداۋەن، واش دەردەكەۋىت ئەۋ جولانە ۋە يەككى لە ھەريمى چىياكانى كوردستانى باشوردا، جگە لە ناۋچەكانى ئەۋ پەرى باكورو باكورى خۆرەلەتەيدا نەبىت، ھىندە بەزەبەر نەبوۋىت، بۆيە دەبىنەن چىياكانى كوردستانى باشور بەشيوەيەكى گشتى لەجۆرى پىچ خواردوۋى ساكارن. ئەمە جگە لەۋچىيانەي باكورو خۆرەلەتەي كوردستانى باشور كەبەھۆي نىزىكىيان لەچەقى پالە پەستۆكەۋە لەجۆرى پىچ خواردوۋى ئالۇزن^۱

لەچەرخى پلىۋسىندا، جولانە ۋە پىچ ئامىزەكان لەۋپەرىداۋو، ئەۋ جولانەۋانەي كە پاشان سىستىمى ئەلپىيان لىكە ۋە تەۋە چىياكانى زاگروۋس بەچىياكانى كوردستانى باشورىشەۋە، دوا شىۋەي ئىستانيان بەئاقارى باكورى خۇرئاۋا باشورى خۆرەلەت ۋەرگرت و دواجار لەسەرەتاكانى زەمەنى چوارەمى چەرخى پلىۋستۆسىندا جولانە ۋە پىچ ئامىزەكان پىكەھاتنى چىياكانى كوردستانى باشورىان گەياندە ئەنجام.

ۋەكو دەردەنجامى ئەمە حالەتەش، زەۋىيەكانى عىراق رۇچوۋن و ئەم ناۋچەيەي لىكە ۋە تەۋە كەئىستا بەدەشتى لىتەيى، يا رەشەخاكەكان ناسراۋە. ناۋچە شاخاۋىيە پىچ خواردوۋە ئالۇزەكانى بەردە ئاگرىنەكان، بەدريژايى سنورى خۆرەلەت و باكورى خۆرەلەتەي كوردستانى باشور دەكشىن. لەپارىزگاي سلېمانى بەدريژايى ناۋچەكانى خۆرەلەت و باشورى خۆرەلەتەي ھەلەبجەۋ ناۋچەكانى خۆرەلەت و باكورى خۆرەلەتەي پىنجوۋىن و، خۆرەلەت و باكورى خۆرەلەتەي رانىيە دەكشىن. ھەرۋەكو لەپارىزگاي ئەربىلىشدا بەشيكى گەۋرەي رەۋاندزو بەتايىبەتەش ناۋچەكانى خۆرەلەت و باكورى شارۋچكەكەۋ ناۋچەكانى باكورى شارۋچكەي زىبار دەگرىتەۋە. لەپارىزگاي دھۆكىش بەدريژايى ناۋچەكانى ئەۋپەرى باكورى زاخۇۋ ئامىدى دەكشىن.

پىكەھاتە ئەۋسىنىيەكانىش كە لەھەمان ناۋچەي شاخاۋى پىچ خواردوۋى ئالۇزدا دەردەكەۋن، لەبەرزايىيەكانى پىنجوۋىن و چىياكانى ماۋەت و قەندىلدا ھەن.

نمونه‌ی به‌رده کلسی و شیلییه‌کانی چه‌رخ‌ی ئه‌یۆسین له‌چپای شنکارو نیوان زاخۆ ئاکرئو هه‌روه‌ها له‌نیوان هه‌له‌بجه‌و رانیهدا تائیس‌تا به‌روونی ده‌بینرین. به‌لام ئه‌و به‌ردانه‌ی که بو چه‌رخ‌ی ئۆلیکۆسین ده‌گه‌ریته‌وه، له‌ناوچه‌یه‌کی بچوکی نیوان زیی گه‌وره‌و زیی بچوک له‌چپاکانی قه‌ره‌چوخدا ده‌رده‌که‌ویت و هه‌ر به‌کلسی قه‌ره‌چوخیش ناسراوه. ئه‌مه‌ له‌کاتی‌کدا به‌ردی چه‌رخ‌ی مه‌یۆسینی نزم له‌ناچه‌ی جزیره‌و چپای هه‌مریندا ده‌رکه‌وتوون.

جگه‌ له‌م پیکهاته‌نه، پیکهاته‌ کۆنه‌کانی چه‌رخ‌ی په‌رمی و کریتاسی و جوراسی له‌به‌شی خوارووی خۆره‌لاتی هه‌له‌بجه‌و له‌سوورداشدا ده‌رده‌که‌وون. به‌رزاییه‌کانی باکوری ئاکرئو به‌رزاییه‌کانی ئامیدی و ریکان و سندی پیکهاته‌ی جوراسی و ناوچه‌کانی گلی و سندی پیکهاته‌ی په‌رمیان تیدا ده‌رده‌که‌ویت. له‌پاریزگای سلیمانی و هه‌روه‌ها ناوچه‌کانی کۆیه‌و ره‌واندزو زیباردا، پیکهاته‌ی کریتاسی ده‌رده‌که‌وون. پیکهاته‌کانی فارسی بالاش له‌چه‌مچه‌مال و به‌رزاییه‌کانی قه‌ره‌داغ و به‌رانان و گه‌وه‌کانی مه‌تینه‌و چپای سپی و ئاکرئو هه‌یبه‌ت سولتان و پیرمادا خۆده‌نوینن و پیکهاته‌کانی فارسی نزمیش له‌نه‌ینه‌وا، پاشانیش له‌ته‌نیش‌ت هه‌له‌بجه‌وه‌و هه‌روه‌ها له‌که‌رکوک و کفری قادرکه‌ره‌م و قه‌ره‌حه‌سه‌ن و ته‌قته‌ق و سلیمانیدا، پیکهاته‌کانی به‌ختیاری ده‌رده‌که‌ون. هه‌موو پیده‌شته‌کانی شاره‌زوورو رانیه‌و پشده‌رو هه‌مرین و هه‌ویجه‌و که‌رکوک و هه‌ولیرو دیبه‌گه‌و که‌ندیناوه‌و سندی، له‌پیکهاته‌کانی چه‌رخ‌ی پلۆستۆسین و چه‌رخ‌ی نوین^{٤٧}

گرنگی پیکهاته‌کانی جیۆلۆجیی کوردستانی باشور له‌وه‌دایه‌ که چه‌ند جۆریک له‌وپیکهاته‌ به‌ردانه‌ی تیدایه‌ که‌پیوه‌ندی راسته‌وخۆیان به‌چالاکی و بژێوی مرقۆه‌وه‌هیه. بۆ نمونه به‌شیکی گه‌وره‌ی ئه‌و پیکهاته‌نه‌ خه‌سه‌لته‌یکی کلسیان هه‌یه، به‌رده‌ کلسیه‌کان ئاوی باراناو هه‌له‌ده‌مژن و پاشان له‌شیوه‌ کانیاو و کاریزدا ده‌یده‌نه‌وه. ئه‌مه‌ش کارایی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر دابه‌شبوونی دانیش‌توانه‌وه‌هیه‌ له‌کوردستانی باشوردا. وه‌کی تریش بوونی به‌رده‌ ناگیرنه‌کان که به‌دریزایی هه‌ریمی شاخاوی پیچ خواردووی ئالۆز کشاون، پیوه‌ندی گه‌وره‌یان به‌بوونی سامان و کانزاکانی ژیر زه‌وییه‌وه‌هیه.

(۲-۲-۲): جۇرمەكانى خاكى كوردستانى باشور

كۆمەلىك ھۆكار خەسلەتەكانى ھەر خاكىكمان بۇ دەستىنىشان دەكەن لەوانە: جۇرى بەردە ئەسلىيەكان و تەمەن و رادەى شىتەل بوونيان، ئىنجا كارىگەرلىتى كەشۈھەواو رووۋەك و تۆبۇگرافىياو، پاشانىش ئەو رىوشويناھەى كە مەرۇف لەبەكارمىنانى خاكدا دەيگىرىتەبەر.

لەھەمان پىودانگەو پى-بەپىي جىياوازى مۇرفۇلۇجىي كوردستانى باشور خاكەكەشى لەشۈيىنكەو بۇ شۈيىنىكى تر، جىياوازى ھەيە.

بەشىۋەيەكى گىشتى، خاكى كوردستانى باشور لەوچۇرە خاكەكەيە كە بىرىكى زۆر ماددەى خۇراكى و خويى وەكو كالىسىيۇم و گۇگىردو فۇسفۇرو پۇتاسىيۇم و نايتۇجىنى تىدايەو، ھەلكەوتى خاكەكەشى بەجۇرىكە كە سىستىمى ئاۋو ئاۋەرۇي بەشىۋەيەكى سىروشتى لەبارەو برى بارانى سالانەى باشو، كەمى رادەى بەھەلم بوون لەزۇرەى ناۋچەكانىدا وايكردوۋە سۈيرى خاك نەيىتە تەنگۈچەلمە.

بەپىي ئەو پۇلىنەى (پ. بورىنگ) بۇ خاكى عىراق كىردوۋىيەتى، خاكى عىراق بەكوردستانەو دابەشى چواردە پۇلى جىياجىي خاك كراۋە، كە دەكرىت لەھەمان سۇنگەو كوردستانى باشور بۇ ھەوت پۇل لەوچواردە پۇلە بەم شىۋەيە رىزبەند بىكرىت:^{۴۸}

۱-خاكى كەستەنائى Chestnut Soils

ئەم شىۋەيە خاكە دەشتەكانى ناۋچە شاخاۋىيەكان دەگرىتەو گىرنگىزىنىشيان دەشتى شارەزۇرو دەشتى رانىەو دەشتى سىندىيە. ئەم خاكە لەبەشەكانى سەرەویدا خاكىكى فشەلە، رەنگى قاۋەيىەكى مەيلەو سوورە ئەم جۇرە خاكە لەوناۋچانەدايە كەھاۋىنى گەرم و زىستانى بەشىۋەيەكى مامناۋەندى باراناۋىيەو برى بارانەكەى لەنيۋان (۴۰-۸۰سم) دايە. ئەم خاكە بەرىژەى (۱-۴٪) خۇراكى ئۇرگانى تىدايە.

۲-خاكى قاۋەيى بۇر Brown Soils

لەۋەكەي پىششوتىر بلالەتەرە دەكەۋىتە سىنورى ناۋچەي نىمچە شاخاۋىيەۋە. رەنگەكەي بۇرچىكى مەيلەۋسور دەچىتەۋە. ئەم جۆرە خاكە زۆرتەر لەكەنارەكانى بەردى خۆرەلەتتى دەشتى نىشتەيى لەۋپەپى باشورى خۆرەلەتتى كوردىستانى باشوردا دەبىنرەت، بەشىۋەيەكى گىشتىش خۇراكى ئۆرگانى لەجۆرى يەكەم كەمتەرە.

۳-خاكى قاۋەيى سور Reddish Brown Soils

زۆرەي دەكەۋىتە بەشەكانى خوارەۋەي ھەرىمى نىچمە شاخاۋىيەۋە. لەباكورى خۇرئالەبانى جىزىرەۋە تاسنورى رەشە خاكەكان لەۋپەپى باشورى خۆرەلەتتى كوردىستان دەكشىت و خاكى دەشتە گىرۋلەكەيىە راکشاۋەكانى كەنارى خۆرەلەتتى رەشە خاكەكانىش لەخۇدەگىرەت. ئەم شىۋە خاكە قاۋەيىەكى مەيلەۋ سۈرە. بەشىۋەيەكى گىشتى روتانەۋەي بايۋلۇجى و كىمىيىي لەم جۆرە خاكەدا كەمە.

۴-خاكى چىا Montain Soils

دەكەۋىتە دەۋرۋەرى سىنورى ھەرىمى شاخاۋىيەۋە. پىۋبەپى جىاۋازى مۇرۋۇلۇجىاۋ بەرزى و لىژى و روتەنى ناۋچەكە، ئەم شىۋە خاكەش لەگۇراندایەۋ ھەمۋى بەيەك جۆر ناچن.

۵-خاكى تەنكە بەردەلەن Lith Soils

ئەم شىۋە خاكە لەبەرزايىەكانى سىنورى ھەرىمى ناۋچە شاخاۋىيەكاندايە. لەسەر بەردو تاشەبەردى كلسى و گەج دروستىۋون.

۶-خاكى نىشتەنىي سۈپرى دەشتى خۆرەلەت

Saline Alluvial Soils of The Eastern Plain

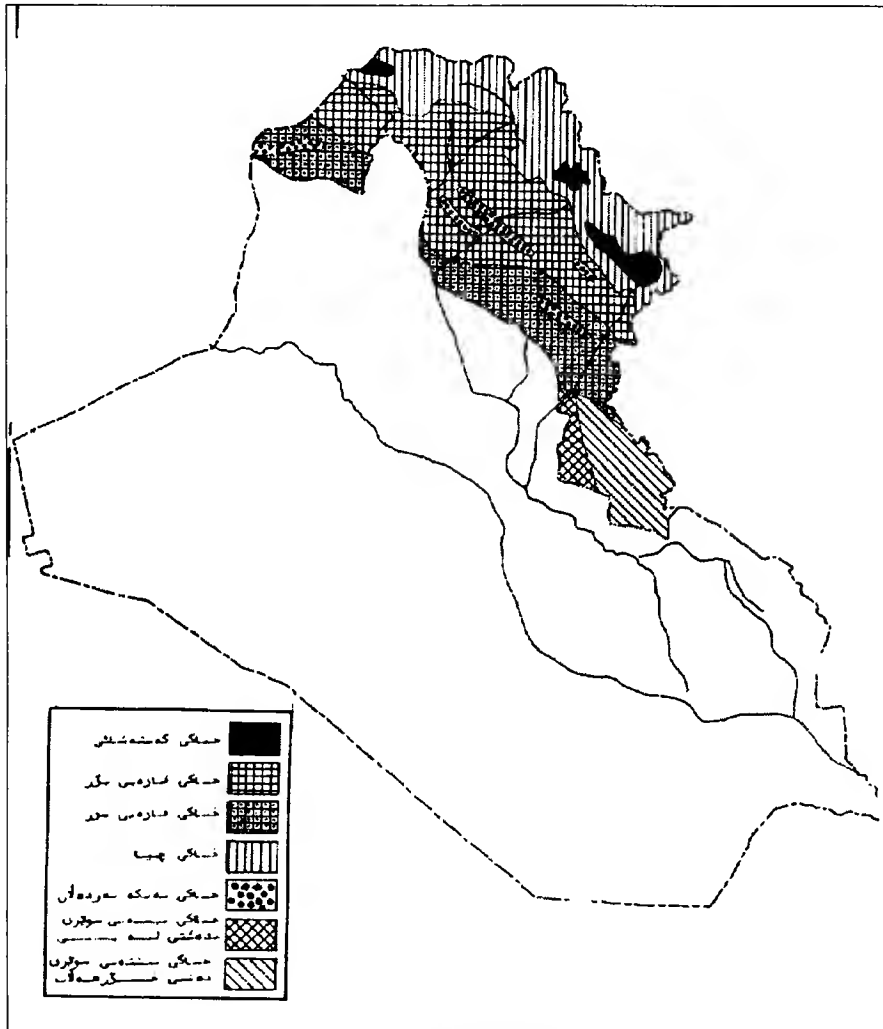
دەكەۋىتە بەشى خۆرەلەتتى رەشە خاكەكانى نىۋان دىجلەۋ سىنورى ئىران-عىراقى ئىستا. بەشىۋەيەكى گىشتى ھەمۋ ناۋچەكانى خوار كۇتايى زنجىرەي ھەمرىن بەئاقارى باشورى خۆرەلەت دەگىرەتەۋە. ئەم شىۋە خاكە لەئەنجامى لىتەي رۋوبارى دىجلەۋ سىلاۋى چۆم و لاۋاي ئو باراناۋەۋە دروست بۈۋە كە لەچىاكانى كوردىستانى خۆرەلەتەۋە دىن. ئەم خاكە رۋۋىەكى زۆر تەختى ھەيەۋ رىژەي خۇي لەبەشە نزمەكانىدا زۆرە.

۷-خاکی نیشەتەنئى سوئرى دەشتى لىتەيى Saline Alluvial Soils of The Plain

روپىيۈكى بچوكى خاکی كوردستانى باشور پىكدەھىنىت، دەكەوئىتە باكورى رەشە خاكەكانى عىراق و خورئاواى خاکی نیشەتەنئى سوئرى دەشتى خورەلاتەوہ. ئەم خاكە لەئەنجامى پىچ خواردنى رووبارو چۆمەكانەوہ دروست بووہ، لە بەھاراندە رووہكەى ئاۋ دايدەپۆشیت و سالانە بەچىنى تازەى خاكوخۆل پردەبىتەوہ^{۹۱}

بەشىۋەيەكى گشتى خاکی كوردستانى باشور بە بەراورد لەگەل خاکی عىراقدا، جىاۋازىيەكى زۆرى ھەيە. لەكاتىكدە زۆربەى جۆرەكانى خاکی عىراق، بەتايبەتیش ئەو شەش جۆرەى كەرەشە خاكەكانى عىراقى لى پىكەھاتوہ^{۹۰}، بەرپىژەى ۶۰٪ لەسەرچەمى ئەو زەوييانەى لەرئى ئاۋدىرييەوہ كشتوكالىيان تىدا دەكرىت بەدەست سوئرىيەوہ دەنالئىن^{۹۱}، خاکی كوردستانى باشور لەو تەنگزەيە بەدوورە رووبەرووى تەنگزەى تىرى وەكو رامالئىنى خاك بۆتەوہ. رامالئىن دەرەنجامى چەند ھۆكارىكە، گرنگترىنيان: رادەى لىژىي زەوى، بارى رووہكى سىروشتى و كىلاننى ناراست و بارانى بەخوڤو، لافاۋو تووندەبەى بەھىزە.

رامالئىنى خاك چارەسەرى تايبەتى خۆى ھەيە. دەكرىت بەچەند ھۆيەك كارىگەرئىتى رامالئىن تا رادەيەكى زۆر كەم بكرىتەوہ. لەوانە: پاراستنى رووہكى سىروشتى، دروستكردىنى بەربەست لەچالائى و درزو زەمىنە لىژەكاندا، دروستكردىنى بەربەست لە درەختە بەرزو سەوزەكان بەمەبەستى كەمكردنەوہى ھىزى تووندەبا، پىپرەوكردنى كىلاننى ستونى لەقەدپالە لىژەكاندا، ھەروەھا دامەزراندنى رىژگەى دەستكرد بەمەبەستى كۆكردنەوہ ئاۋى زيادە^{۹۲}

نەخشەی ژمارە (۲)
 جۆره کانی خاک لە کوردستانی باشوردا

فەسلى سىيەم

جىۈمۇر فۇلۇجىيە كوردستانى باشور

پىشەكى:-

خاكى كوردستانى باشور، خاكىكى فرەپو و فرەچەشنە.. لەباكورەو بۇ باشور، لەخۆرەلاتەو بۇ خۆرئاوا، رووى خاكەكەى جىاوازى ھەيە جىۈمۇر فۇلۇجىيە كوردستانى باشور ەكو دەرەنجامى بارودۇخى رووى خاك، چەند بارىكى جىا جىيە بەخۆو گرتووە. لەكاتىكدا بەرزى رووى خاكى كوردستانى باشور لەچىا بەرزەكانىدا لەسئ ەزار مەتر تىدەپەرئىت، كەچى بەرزى ەمان خاك لەپىدەشتەكانى ئەوپەرى باشورىدا، لەچەند مەترىكى كەم بەرزتر لەئاستى رووى دەريا، زۆرتتر تىناپەرئىت.

ئەگەرچى لەپووى تۇبۇگرافىيەو، كوردستانى باشور لەدوو ەرىمى سەرەكى؛ ەرىمى شاخاوى و ەرىمى نىمچە شاخاوى پىكدىت كەچى لەپووى جىۈلۇجىيەو دەرئىت ەر لەمىانەى ئەو دوو ەرىمەدا پىنج ناوچەى جىا جىا دەستنىشان بكرىن بەم شىوہىە: ناوچەى شاخاوى، ناوچەى دەشتە شاخاوييەكان، ناوچەى قەدىالە شاخاوييەكان، ناوچەى بانە گردۇلكەيىەكان و، ئىنجا ناوچەى دەشتە گردۇلكەيىەكان. ئەمە جگە لەبوونى ەرىمىكى بچوكى خاك دەشتە لىتەيىەكان

ەر ئەم جىاوازىيە جىۈمۇر فۇلۇجىيەشە، جىاوازى لە كەشووہواى كوردستانى باشوردا بەرجەستە كردووە... لەكاتىكدا بارانى سالانەو بەفر

لەناوچە شاخاۋىيەكاندا بەپېرىكى زۆر دەبارىن، كەچى تابەرەو باشقۇرۇش باشقۇرۇش خۇرئالۇ بچىن، بەپېچەۋانەى ناوچە شاخاۋىيەكانەۋە ئەۋ بېرە لە كەمبۇۋندا دەپىت.

ھەرۋەھا جىياۋازى جىيۇمۇرۇلۇجىيا، كارىگەرىي گەۋرەى بەسەر جۇرى خاكى كوردستانى باشقۇرۇش جىيۇمۇرۇلۇجىيا.. جۇرى ئەۋ خاكەى لەچىياكاندا ھەيە، ھەمان ئەۋ خاكە نىيە كە لەبانەكان و رەشە خاكەكانىدا ھەنۇ، ئەۋ خاكەش لەدەشتە شاخاۋىيەكاندا ھەيە، ھەمان جۇرى خاكى دەشتەكانى ھەرىمى ھەردەكان (ئەستېبىس) نىيە.

دىسانەۋە جىياۋازى روى خاك كارىگەرىي خۇى لەسەر بۇۋنى كانزاكان و شىۋەى دابەشېۋونى ئەۋ كانزاكانەۋە كۇبۇۋنەۋەيانى لەژىر زەۋىداۋ، پاشانىش جىيۇمۇرۇلۇجىيا خۇى بەسەر چۇنىتتى دابەشېۋونى رىگەۋبان و ھاتۇچۇى ناوچە جىياۋىكانى كوردستانى باشقۇرۇش جىيۇمۇرۇلۇجىيا.

دوچار جىياۋىيەكانى روى خاك، رۇلى گەۋرەى لەچۇنىتتى گوزەرانى دانىشتۇنى كوردستانى باشقۇرۇش، دابەشېۋون و نىشتەجىيۇۋونىدا بىنىۋە.

(۲-۳-۱): ھەرىمى شاخاۋى

بەشېۋەيەكى گىشتى، چىياكانى كوردستان بەشە ناۋەندىيەكانى زىنجىرە چىياكانى زاگروۋس و تۇرس پىكەدەھىنن. ئەۋ چىياكانەى لەخۇرئالۇى ئىستى ئىران و باكۇرو باكۇرى خۇرەلەلەتى ئىستى عىراق و باشقۇرۇش خۇرەلەلەتى ئىستى تۇركىياۋە دىكشىن، لەباكۇرەۋە دىگەنە ئارارات و سىنۇرەكانى ولاتانى ئاسىياى ناۋەراست، لەباشورىش تا كەنارەكانى خۇرەلەلەتى كەندەۋى فارس دىرژدەبنەۋە، لايەكانى خۇرئالۇاشيان لەتۇرۇسەۋە نىزىكى كەنارەكانى باكۇرى خۇرەلەلەتى دىرياي سىي ناۋەراست دەبنەۋە.

ئەم ھەرىمە شاخاۋىيە كە بەشېكى سىستىمى ئەلپىيەۋ لەچىياكانى ئەلپى ناۋەراستەۋە لە بەلقان بىرەۋ زىنجىرەكانى تۇرۇس-زاگروۋس و ئىنجا بىرەۋ ھىمالايا بەئاقارى باشقۇرۇش خۇرەلەلەت دىرژدەبنەۋە، ئەۋ سىستىمە ھەمان ئاقارى دىرژدەبنەۋە لاي چىياكانى كوردستان بەگىشتى و چىياكانى كوردستانى باشقۇرۇش تەييارەتى جىيۇمۇرۇلۇجىيا.

چىياكانى كوردستانى باشور^{۱۰} لەشىۋەى داسولكەيەكدا، لەسنورەكانى ئىستاي عىراق- ئىران- توركياۋە بەئاقارى باكورى خۆرئاۋا- باشورى خۆرەلات و تىكپراي بەرزىي (۱۰۰۰-۳۶۰۰م) درىژدەبنەۋە. سەرچەم روپپىۋى ھەرىمەكە- مەبەست لەھەرىمى شاخاۋىيە (۲۳،۲۷۰ كچگ) دەبىت و بەۋىيەش (۲۷،۴۹٪) سەرچەم روپپىۋى كوردستانى باشور دەگىرئەۋە.

تالە باشورەۋە بەرەۋ باكورى، لەخۆرئاۋاۋە بەرەۋ خۆرەلاتى كوردستانى باشور بچىن، ئاستەكانى زەۋىش لەبەرزبۈنەۋەدا دەبىت. لە ناۋچەكانى باشور خۆرئاۋاى ھەرىمەكەدا، زنجىرەكان زنجىرەى نزم و رووتەن و ھاۋتەرىن و چەندىن دەشتى گردۆلكەيى تانوپۇر لەنىۋان ئەۋ زنجىرانەدا دەبن. كەچى ۋردە ۋردە چىياكان بەرەۋ بەرزبۈنەۋە زنجىرەكان بەرەۋ تىكچىرژان و دەشتەكان تەسك و شىۋو دۆلەكان قول و گژو گياۋ روۋەكى سىروشتى و درەخت و دارستان روۋ لە زۆربۈن و چىرۋونەۋە دەبن.

جولانەۋە پىچ خواردۋە چالاۋىيەكانى ئەم ھەرىمە، بەپىچەۋانەى ئەۋەكەى ھەرىمى نىمچە شاخاۋىيەۋە، تىزپەۋو قول و تەسكەۋ جۈيكرەنەۋەى دۆل و شىۋەكانى نىۋان زنجىرە چىياكان، ۋەكو دەستنىشانكرەنى پىدەشتە رووتەختەكانى ھەرىمى دوۋەم نىيە.

بەھۋى بىرى بارانى سالانە كە لەنىۋان (۵۰-۱۰۰سم) دايەۋ مانەۋەى (۱۰-۱۲) مانگەى بەفر لەبەشىكى زۆرى چىياكانى ھەرىمەكەدا، رامالين و رووتانەۋەى يەكبينە خەسلەتىكى دىارى ھەرىمەكەيەۋ، بەشىۋەيەكى گشتىش ھىشتاكە ھەرىمەكە لەقۇناغى دروست بوون و تازەبوونەۋەى بەردەۋامدايە. ھەر بەھۋى ئەۋبەرە زۆرەى باران و بەفرى سالانەۋە پاشانىش بەھۋى ئەۋ سىستىمى ئاۋو ئاۋەزىيەى لەھەرىمەكەدا لەئارادايە، ئەم ھەرىمە بە يەكەمىن سەرچاۋەى سەرەكى ئاۋى كوردستانى باشور دادەنرئە.

پىئەپىيى بەرزى و بىناى جىۋلۇجىي، دەكرىت ھەرىمى شاخاۋى بۆ دوو ناۋچە دابەش بكرىت، كە برىتىن لە:-

يەكەم: ناۋچەى شاخاۋى پىچ خواردۋى ئالۆز (۲۱۰۰-۳۶۰۰م).

دوۋەم: ناۋچەى شاخاۋى پىچ خواردۋى ساكار (۱۰۰۰-۲۱۰۰م).

له کاتیگدا بهرزایی چیاکانی ئەم ناوچهیه له نیوان (۲۱۰۰-۳۶۰۰م) دایه، که چی هیندیگ دۆل و شیوی به قولایی (۱۰۰م) له دامیننی چیاکاندا رۆچوووه. بۆیه ئەم ناوچهیه به ناوچهیهکی دابراو له سه رهجم ناوچهکانی تری کوردستانی باشور داده نریت. به تاییه تی که که مترین رێگه و بانی ها توچۆی تیده که ویت و فاکتیره سروشتیه کان هه ره له کۆنه وه وایان کردووه نیشته جیبوون به شیوهیهکی سنوردارو پچرپچر بیت.

ئەم هه ریمه یه ک به دوای یه ک ئەم زنجیره چیا یانه ی تیده که ویت:

۱- چیاکانی نیوان سنوری عێراق- تورکیای ئیستانا ناوچه ی چۆمی خاپور که چیا ی شرانش (۲۰۵۲م) و گه وه کانی چیا کیری (۱۱۸۶م) و چیا دیری (۱۲۳۰م) و گه وه کانی ره شوانی (۲۰۲۳م) ده گریته وه.

۲- چیاکانی نیوان چۆمی خاپور و زیی گه وه ره، ئەمیش له دوو زنجیره پیکدیت؛ چیاکانی زۆزان هه رور یان چیا زینان (۲۴۱۱م) که زنجیره ی باکور پیکدینیت، زنجیره ی باشور له هه ردوو چیا ی مه تینه (۲۰۹۵م) له خۆرئاوا، سه ری ئامیدی (۲۰۱۳م) له خۆره لات پیکدیت و ئەمیان به هه ردوو چیا ی سه ربزینی (۱۹۰۲م) و چیا ی به روار ی بالا (۲۰۹۷م) به سه تراوه ته وه.

۳- چیاکانی نیوان زیی گه وه ره رووباری کوچک، که دیارترینیان چیا ی کۆهی ژیر (۲۲۸۲م) و چیا ی سوکی (۱۶۲۵م) و چیا ی باروش یا شیرین (۲۳۷۸م) و چیا ی سه رمیدانه (۲۶۰۸م).

۴- چیاکانی نیوان رووباری ره واندز، گرنگترینیان زنجیره ی برادۆسته (۲۰۷۶م) له خۆره لات ی زیی گه وه ره چیا ی زۆگ (۱۸۲۹م) و چیا ی پیران (۲۰۷۶م) و گه وه کانی هه سارۆست له نیوان رووباری ره واندزو رووباری حاجی به گ که لوتکه ی هه لگورد (۳۶۰۷م) به رزترین لوتکه ی زنجیره که وه به رزترین لوتکه ی کوردستانی باشوره، ئینجا زنجیره ی چیا ی دۆله مه پ که سه رکلاوه (۳۳۹۹م) و شاکیف (۳۰۶۸م) و سه ره بندان (۱۸۰۰م) دیارترین لوتکه کانیه تی.

هه ره له ناوچه یه دا چیاکانی چیا مه نداو (۲۴۴۰م) و چیا ی کۆره ک یا خه لیفان (۲۱۲۵م) و چیا ی بیجان (۲۱۷۱م) و چیا ی کونه کۆتر (۲۶۹۲م) و چیا ی کارۆخ (۲۵۶۰م) درێژبوونه ته وه.

۵- چیاکانی نیوان رووباری ره واندزو زیی بچوک، ئەمیش به درێژیی سنوره کانی ئیستای عێراق- ئێران ده کشین و گه وه کانی قه ندیل که لوتکه ی

حاجی برایم (۳۴۵۲م) و لوتکەى حاجى ئۆمەرەن (۱۷۸۰م) و چیاکانى دریزە (۲۳۱۴م) دیارترین لوتکەکانى دەگریتەوہ.

۶- چیاکانى نیوان زىى بچوک و چۆمى سیروان ئەمیش بەهەمان شیوہ ھىلى سنورى ئىستای عىراق- ئىران پىکدەھىنىت و چیاکانى سورکىو (۲۲۲۳م) و کۆترە رەش (۲۷۵۲م) و چىای بەردەسپى (۲۴۸۹م) و چیاکانى ھەورامان (۲۵۴۸م) و چیاکانى پىنجوين (۱۵۰۰-۲۰۰۰م) دەگریتەوہ.

۷- چیاکانى باکورو باکورى خۆرەلاتى شارى سلیمانى، کەئەم چیاانە دەگریتەوہ: چىای کوپەکاژاو (۱۹۵۷م) و چىای گۆمەدۆل (۱۳۳۲م) و کونەکۆتر (۲۷۶۴م) و چىای پیرەمەگرون (۲۶۲۰م) و چىای شىرباخ (۶۳۷م) و ئەزەم (۱۷۰۲م) و گويزە (۱۵۲۴م) و سەرمەند (۱۴۸۶م).

دوومە: ناوچەى شاخاوى پىچ خواردووى ساکار

ئەم ناوچەى دەکەوئتە نیوان ناوچەى شاخاوى پىچ خواردووى ئالۆزو ھەرىمى نىمچە شاخاویيەوہ. لەو زنجیرە چیا پىچاوپىچانە پىکدیت کەبەشیوہیەکی گشتى تەرب لەپال یەکدا دەکشین و ئەو دۆل و شیوہ دریزانە لەئامیز دەگرن کە لەبەرەتدا چەند پىچىکی چالۆین و، ئاوو ئاوەپۆی ناوچەکە کەندرو نیشتەىەکی زۆرى تیدا جىھىشتووہ وایکردووہ رووى خاکى ناوچەکە شیوہیەکی ناجۆرو نارىکوپىکی ھەبیت.

سەرەپای بوونی چەند دۆلىتى شاخاوى لەنیوان زنجیرە چیاکان و، چەند دەشتىکی تارادەىەکی فراوان، ناوچەى شاخاوى پىچ خواردووى ساکار لە دوو ھىلى سەرەکی زنجیرە چیاکان پىکدیت کە شان بەشانى یەك کشاون. ھىلى یەكەم کە ھىلى باکورى ناوچەکە پىکدینیت، لەچیاکانى گارە (۲۱۶۰م) و چىای پىرس (۱۶۲۴م) و چیا خىرئ (۱۴۷۰م) و چیاکانى پىران (۱۶۵۲م) و چىای ھەریر (۱۴۴۱م) و چیاکانى بانزاد (۱۵۳۰م) و چیاکانى تاسلۆجە (۹۱۱م) و چیاکانى بەرانان (۱۳۷۳م) و کىوئى بەمۆ (۱۸۲۸م) پىکھاتووہ.

ھىلى دووہمیش کەھىلى جیاکەرەوہى نیوان ھەرىمى شاخاوى و ھەرىمى نىمچە شاخاویيە، لەباکورى خۆرئاواوہ بۆ باشورى خۆرەلات لەم چیاانە پىکھاتووہ: چىای بىخىریان چیا سپى (۱۳۰۲م) و چىای بکرمان (۱۰۲۴م) و

چییای ئاکرئ (۱۵۴۸م) و چییای باباجیجک (۱۰۰۵م) و چییای پیرمام (۱۰۹۰م) و چییای سه فین (۱۴۷۵م) و چییای هه بیته سولتان (۱۲۰۶م) و چیاکانی بازیان (۱۵۴۴م) و چییای سه گرمه (۱۷۲۷م) و چییای ههنجیره (۱۲۷۲م) و چییای قه ره داغ (۱۰۷۶م) و چییای زهرده (۱۷۹۵م).

له پاش ئه و زنجیره چیا یانه، ئه و پیده شتانه دین که ده که ونه نیوان ناوچه ی شاخاوی پیچ خوارووی ساکارو ناوچه ی شاخاوی پیچ خوارووی ئالۆزه وه به ده شته شاخاوییه کان ناسراون و گرنگترین ده شته کانی هه موو ناوچه ی شاخاوی پیکده هیئین و سه ره کی ترین مه لبه نده کانی دانیش تان و نیشه جیبوون و سه رچاوه ی کشتوکالی ناوچه که ی تیده که ویت ده شته کانیش بریتین له :-

۱- ده شتی سندی (یان ده شتی زاخۆ)

ده که ویتته نیوان زئی گه وه رو باری دیجله وه. له رووباری هیزل- سنوری ئیستا عیراق و تورکیا- وه به ره و خۆره لات به دریزایی (۲۵کم) و تیکرای پانی (۶کم) ده کشیت. له باکوره وه چیاکانی چیاکیری و چیا دیروی، له باشوره وه چییای بیخیر ده وه ی داوه، زاخۆ گرنگترین شاری ده شته که پیکده هیئیت. ده شتی سندی له خۆره لات وه ده شتی ئامیدی پیده گات، که پیده چیت به شیکی ته واکه ری ده شتی سندی بیت. له باکوری ده شتی ناوبراوه چییای بهرواری بالا؛ که به شه که ی خۆره لات ی به چییای ئامیدی و به شه که ی خۆرئاوای به مه تین ناسراوه، له باشوریشه وه چییای بهرواری ژیر؛ که چییای گاره شی پیده و تریت ده وریان داوه. ئامیدی گرنگترین شاری ده شتی ئامیدی پیکده هیئیت.

۲- ده شتی رانیه

زۆربه ی ئه و زوویانه ده گریته وه که ئاوه پۆی زئی بچوکی پیش ریژگه که ی له بهستی دوکان، پیدار هت ده بیت.

زنجیره ی کیوه ره ش ده شته که ده کاته دوو به ش، به شه که ی خۆره لات ی به ده شتی پشده که به دریزایی (۲۰کم) ده کشیت و، ئه وه که ی خۆرئاوای که له وه که ی تریان گه وه تره به دریزایی (۳۰کم) دریز ده بیتته وه به ده شتی بیتوین ده ناسریت. سه رجه م روپیوی ده شته که ده کاته (۸۰کچگ). شاره کانی رانیه و

قەلادىزى گىرگىزىن دوو مەلبەندى دانىشتىۋانى دەشتەكەو بەشى دوكان لەسەر زىيى بچوك گەورەترىن پروژەى ئاودىرىۋ وزەى ناۋچەكە پىكدەھىيىت.

۳-دەشتى شارەزور

دەكەۋىتە ئەۋپەرى باشورى خۆرەلاتى ھەرىمى شاخاۋىيەۋە، لەنيۋان چۆمى سىروان و زىيى بچوكدا. چۆمى تانجەپۇ بەشەكانى ناۋەرەست و خۆرەلاتى ئاۋ دەدات و، چۆمى تايىن بەشەكانى خۇرئاۋى.

دەشتى شارەزور كەبەچياكانى بەرانان و گلەزەردەو تاسلۇجە لەباشورى خۇرئاۋەو، چياكانى گۆيزەو ئەزمرو سورداش لەباكورو باكورى خۆرەلاتەو چيۋەكىشراۋە، تادەشتى تايىن بەدرىژايى (۴۵كم) و تىكپراي پانى (۱۵-۲۰كم) و سەرچەم روپىيۋى (۶۷۵كچگ) دەكشىت و، دەشتى تايىن ۋەكو سنورىكى سروشتى، سلىمانى لەدەشتى ھەولير جياۋەكاتەو.

مەلبەندى پارىزگاي سلىمانى و چەند شارىكى تىرى ۋەكو ھەلەبجەو سەيدسادق و ەرەبەت و ھىترەكەۋنە سنورى دەشتەكەو.

(۲-۳-۲): ھەرىمى نىمچە شاخاۋى

روپىيۋى ئەم ھەرىمە^۶ نىزىكەى (۶۳، ۶۱كچگ) ۵، كە دەكاتە (۷۲، ۵۱٪) ى سەرچەم روپىيۋى كوردستانى باشور. بەرزى خاك لەم ھەرىمەدا لەنيۋان (۲۰۰-۱۰۰۰م)دايە، درىژى بەشەكانى باشورى كە سنورى جياكەرەۋەى نيۋان كوردستانى باشور بەگشتى و رەشەخاكەكانى عىراق، دەگاتە دەۋرۋەرى (۵۰۰كم) و تىكپراي پانى ھەرىمەكە لەنيۋان (۸۰-۱۵۰كم)دايە. سنورەكانى باكورى بە پەنا ئەو زنجىرە چىايانەدا رەت دەيىت كە بەرزىيان لەنيۋان (۱۰۰۰-۲۰۰۰م)دايەو لەشىۋەى كەۋانىكدا لەباكورى خۇرئاۋەو بەرەو باشورى خۆرەلات كىشاون.

ئەم ھەرىمە بەپىچەۋانەى ھەرىمى شاخاۋىيەۋە، زنجىرە چياكانى نىزم درىژن، ژمارەيەكى زۇر دەشتى فراۋان و گردو تەپۇلكەى تىدەكەۋىت كەسالانە ھەۋى نىشتەى روۋبارو چۆمەكان و توۋندە باۋە، پىپوۋنەتەو.

روۋبارو چۆمەكانى ئەم ھەرىمە لەخۆرەلاتى دىجلەدا، جگە لەچۆمى عوزىم ئىتر سال دۋانزە مانگ ئاۋيان لەبەردەپوات. ئەۋانەى خۇرئاۋى روۋبارى دىجلە

زۆرییه چه ند چال و نشیوئکن، لهه ورزی باراندا پرده بنه وه و پاشان به ره و زهوییه بیاباناوییه کانی خۆرئاوای عێراق رۆده چن.

تاله باشوری خۆرئاواوه به ره و باکوری خۆره لاتی هه ریمه که بچین، زنجیره چیاکان کورتتر و به رزتر ده بنه وه. ده شته کانیش ته سکترو به رزتر ده بنه وه و نیشه تییه کانی ناوی قولترو زبرترو پته و ترده بن.

به هوی جیاوازی روی خاکی هه ریمه که وه، ده کریست هه ریمی نیمچه شاخاوی سێ ناوچه ی جیا جیای تیدا ده ستنیشان بکړن، ناوچه کانیش: -
یه که م: زنجیره ی چیا و گردو لکه کان.

دووه م: پیده شته کان.

سییه م: بانه کان.

یه که م: زنجیره ی چیا و گردو لکه کان

ئهم زنجیرانه له شیوه ی سێ کۆمه له ی جیا جیادا، به ئاقاری باکوری خۆرئاوا - باشوری خۆره لات خۆده نوین، به م شیوه یه: -

- کۆمه له ی یه که م: ئهم کۆمه له یه ئهو به شه یه که سنوری باشوری ناوچه ی نیمچه شاخاوی پیکده هیئت و له چیاکانی هه مرین (۵۲۷م) و چیا ی ئیبراهیم (۵۳۶م) و چیا ی ته له عفر (۵۹۸م) و چیا ی ئه شکه فته (۶۲۴م) و چیا ی شنغار (۱۴۶۳م) پیکدیت.

زنجیره چیا ی هه مرین له خالی سنوری ئیستای عێراق - ئیرانه وه، له خواروی شاروچکه ی خانه قینه وه به ئاقاری باکوری خۆرئاوای شاروچکه که، تا خالی به یه که گه یشتنی له گه ل رووباری دیجله له نزیک فه تحه ده کشیت. ئهم زنجیره یه که به دریزترین زنجیره چیا ی کوردستانی باشور داده نریت، به دریزایی (۲۵۰کم) و تیکرای پانی (۱۲کم) و تیکرای به رزی (۲۰۰م) و ئه و په ری به رزی (۵۲۷م) دریزبوته وه. له م هه ریمه دا چیا ی شنغار که به رزییه که ی (۱۴۶۳م) و دریزیه که ی (۷۳کم) و پانییه که ی (۱۳کم) ه، به به رزترین چیا ی هه ریمی نیمچه شاخاوی ده ژمی ریت.

چیا ی هه مرین له م په رکی سروشتی نیوان هه ریمی نیمچه شاخاوی و هه ریمی ره شه خا که کانی عێراق پیکده هیئت. خوگه ر زانیمان که چیا ی

ھەمىن لە بەشىكى گەورەيدا سنورى كوردستانى باشور لە باشورىيە تەواو دەھات، ئەوا بۆمان روون دەپتەو ھەم زنجىرە چىايە ھەم ھەم داپرىكى جۇگرافىيى نىوان ھەردو و لات خەسلەتتىكى سىرۇشتىي گىرنگى ھەيە.

لەسى گەروى سەرەكى ئەم زنجىرانەو، رووبارو چۆمەكانى ئەم ھەرىمە روو ھەم ناوچەكانى عىراق تىپەردەن.. چۆمى سىروان لەخاكى (منصورىيە الجبل) دا چىاي ھەمىن دەپرىت، ھەروەھا چۆمى عوزىم لەخالى (دەمىر قەبو) دا چىاي ناوبرا دەپرىت، سىيەمىشيان رووبارى دىجلەيە كەلەخالى (فەتھە) دا لەنىوان ھەمىن و چىاي مەكھولدا تىپەردەپت.

كۆمەلەى دووھ: زنجىرەكانى ئەم كۆمەلەيە دەكەونە ناوھەراستى ھەرىمى نىمچە شاخاوييەو. لەچەند زنجىرەيەكى جىياچىياو كورت پىكھاتوون، كەبە پىچەوانەى كۆمەلەى يەكەمەو ھىلىكى ئاشكرا پىكناھىن و، زۆرىنەى چالگە نەتەوھەكانى كوردستانى باشور دەكەونە ئەم ناوچەيەو.

پىبەپى ئاقارى زنجىرەكان، دەكرىت ھەم سى زنجىرەى جىيا دابەش بىرىن، بەم شىوھە: -

۱- بەشى باشورى خۆرھەلات، كە فراوانترىن بەشىانە، لەسنورى ئىستاي عىراق - ئىرانەو دەست پىدەھات و لەخۆرھەلاتى شارى كەركوك كۆتايىيان دىت، لەم چىايانە پىكھاتوو: دارەوشكە، جىبەداغ، گەلابات، گمار، كۆھى داغ، نەوت داغ، چىاي توزخورماتو، شاكەل و عەلى داغ.

۲- بەشى ناوھەراست، ئەوچىايانە دەگرىتەو كە دەكەونە نىوان كەركوك و زىي گەورەو ھەمىن: چىاي كانى دۆمەلان وچىاي ئاوانە (۵۰۰م) كە واپىدەچىت ھەرىكە زنجىرە بنو لاي (پىردى) ھەم زىي بچوك كەوتىتە نىوانىانەو. دىرژى زنجىرەكە بەگشتى (۱۰۰كم) دەپىت، لەخۆرئاواى ئەم زنجىرەيەو زنجىرەيەكى دىرژىتر ھەيە، ئەو بەشى زنجىرەكە كە دەكەوتە خۆرھەلاتى زىي بچوكەو بەچىاي باتىو، بەشەكى نىوان ھەردو زىي بەچىا قەرەچو (۸۰۰م) ناودەپرىت. لەباكورى زنجىرەى ئاوانەو زنجىرەيەكى نىزىتر بەناوى دەمىر داغ (۵۰۰م) ھەيە.

۳- بەشى باكورى خۆرئاوا، بەشىوھەكى گشتى لەچەند زنجىرەيەكى كورت و نىز و پەرتەوازە پىكدىت كە زۆرتىر: لەگردو تەپۆلكە دەچىت ھەم لەوھى لەچىا بچن. چىاكانى ئەم بەشە بىرىن: لە: چىاي مەقلوب (۱۰۵م) و چىاي

باشیقه (٦٨٥م) که دهکه ونه خۆره لاتی شاری موسله وه، پاشان چیا ی عین زاله و تهل موسل و تهله عه وینات که دهکه ونه باکوری خۆرئاوای شاری ناوبراوه وه.

—کۆمه لهی سییه م: له چه ند زنجیره چیا یه کی دابراو پیکدی ت که دهکه ونه نزیک سنوری نیوان هه ریمی نیمچه شاخاوی و هه ریمی شاخاوییه وه. گرنه گترین چیا کانی ئەم کۆمه لهیه چیا ی باسکی زه نویرو عومه ر ئاولیا و داوه لانی و خالخالانه.

به شیوه یه کی گشتی، هه ریمی نیمچه شاخاوی هه ریمی که دهکه ویته نیوان دوو هه ریمی سروشتی جیاواز که نه وانیش هه ریمی شاخاوی و هه ریمی ره شه خاکه کانه، بویه ئەم هه ریمه به هه ریمی کی گوازاوه ده ژمی ریت که ده شیت مۆرکی هه ردوو هه ریمه که له خۆبگری ت. گرنگی ئەم هه ریمه له وه دایه که یه کی ک له دریزترین و گه وه رترین چالگه نه وته کانی جیهانی تیده که ویت که چالگه ی نه وتی که رکوکه، ئەمه سه ره پای نه وه ی که شارپ گرنه گه کانی نیوان بانی ئیران و موسل و خۆره لاتی ده ریای ناوه پاسستی پیندا ده پوات و، ره شه خاکه کانی عیراق و به غدای پای ته ختی عیراق، به موسل و باقی به شه کانی تری کوردستانه وه گری دعات.

دووهم: پیدهشته کان

سێ دهشتی سه ره کی دهگری ته وه که بریتین له:—

—دهشتی هه مرین

ئەم دهشته له پینچیکێ رووچال پیکهاتوو که دهکه ویته نیوان دوو پینچی قۆزه وه به لیواری لاپاله کانی خۆره لاتی چیا ی هه مریندا له نیوان چیا ی قه ره جوغ له باکو روو چیا ی هه مرین له باشو رو بانی که رکوک و توزخورماتودا کشاوه.

جگه له به شه کانی باشو ری که به رزاییه کانی گمارو جبه داغ و داره وشکه و گه لابات ی تیده که ویت، ئیتر به شه کانی باکو ری هیچ به رزاییه کی تینا که ویت و روویه کی ته ختی هیه.

بەرزى ئەم دەشتە لەنيوان (٢٢٥م) لەباكورد، (١٨٠م) لەباشوردايە، پانايى بەشەكانى ناوەرەستى دەگاتە (٣٢كم)، لەباشورو باكوردا پانايىيەكەى خۆى لە (٦٤-٨٠كم) دەدات و دريژايىيەكەى (٣٠٠كم) دەبيت.

٢- دەشتى ديبەگە

دەكەويىتە نيوان چياكانى ئاوانەو قەرەچوگەو، لەپيچيكي رووچال پيىكەتووە كە پانايىيەكەى بە (١٦كم) و دريژايىيەكەى بە (٨٠كم) مەزەنە دەكرىت. تيىكرای بەرزى رووگەشى دەگاتە (٢٧٥م).

ئاوەرەكانى بەشى باكورى خۆرئاواى كە بەدەشتى شەمامك ناوەرەبريت دەرژينەو زىي گەرەو، ئاوەرەكانى بەشى باشورى خۆرەلاتى كە بە دەشتى كەنديناو ناسراو دەرژينە زىي بچوكەو.

٣- دەشتى ھەولير

لەشيۆوى سيىگۆشەيەكدايەو لەبەشەكانى خۆرەلات و خۆرئاواو بەچەند بانىك، لەباشورەو بەچيای ئاوانە دەورەدراو. كلكەيەكيشى بەئاقارى باشورى خۆرەلات دەگاتە چيای كانى دۆل و شارى كەركوك. لەخۆرەلاتەو بەرزىيەكەى دەگاتە (٤٨٠-٥٥٠م) لای خۆرئاواو دەگاتە (٣٠٠م).

دەشتى ھەولير يەكيىكە لەدەشتە بەپيتەكانى كوردستانى باشور كە بەپشت بەستن بەباران گەنم و جۆى تيدا دەچينرىت.

سيىھەم: بانەكان

بانەكان لەدەشتەكان بەرزتر و بەگرى و گۆل ترن، ئاوەرەو رووبارەكان ئەم بانانەى بۆ ناوچەى گەرەو كەرت كەردوون، دۆل و شيوى قولى تيدا ھەلەكەندون.

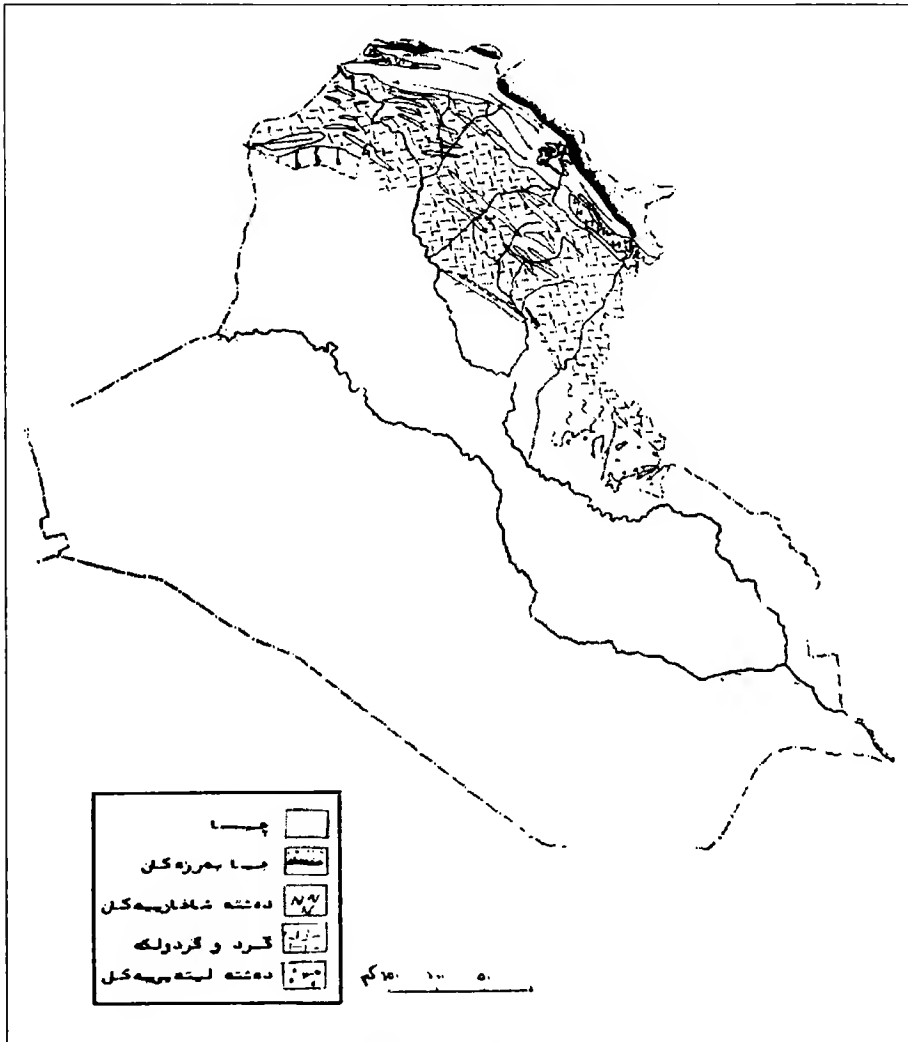
گەرنگەترىن دووبانى ھەريىمى نيمچە شاخاويىيەكان، ھەردوو بانى كەركوك و موسلن، كەركوك كەدەكەويىتە نيوان ھەريىمى شاخاوى لەباكورى خۆرەلاتەو، پيىدەشت و زنجيرە چياكان لەباشورى خۆرئاواو، لەخالى سنورى ئيىستاي عيراق- ئيران نزيكى چۆمى سيروان تادەشتى ھەولير دەكشيت. تيىكرای بەرزىيەكەى لەنيوان (٦٠٠-١٠٠٠م) و، (٥٠٠م) لەزەويىيەكانى خۆرئاواى و (٣٠٠م) لەزەويىيەكەى خۆرەلاتى بەرزترە.

بانى موسلىش كە دەكەيىتە بەشى باكورى خۇرئاواى ھەرىمى نىمچە شاخاويىيە ھەخۇرھەلاتىيە ۋە زىيى گەورە ھەخۇرئاوا ۋە زىجىرە چىپاكانى شىنگارو ئىبراھىم دەورەيان داۋە. تىكپراى بەزىيەكەى لەنىۋان (۳۰۰-۴۵۰م) ۋە (۳۰۰م) لەزەويىيەكانى دەورەبەرى بەرزترە. روبرارى دىجلە بەناۋەپراستىدا تىپەر دەبىت ۋە بانەكە دەكاتە دوو بەش، بەشى خۇرئاوا ۋە بەشى خۇرھەلات. بەشىۋەكەى گىشتى بەشى خۇرھەلاتى لەپرووى جىۋمۇرفۇلۇجىاۋە ھەمەجۇر ترە لەبەشى خۇرئاواى.

ھەرىم	رووبەر/ كچگ	رېژەى سەدى
شاخاوى	۲۳,۳۷۰	۲۷,۴۹%
نىمچە شاخاوى	۶۱,۶۳	۷۲,۵۱%

خىشتەى ژمارە (۱)

رووبەر رېژەى سەدى ھەرىمە جوگرافىيەكانى كوردستانى باشور
لەپرووى جىۋمۇرفۇلۇجىاۋە

نەخشەی ژمارە (٣)
جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور

فهللی چوارهم

كهشوهه وای كوردستانی باشور

(۲-۴-۱)؛ كارتیکه ره گشتیییه کانی كهشوهه وای كوردستانی باشور

بۆ تیگه یشتن له كهشوهه وای هر هریمیک، واییویست دهكات كۆلینکاری له هۆکاره کانی وهكو بازنه کانی پانی وهلهكهوتهی هریمهكه بهنسبهت رووبهره ئاوییهکان و جیومۆرفۆلوجیا و خهسلهتی بارسته ههواکان و كارتیکه ره کانی تری كهشوهه وای بکریت.

كوردستانی باشور دهكهوێته نیوان بازنه کانی پانی (۳۲-۳۷) پلهی باکوره وه، ئەم ههلهكهوتهیهی كوردستانی باشور وایکردوه له هاوینانداو بهتایبهتیش له مانگی حوزهیراندا تیکرای ماوهی تیشکی خۆری رۆژانه بگاته زۆرتر له (۱۴,۲۴ سعات) و، زستانان له مانگی کانونی یهكه م بهدواوه ئەم بپه نزیکه ی پینچ سعات كه م بکات و تیکرای ئەو بپه له کانونی دووه مدا ته نیا (۹,۵ سعات) بییت.

كوردستانی باشور بهچه ند رووبه پیکي ئاوی دهوهره دراوه، لهكاتیکدا دهريای ناوه پست نزیکترین روبه ری ئاوی پیکده هیئت، رووبه ره ئاوییه کانی تری وهكو كهنداوی عه ره ب- فارس و دهريای سورو دهريای قه زوین و دهريای رهش چه ند رووبه پیکي ئاوی دوور له كوردستانی باشور پیکده هیئت كه جگه له کاریگه ریییه کی كه می كهنداوی عه ره ب- فارس نه بییت بۆسه ره به شه کانی خواروی كوردستانی باشور، ئیتر باقی ئەو رووبه ره ئاوییه نه کاریگه ریییه کی ئه وتۆیان له سه ره كهشوهه وای هریمه كه ی ئیمه نابیت^۷

جىيۇمۇرۇلۇجىيى كوردستانى باشور ئەۋەمان بۇ دەردەخات كە جىياۋى گەۋرە لەشئوۋە جۇرى خاكەكەيدا ھەيە. لەكاتىكىدا بەرزايى ھىندىك ناۋچە لەچيا بەرزكان دەگاتە زۇرتەر لە (۳۶۰۰م)، كەچى ئەم بەرزايىيە لەپىدەشتەكاندا لەچەند مەترىك لەئاستى روى دەرياۋە زۇرتەر تىناپەرپىت. جىيۇمۇرۇلۇجىيا رۇلى گەۋرە لەجىياۋى كەشۋەۋادا ۋازى دەكات، كوردستانى باشور لەپوۋى جىيۇمۇرۇلۇجىياۋە لەدوۋ ھەرىمى جىياۋاز پىكىدىت (بېۋانە بەشى دوۋەم - فەسلى سىيەم) ئەۋانىش:-

۱- ھەرىمى شاخاۋى: ئەم ھەرىمە ھەموۋ ئەۋ ناۋچانە دەگرىتەۋە كە چىياكانى لەباكورى خۇرئاۋاۋە بەرەۋ باشورى خۇرھەلات بەپانايى (۱۰۰مىل) و بەرزايى (۱۰۰-۳۶۰۰م) لەنىۋان بانى ئەنادۇل لە باكورى باكورى خۇرئاۋاۋە، بانى ئىران و چىياكانى زاگرۇس لەخۇرھەلات درىژبوۋنەتەۋە. ئەم چىيايانە روۋبەروۋى ئەۋ توۋندەبايانە دەبنەۋە كە لەخۇرئاۋاۋە لەمانگى ئەيلول بەدۋاۋە تا مانگى مائىس ھەلدەكەن.

بىرى بارانى سالانەى ئەم ناۋچەيە دەگاتە (۴۰۰م) و بەدرىژايى مانگەكانى سال بەفرو بەستەك ئەۋ چىيايانەى گرتۇتەۋە.

۲- ھەرىمى نىمچە شاخاۋى: ئەم ھەرىمە بەدرىژايى روبرى دىجلە بەئاقارى باكورى خۇرئاۋاۋە باشورى خۇرھەلات دەكشىت. لەخۇرئاۋاۋە بەخۇرھەلاتى كەنارەكانى دىجلەۋ، لەخۇرھەلاتەۋە بەگەۋەكانى زاگرۇس دەۋرەدراۋە.

بارودۇخى كەشۋەۋاى ئەم ھەرىمە ھەمان بارودۇخى كەشۋەۋاى دەرياي ناۋەراستە

بەرزى و نىزمى خاك پىۋەندى گەۋرەى بەجۇرى كەشۋەۋاۋە ھەيە. خاكى كوردستانى باشور ۋا ھەلكەۋتوۋە تا بەرەۋ باكورى باكورى خۇرھەلات ھەلكشىن، زەۋىيەكەى روۋ لەبەرزبوۋنەۋەيەۋ بەۋىيەش بىرى بارانى سالانە روۋ لەزىادىۋون دەبىت. بەپىچەۋانەشەۋە تابەرەۋ باشور باشورى خۇرئاۋا بچىن، خاكى كوردستانى باشور روۋ لەنزمبوۋنەۋەيەۋ بىرى بارانى سالانەش روۋ لەكەمبوۋنەۋە دەبىت. بۇيە بارانى باكورى باكورى خۇرھەلاتى كوردستانى باشور بارانىكى مۇرۇلۇجى ئۇرۇگرافىيە، ئەۋەندەى بارانىكى زىياناۋى بىت. پەستانى ھەۋا كەتوخىكى گىرنگى كەشۋەۋاۋە، دابەشبوۋنى پىۋەندى گەۋرەى بەخىرايى و ئاقارى توۋندەباۋە ھەيە. زستانان بەشئوۋەيەكى گشتى

پەستانی بەرز لەسەر بانی ئەنادۆڵ و بانی ئێران و بانی عەرەبستان پەیدا دەبن. هاوینان بنگەکانی پەستانی بەرز نامێنن و بنگەکانی پەستانی نزم جیگەیان دەگرنەوه، ئەمە جگە لەهیندیک ناوچەی بەرز و هەکو چیاکانی زاگرووس و ئاسیای بچوکه^٩

ئەو بارستە ھەواییانەی روو لە کوردستانی باشور دوو جۆرن: -

یەکە میان بارستە ھەوای خولگەیی و شکانییە، دووھمیشیان بارستە ھەوای دەریاییە کە ھەردوو بارستە ھەوای دەریایی قوتبی MP و دەریایی خولگەیی mT لەخۆدەگرێت. لەھاویندا کوردستانی باشور دەرکەوتنە ژێر کاریگەری بارستە ھەوای و شکانییەوه، لەم ھەرزەدا کە شوھەوا و شک و ئاسمانە بێ باران دەبێت. بەلام زستانان کوردستانی باشور کە لەژێر کاریگەری ھەردوو بارستە ھەواییە دەریاییە کەدایە، پلەکانی گەرما روو لەدابەزین و باران دەست بەبارین دەکات^{١٠}

(با)ی عێراق بەشیۆھەکی گشتی و کوردستانی باشور بەشیۆھەکی تایبەتی، (با)ی خۆرئاوا و باکوری خۆرئاوایە... ئەمەش راستە و خۆ پێوەندی بەشیۆھەکی درێژبوونەوهی چیاکانی کوردستانەوه ھەیە بەئاقاری باکوری خۆرئاوا - باشوری خۆرھەلات، کە وادەکات توندە با ھەڵکردووەکان بەشیۆھەکی تەریب لەگەڵ ئاقاری چیاکاندا بن، ھەروەھا تارادەھەکیش پێوەندی بەجیاوازی ناوچەکانی پەستانی ھەواوە ھەیە.

(با)ی خۆرئاوا و باکوری خۆرئاوا لەبانەکانی ئەنادۆڵ و ئەرمینیاوە ھەڵدەکات و کە شوھەوایەکی سارد و بەدوای خۆیدا دەھینێت ئەم بایە لەمانگی شوبات بەدواوە ھەتا ئەیلول، کوردستانی باشور دەگرێتەوه و لەھوزەیران بەدواوە تا کۆتایی ئاب، ناوچەی سلێمانی و دەورووبەرەکی جیا لەھەرشوینیکی تر دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەوه.

جیا لەم (با)یە، سالانە (با)ی خۆرھەلات و باکوری خۆرھەلاتیش کە کە شوھەوایەکی و شک و برنگ بەدوای خۆیدا دەھینێت و، (با)ی خۆرھەلات و باشوری خۆرھەلات کە (با)یەکی سارد و شێدارە و ھەورو باران بەدوای خۆیدا دەھینێت، روو لەناوچەکە ی ئێمە دەبن.

بەشیۆھەکی گشتی دەریای سپی ناوھەراست نەک بەتەنیا بۆ کوردستانی باشور، بەلکو بۆ ھەموو ناوچەکانی باشوری خۆرئاوای ئاسیا، بەگرنگترین

کارتیکەری گەرمی دادەنریت. گەرداوەکانی ھەوای ئەم دەریایە کە لەبەشی باکووری زەریای ناوەراستدا دەکشێن، ھەرپاش داھاتنی وەرزی پایز بەماویەک و تاکۆتایی بەھار، کوردستانی باشور رووبەرپووی گۆپانکارییەکانی ئەو گەرداوە ھەواییانە دەبیتهو.

ئەم گەرداوانە بەرھەڵەلاتی دەریای سپی لەپێی سێ دەروازەو دەگەنە ناوچەکانی ژێر کاریگەرییان... گەرداوەکانی گروپی یەکەمیان بەرھەڵەلاتی ناوچەکانی ئیجەو دەریای رەشدا تێپەر دەبیته. گروپی دووەم بەرھەڵەلاتی ناوچەکانی سووریاو کوردستانی باشور بەشیکی عێراق و بەشیکی باشوری بانی ئەنادۆل دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەو. بەلام گروپی سێیەمیان دەکەوێتە باشوری دەریای ناوبراوە بەرھەڵەلات بە ئاقاری ئیسرائیل و فەلەستین و ئێردەن و بەشیکی عێراقدا رەت دەبیته.

سەرھەرای بوونی چیاکانی لوبنان لەنیوان دەریای سپی ناوەراست و کوردستانی باشوردا، لەکاتی ھەڵکردنی تووندە باو زریاندا گەرووەکانی ئەو چیایانە رێگە بەتێپەرپوونی بای شێدار دەدەن، گەرمترین دیاردەکانی ئەو باو گەرداوانەش ھێنانی ھەوای سارد و گەواڵە ھەورو بارانی زۆرو ھیندیک جاریش زریان و گێژەلوکە

بەھۆی باران بران لەدوای مانگی مایسەو ھەڵکردنی گێژەلوکە لەماوی لەبیابانەکانی خۆرئاوای عێراق و ھیندیک ناوچە سەر بەجزیرە، ھاوینان کوردستانی باشور لەژێر کاریگەری ئەو تووندە بایانەدا دەبیته. ئەگەرچی بەشی زۆری ناوچەکانی کوردستانی باشور رووبەرپووی ئەو گێژەلوکانە دەبنەو، بەلام بەھۆی بوونی تاراییەکی رووکی خۆر و پتەویی خاکی کوردستان، ھیندیک ناوچە بەتایبەتیش ناوچەکانی سەر بەھەریمی شاخاوی جیا لەھەر جینگەییەکێ، بەرگری ئەو جوژە کەشوھەوایە دەکەن و ناچنە ژێر کاریگەرییەو

(٢-٤-٢): مەوداکانی گەرماو بارانی کوردستانی باشور

بۆ ئەوێ پلەکانی گەرماو رادەیی شێ و وشکی و تیکرایی بێ بەفر و بارانی سالانە بزانریت، دەبیته تۆمار بکڕین، مەبەست لەتۆمارکردنی ئەو زانیارانەش ئەم خاڵانەی لای خوارەوین:-

۱- پیاوانی پلەکانی گەرماو رادەیی شۆ و زانیینی ئاقاری ھەلکردنی تووندە باو خیرایی رادەیی وشکی و شیداری تووندە باکان، توانای زانیینی کاتەکانی شین بوونی دەغلودان و درونەوہی و پاراستنی بەروبومە کشتوکالییەکان لەمەترسی بەستەلەک و بەفرو وشکی و مەترسی لاقاومان دەداتیت.

۲- زانیینی کاتەکانی باران بارین و جوو چری بارانی سالانە و ھەرزەکانی کشتوکال و ئەو بەروبوممانە پێ دەستنیشان دەکەیت، کە سالانە دەچێرین.

۳- زانیارییە کە شناسییەکان توخمیکسی سەرەکی نەخشە کیشان پیکدەھینیت.

۴- لەبۆاری عەسکەریدا رۆلی گرنگ وازی دەکات^{۶۳}

بەشیوہیەکی گشتی کوردستانی باشوور دوو ماوہی دیاری گەرماي مامناوہندی ھەيە، ئەوانیش دەکەونە ھەرزەکانی پایزو بەھارەوہ. مانگەکانی نیسان و مایس ئەو دوو مانگەن کە تییاندا وەردە وەردە پلەکانی گەرما روو لە ھەرزبۆونەوہ دەبیت. لەھوزەیراندا ئیتر خەسلەتەکانی ھاوین خۆ دەنوینن. پاشان لەمانگی ئەیلول بەدواوہ، پلەکانی گەرما روو لەنەزمبۆونەوہ دەبیت، دەتوانریت مانگی تشرینی یەکەم لەزۆربەي ناوچەکانی سەر بەھەریمەکەدا بەماوہی نیوان ھاوینی و زستان دابنریت.

فاکتەرەکانی خاک رۆلیکی بەرچاو لەتیکرای گەرمی ناوچە جیا جیاکاندا وازی دەکەن... جیاوازی لەپلەکانی گەرماي سالدا بەئاقاری باکوور و باکووری خۆرھەلات بەناشکرا خۆ دەنوینن، ئەوہتا لەکاتیکدا تیکرای پلەکانی گەرماي مانگی تەمموز کەدوا مانگی ھاوین دەگەيەنیت. لەھەریەکە لەرەواندزو پیرمام و دوکان و ھەلەبجەو ئاکریدا (۲۶، ۶س) و (۳۰، ۴س) و (۳۰، ۴س) و (۲۸، ۳س) و (۲۹، ۴س) دەبیت کەچی تیکرای پلەکانی گەرماي ئەم مانگە لەھەریەکە لەموسل و شنکارو کەرکوک و خانەقیندا لە (۲۴س) و (۳۲.۵س) و (۳۵، ۲س)، (۳۴، ۸س) دەدات.

گەر عیراق وەکو نمونە وەرگیرین، ئەوا دەبینین ھاوینان جیاوازییەکی گەرە لەنیوان پلەکانی گەرماي کوردستانی باشوور ناوچەکانی تری عیرقدا نییە. جیاوازی لەناوہندی گەرماي تەمموز لەنیوان بەسەر لەوپەری باشووری عیراق و، زاخۆ لەوپەری باکووری کوردستانی باشوور تەنیا (۲۶، ۵س) بەلام زستانان بەپیچەوانەوہ... بەھۆی کزی تیشکی خۆرو رۆژگورتبۆون و

بەرزبۆونەوهی رادهی بهههۆریوون لهسەرتاسەری هەریمهکه‌دا، جیاوازی ناوه‌ندی گەرمای مانگی کانونی دووهم له‌نیوان کوردستانی باشوور ناوچه‌کانی عیراقدای به (٥٠ف) داده‌نریت. (بروانه‌ خشته‌ی ژماره "٢") هه‌روه‌ها (خشته‌ی ژماره "٣").

وێستگە کەشناسی	بازنە پانی باکور	بەرزایی	ناوه‌ندی پله‌ی گەرما تەمموز	ناوه‌ندی پله‌ی گەرما کانونی
		مەتر	"ف"	دووهم "ف"
زاخۆ	٣٧,٠٨	٤٤٢	٩٠,١	٤٠
موسڵ	٣٦,١٩	٧٣٢	٩٢,٥	٤٣
کەرکوک	٣٥,٢٨	١,١١٥	٩٥,٥	٤٦,٨
سەلێمانی	٣٥,٣٣	٢,٧٩٨	٩٢,٥	٣٧
خانەقین	٣٤,١٨	٦٥٩	٩٥,٤	٤٩,١
بەغدا	٣٢,٣٠	٤٣	٩٤	٤٨,٨

خشته‌ی ژماره (٢)

تیکرای گەرمای مانگی تەمموز مانگی کانونی دووهم له‌هیندیک وێستگە
کەشناسیی هه‌لیژارده‌دا

وێستگە کەشناسی	مانگەکانی زستان	مانگەکانی هاوین
	کانونی دووهم	کانونی یه‌که‌م
زاخۆ	٣٥,٧	٤٠
نامیدی	٣٧,٧	٣٣
موسڵ	٤٧,٤	٤٣
کەرکوک	٥١,٥	٤٦,٨
خانەقین	٥٢,٩	٤٩,١
بەغدا	٥١,٨	٤٨,٨

خشته‌ی ژماره (٣)

تیکرای گەرمای سێ مانگی زستان و سێ مانگی هاوین له‌هیندیک وێستگە کەشناسیی
هه‌لیژارده‌دا به‌پله‌کانی (ف)^{٦٠}

خشتە ی ژمارە (۳)

تیکرای گەرمای سن مانگی زستان و سن مانگی هاوین لەهیندیک وێستگە ی کەشناسیی
هەلبێژدەدا بەپەلەکانی (ف)^{۱۰}

هەورەکو پیشان باسکرا فاکتەرەکانی زەوی واتە دیاردە
جیۆمۆرفۆلۆجییەکان، پیۆهەندییەکی راستەوخۆیان بەبەری باران بارینەو هەیه.
پێبەپیی بەرزبوونەوێ خاک بەراندەیهکی دیاریکراو (۳۰۰۰-۶۰۰۰ پێ)،
بەری بارانیش زیاد دەکات. بۆیه هەریمی شاخاوی بە برشتترین هەریمی باران
بارینی سالانە دادەنرێت و دوا ی ئەو هەریمی نیمچە شاخاوی و پاشانیش
هەریمی رەشەخاک دێت.

لەمانگی تشرینی یەكەم بەدواو، گەرداوەکانی هەوای دەریای ناوەرست
چالاک دەبن. بەشیۆهیهکی گشتی لەنیوێ دووهمی ئەو مانگەو وەرە
کاریگەرییەکانی ئەو گەرداوانە دەگەنە هەریمەکی ئێمە و باران بەدوا ی خۆیاندا
دەهێنن.

ئەو هەریمە ی سالانە بەفر دەگیرێتەو بەپەلە ی یەكەم هەریمی چیا بەرزەکانە
پاشان هەریمی شاخاوی و ناوچە نزمەکان و هیندیک سالیخ چەند ناوچەیهکی
هەریمی شاخاوییش دەگیرێتەو.

بەداهاتی بەهارو تامانگی مایس، کوردستانی باشور لەژێر کاریگەری
هەمان گەرداوەکانی دەریای سپیدا دەبێت.. مانگەکانی مارت و نیسان و مایس
وهرزی بارانی بەخوێ بەهاریه. تا لەباکوڕو باکوڕی خۆرئاواشەو بەرەو
باشوور و باشووری خۆرەلات بچن بەری بارانی بەهاریه کەم دەبێتەو. مانگی
حوزیران مانگی سنورکردی نیوان وهرزی باران و وهرزی باران برانی
کوردستانی باشورە. هاوینان لەچەند بارودۆخیکی ناوازدە نەبیت ئیترا تا پایز
باران داناكات.

جیاوازی لەنیوان بەری بارانی سالانە لەنیوان کوردستانی باشوور عێراقدا،
جیاوازییەکی ئیجگار گەورەیه و بیست ئەوئەندە دەبێت. لەکاتیکی بەری بارانی
سالانە لەوێ بەری باشووری عێراقدا تەنیا (۵سم) دەبێت، کەچی ئەوێرە لەهەریمی
شاخاوی کوردستانی باشوردا دەگاتە (۱۰سم).

زستانان کەوهرزی باران بارینە بەنسبەت هەر دوو ولاتەو، تیکرای بەری ئەو
بارانە لەبیابانەکانی خۆرئاوای عێراقدا دەوربەری (۶۴ ملم" ۲،۵ ئینچ" و،
لەرەشەخاکاندا (۸۹ ملم" ۳،۵ ئینچ" و، لەهەریمی جزیرە ی سەر بەعێراقدا

(١٥٥م ١،١ ئىنج) دەبىت، بەلام لەكوردستانی باشوردا تىكراي ئەو بېرە لەهەريمی نىمچە شاخاويدا (٢٠٨م ٨،٢ ئىنج) و، لەهەريمی شاخاويدا (٥٠٤م ١٩،٨ ئىنج) دەبىت

و دەبىت لەكوردستانىشدا بەيەك ریزە باران باریت.. لەکاتیکیدا هەريمی شاخاوی بەناوچەى بارانی زۆر ناسراوەو تىكراي سالانەى بەزۆرتەر لە (٧٥٠م ٢٩،٥ ئىنج) دادەنریت، هەريمی نىمچە شاخاوی نیوەى ئەو بېرەى بەردەکەوێت و، هەريمی رەشە خاک نیوەى هەريمەکەى پيش خۆى. بېروانە خستەى ژمارە (٤)ى.

بەشپۆهەکی گشتى رادەى بەرزى باران بارینە وایکردووە بەشى زۆرى کشتوکالى کوردستانی باشور کشتوکالىکی دىمی بىت و، ئەو ناوچانەى هەريمەکە کە تياندا بى باران لەنيوان (٣٠-٤٠سم) دایە، سنورى سروشتى کشتوکالى ناوبراو پیکدەهین.

ويستگى کەشناسى	کانوون ٢	شوبات	مارت	نيسان	مايس	تشرينى ١	تشرينى ٢	کانوونى ١	سەرچەم
زاخو	١٤٦،٥	١٨،٨	١٢٢،٦	٩٦،٩	٣٥،٥	٢٠،٣	٧١،٢	١١٩	٧٢٠،٨
ئاگرى	١٨٥،٥	١٩٠،٢	١٧١،٦	١٢٨،٢	٤٤	٢٤،٤	٩٨،٢	١٤٣،٣	٩٨٥،٤
رواندوز	١٣٩،٩	٢٦٢،٥	١٦٣،٤	١٣٦،٦	٥٢،٢	٣٥،٧	٩١،٢	١٢٦،١	١٠٠٧،٧
پيرمام	١١٥،٧	١٠٦،٥	١٠١،٤	٩٢،٧	٤٠،٤	١٤،٨	٨١،٤	١١١،٩	٦٦٤،٨
شنگار	٧١،١	٦٥،٢	٦١،٩	٥٣،٩	٢٨،٦	٧،٩	٣٠،١	٧١،٩	٣٩٠،٦
موسل	٦٥،٢	٦٦،٨	٦٨،٤	٥٢،٨	٢١،٨	٨،٨	٣٥،٥	٦٤،٧	٣٨٤
هەولير	٨٥،٧	٨٧،٧	٨٢،٤	٥٨،٥	٢٨	٩،٢	٣٤،٧	٧٤،٦	٤٥١،٨
دوكان	١٤٤،٢	١٤٧،١	١٣٢	١١٩	٤٨،٤	١٠،٦	٨٤،٧	١١٩،٧	٨٠٥،٧
سليمانى	١١٣،٧	١٠٩	١٢٧،٧	١٠٥،٩	٤٧،٩	١٣،٧	٦٨،٨	١٠٨،١	٦٩٣،٩
كەركوك	٦١،٢	٦٤،٣	٧٦	٥٠،٩	٢٠	٥،٥	٣٦،٢	٦٠،٢	٣٧٤،٢
هەلەبجە	١١٨،٣	٩٩،٧	١٢٥،٧	٨٥،١	٢٩،٤	١٤،٦	٦٤،٢	١٠١	٦٣٦،٨
خانەقين	٦١،٨	٤٧،٦	٦٤،٣	٣٦،٧	١٦	٦،٢	٢٩،٤	٥١،٨	٣١٤،٢

خىشتەى ژمارە (۴) تىكرای بىرى مانگانە لەچەند وىستگەيەكى كەشناسى

كوردستانى باشور (مەلم) لەنىۋان سالىەكانى (۱۹۴۰-۱۹۸۰)^{۶۷}

ناكرىت كەشۋەهەواى كوردستانى باشور بۆيەك جۆر كەشۋەهەوا بگىرپىنەو. چونكە لەسەرىكەو جىۋمۆرفۆلۇجىيەى كوردستانى باشور جىۋمۆرفۆلۇجىيەكى ناجۆرە، ھەر بەو پىيەو لەو سەرەكەى ترەو جىاوازى لەنىۋان ناوچە جىا جىاكانى ھەرىمەكەدا لەپرووى پلەكانى گەرمەو رادەى باران بارىنى سالىنەو بارودۇخەكانى تىرى كەشۋەوادا بەناشكرا دەبىنرېن.

كەشۋەهەواى كوردستانى باشور سىفەتەكانى ھەرسى جۆرى كەشۋەهەواى خولگەيى و وشكانى و سىفەتى نىمچە دەريايى ناوەرەستى بەپلەى جىا جىا لەخۇدا كۆكرۇتەو. ئەگەرچى لەپرووى بىرى بارانى سالىنەو ۋەرزەكانى باران بارىنەو ناچىتەو سەر جۆرى خولگەيى، بەلام لەپرووى گەرمەو لەو دەچىت. بەھۆى مەوەى كورتى ۋەرزەكانى پايزو زستان و درىژى مەوداى رۆژانەو سالىنەى گەرمەشەو، كەشۋەهەواى كوردستانى باشور بە كەشۋەهەواى وشكانى دەچىت. خۇ ۋەرزەكانى باران بارىن و جۆرى باران لەكوردستانى باشوردا رىك دەچىتەو سەر جۆى كەشۋەهەواى دەريايى ناوەرەست.

بەم پىيە دەكرىت كەشۋەهەواى كوردستانى باشور بۆ دوو جۆرى سەرەكى پۆلېن بكرىت^{۶۸}، ئەوانىش:-

۱- كەشۋەهەواى دەريايى سىيى ناوەرەست (Csb- Csb)

ئەم كەشۋەهەوايە بەشەكانى باكورو باكورى خۆرەلاتى كوردستانى باشور واتە ناوچە شاخاويەكان دەگرىتەو، ئەمىش بۆ دوو جۆر دابەش دەكرىت؛ يەكەمىيان ئەو كەشۋەهەوايەكە بەھاويىنى وشك و گەرم ناسراو (Csa) و ناوچەكانى ناوەرەست و خوارووى نىزىكى ھەرىمى شاخاوى دەگرىتەو. دوو مەيشيان ئەو كەشۋەهەوايەكە بەھاويىنى وشكى مامناوەندى ناسراو (Csb) و ناوچەكانى ئەوپەرى باكورى خۆرەلاتى كوردستانى باشور واتە ھەرىمى چىا بەرزەكان دەگرىتەو.

جىاوازى ئەم دوو جۆرەى كەشۋەهەوا، جىاوازيە لەپلەكانى گەرمەى ھاوين و بىرى بارانى سالىنەى زستان. لەكاتىكدا پلەكانى گەرمەى گەرمەى مانگەكانى

سال لە جوړی (Csa) له (۱۲س) زۆرتره، که چي له جوړی دوه مډا له وپله يه زۆرتر تینا په پښت. هه روه کو بړی باران بارین له (Csb) دا له (۸۰سم) تیده په پښت و سالانه ریژه یه کی زور به فر ده باریت، به لام ئەم بړه له ناوچه کانی (Csa) دا له نیوان (۶۰-۸۰سم) دا ده بیټ.

۲- که شوه وای ئستییس

ئەم که شوه وایه هه ریمی نیمچه شاخوای و ده شته گردۆلکه یه کانی باشوړو خوړئاوای هه ریمی یه که م ده گریته وه له شیوه ی پشتینه یه کدا له باکوړی خوړئاووه به ره و باشوړی خوړه لات دریژده بیته وه.

ئەم که شوه وایه که شوه وایه کی گواستراوه ی نیوان که شوه وای ده ریای سپی و بیابانه گه رمه کانه. هه ریمه که به به رزی پله کانی گه رما ناسراوه و تیکرپی سالانه ی له (۴-۱۴ف) نایه ته خوار. ئەگه رچی ئەم هه ریمه له ژیر کاریگه ری هه مان که شوه وای هه ریمی پیشوودایه، به لام به هو ی نزمی خاکه که یه وه بړیکی که متر باران و ده ده گریته و سالانه له (۴۰-۶۰سم) تینا په پښت و هه مان سیفه ته کانی که شوه وای جوړی (Csa) ی هه یه^{۱۱}

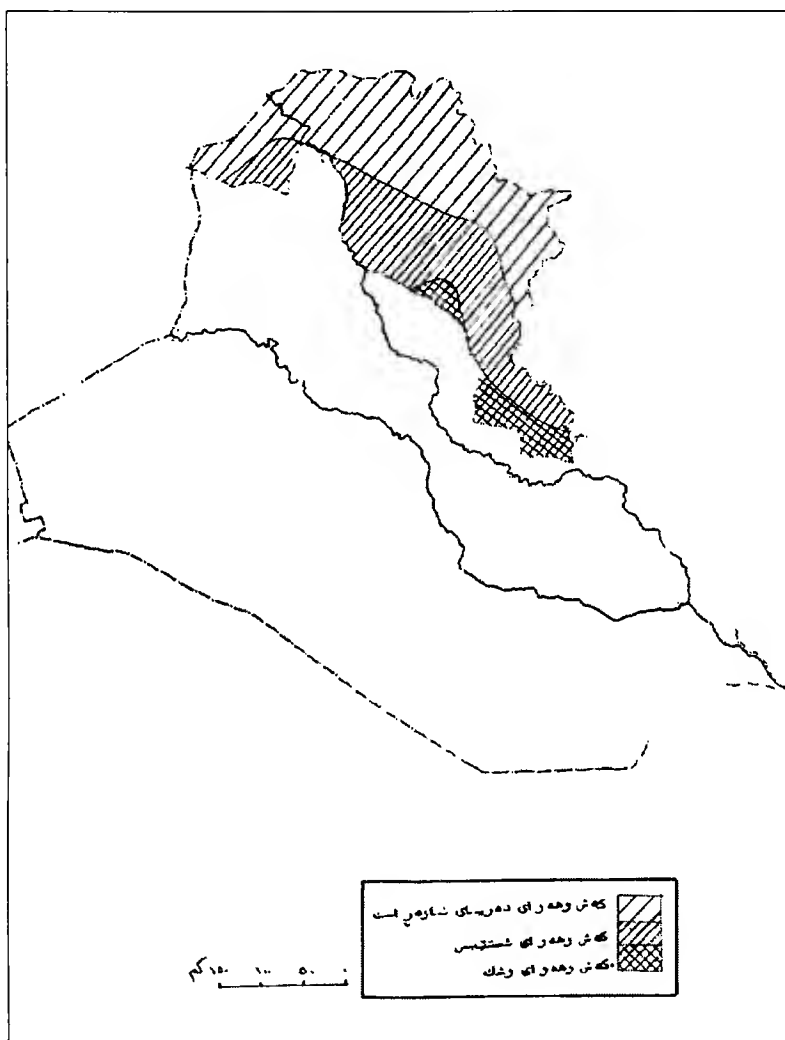
دواچار وه کو به رنه نجامی فه سله که، ده توانین سیفه ته کانی که شوه وای کوردستانی باشوړ له م چوار خاله دا کو به ند بکه یین:-

۱- کوردستانی باشوړ هاوینی گه رم و زستانی سارده، هه ردو وهرزی پایزو به هار دوو وهرزی فینک و به به راورد له گه ل دوو وهرزه که ی تر دا، کورت ماوه ن.

۲- مه وداکانی گه رمای کوردستانی باشوړ، سالانه و وهرزانه و روژانه، مه ودا ی گه ورن.

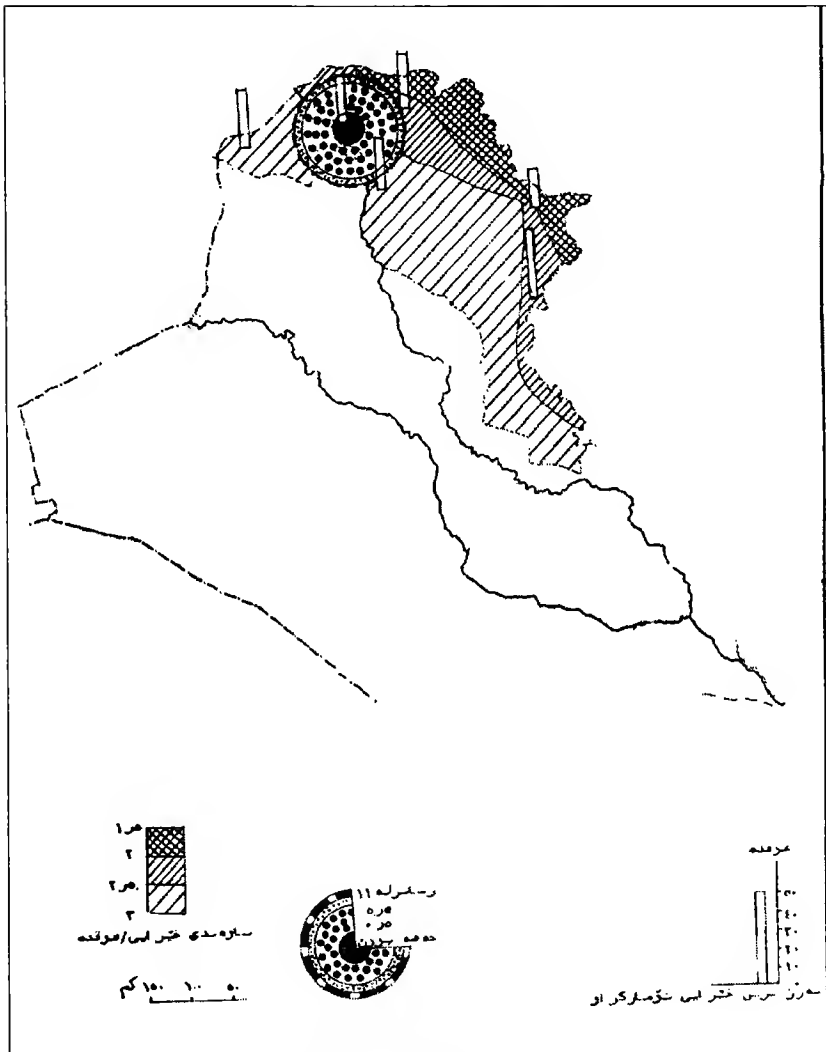
۳- سه ره پای وهرزه با، (با) ی باکوړی خوړئاوا، (با) ی باوی کوردستانی باشوړه.

۴- بارانی کوردستانی باشوړ بارانیکی وهرزییه، زستانان زۆرترین بړی باران ده باریت و هاوینان له سه رتاسه ری هه ریمه که دا وهرزی باران بړانه.

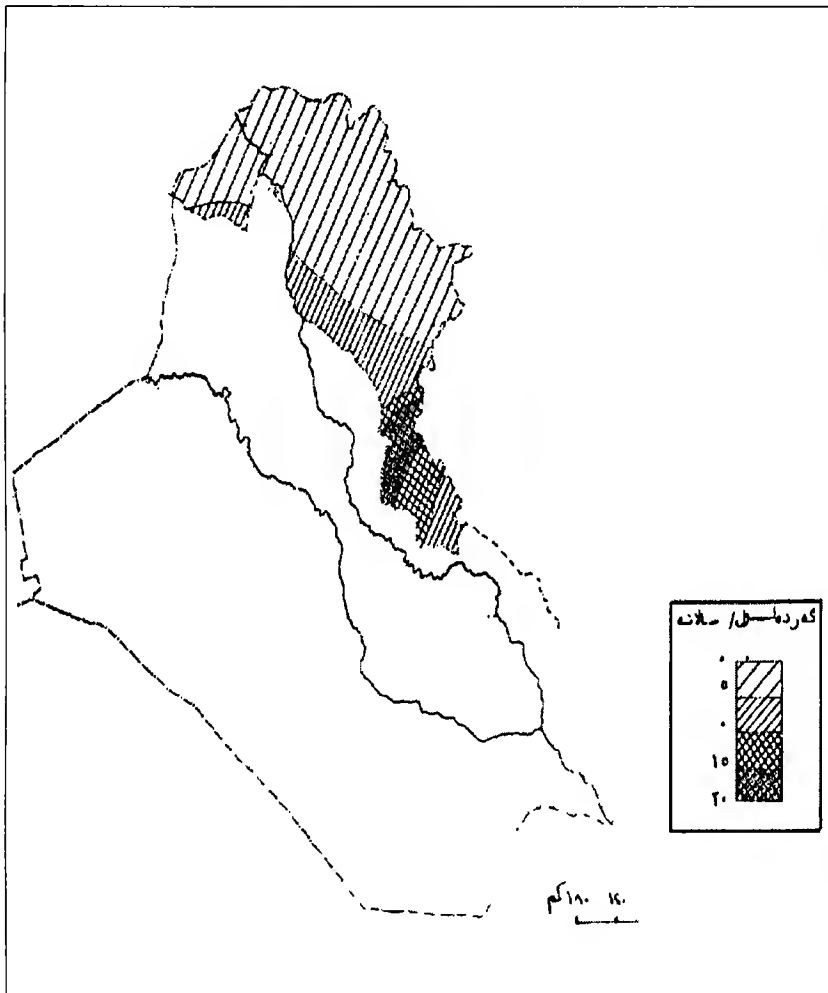

نەخشەی ژمارە (٤)

هەریه‌کانی کەش و هه‌وا له‌کوردستانی باشوردا

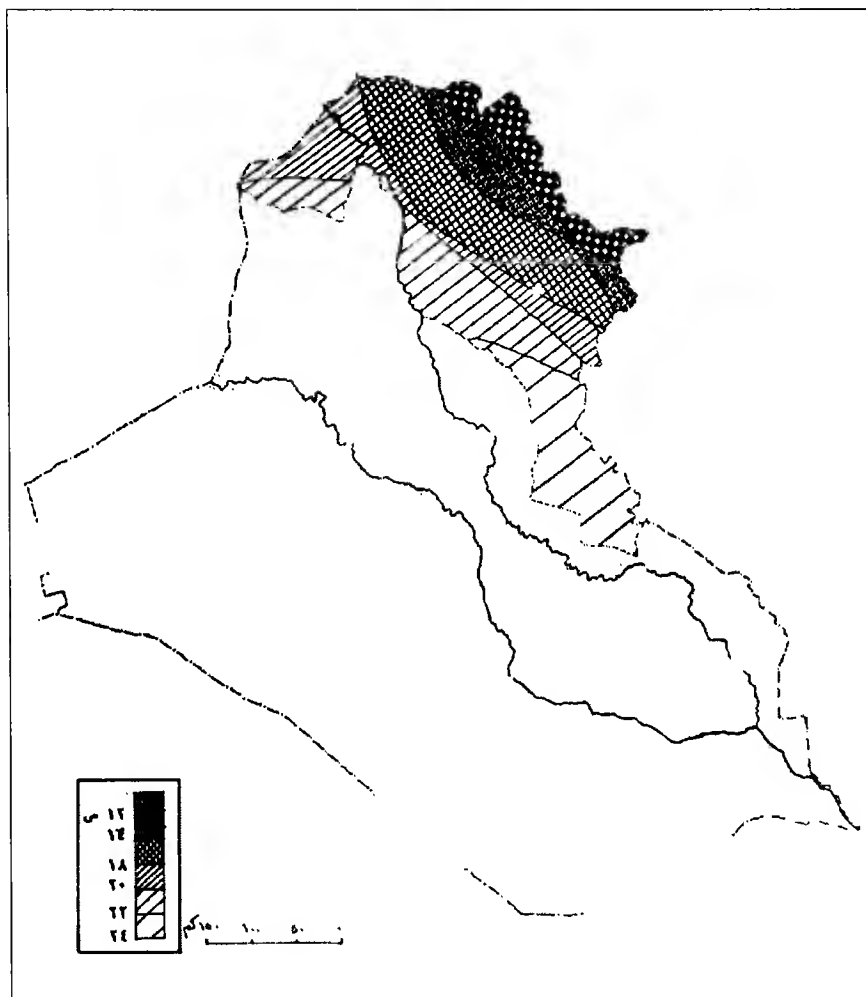

نهخشه‌ی ژماره (۵)
خیرایی توونده با له‌کوردستانی باشوردا

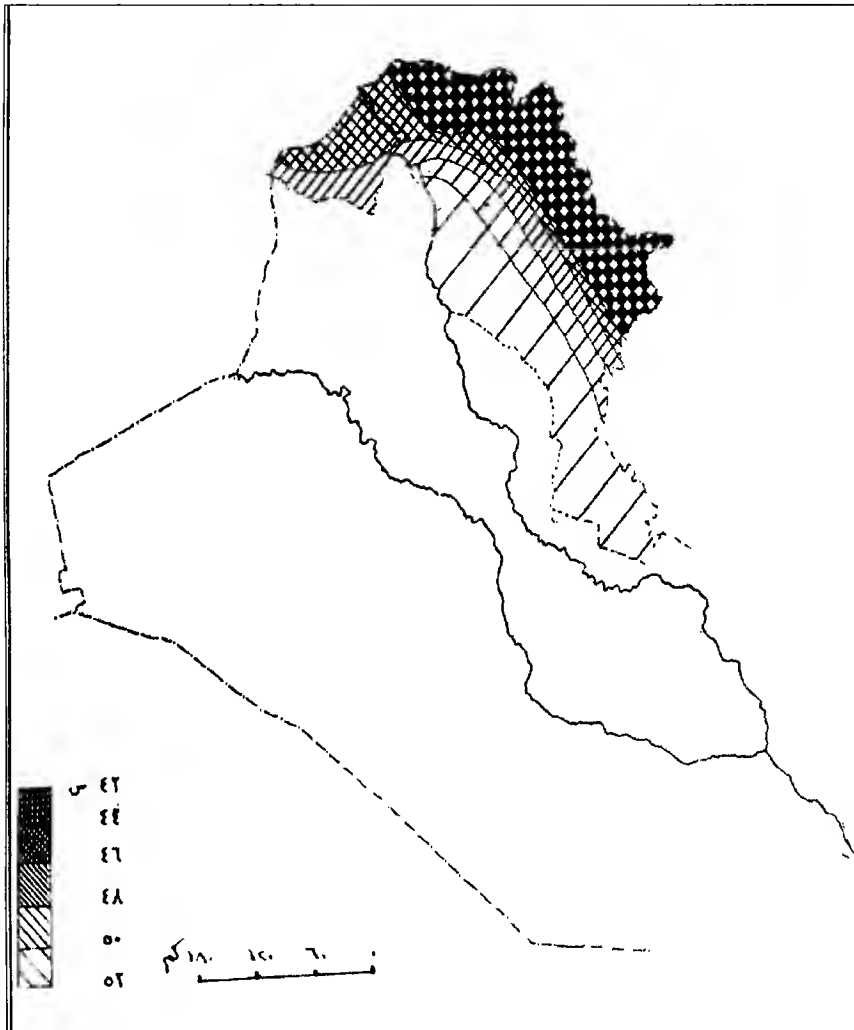

نه‌خشه‌ی ژماره (٦)

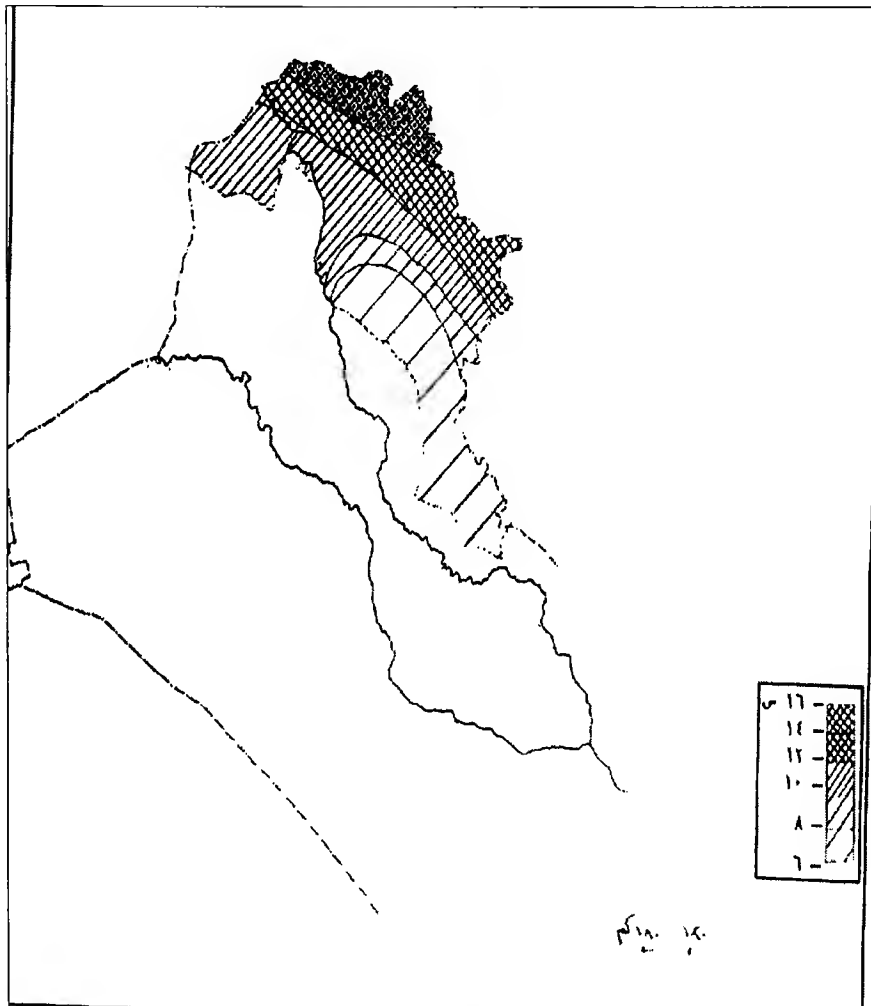
ژماره‌ی سالانه‌ی گهرده‌لوله خۆل بارانه‌کان له‌کوردستانی باشوردا

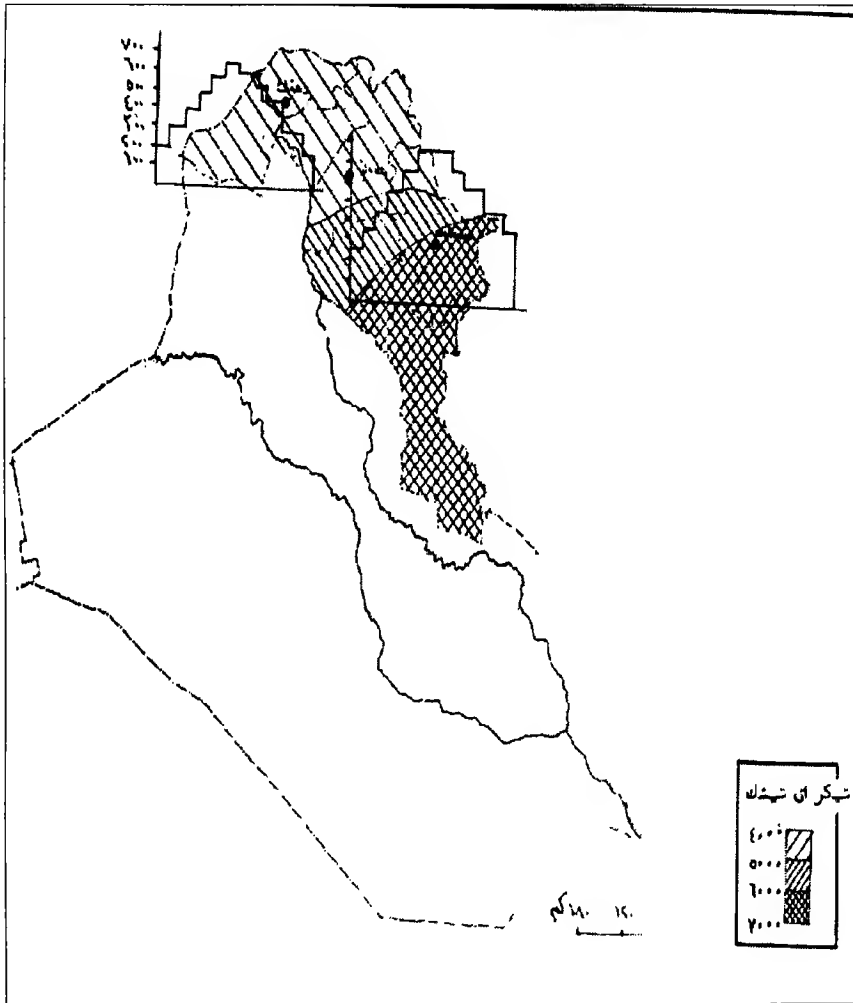
نہخشہ ی ژمارہ (۷)
تیگرای گہرمای سالانہ لہ کوردستانی باشوردا

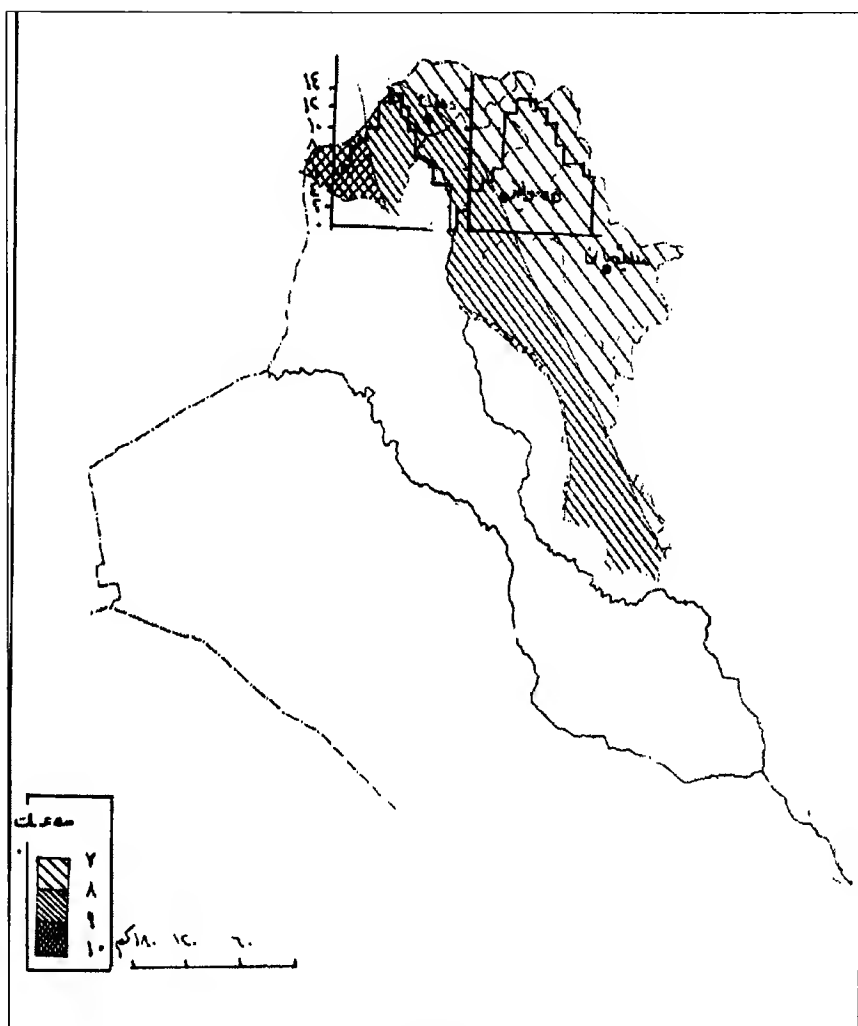
نەخشەى ژمارە (٨)
ره‌هاترین پله‌ی به‌رزى گه‌رما له‌کوردستانی باشوردا

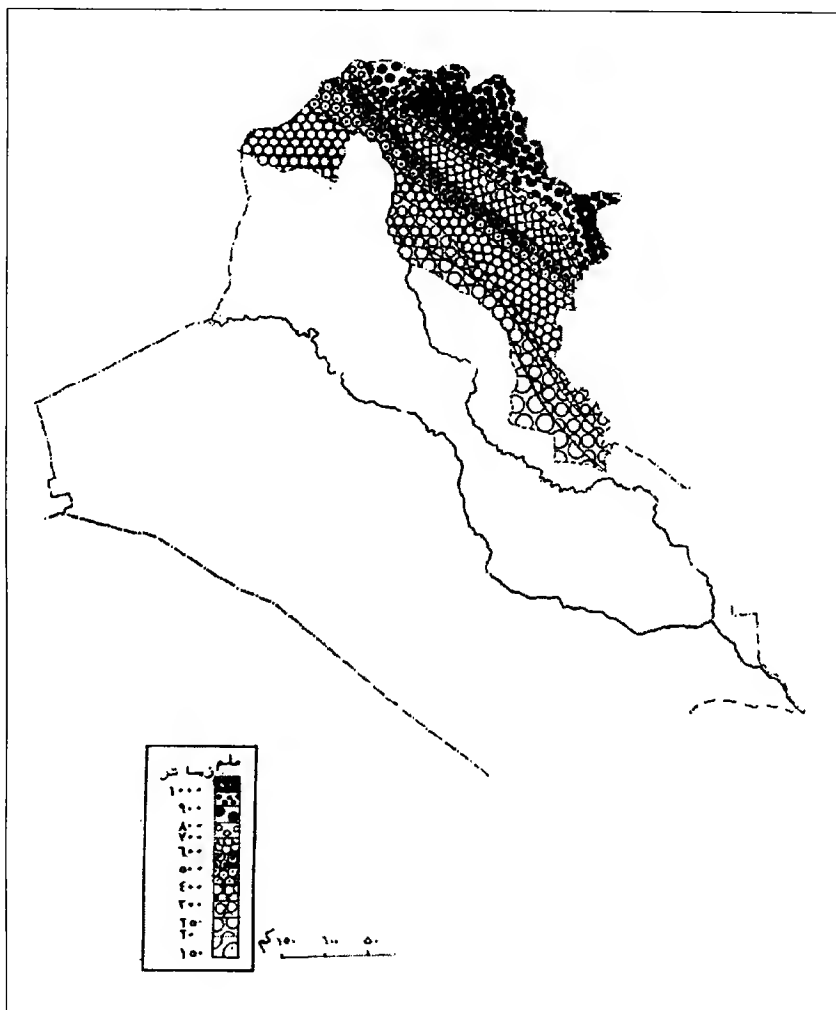
نہ خشہ زمارہ (۹)
رہاترین پلہکانی سہرما لہ کوردستانی باشوردا

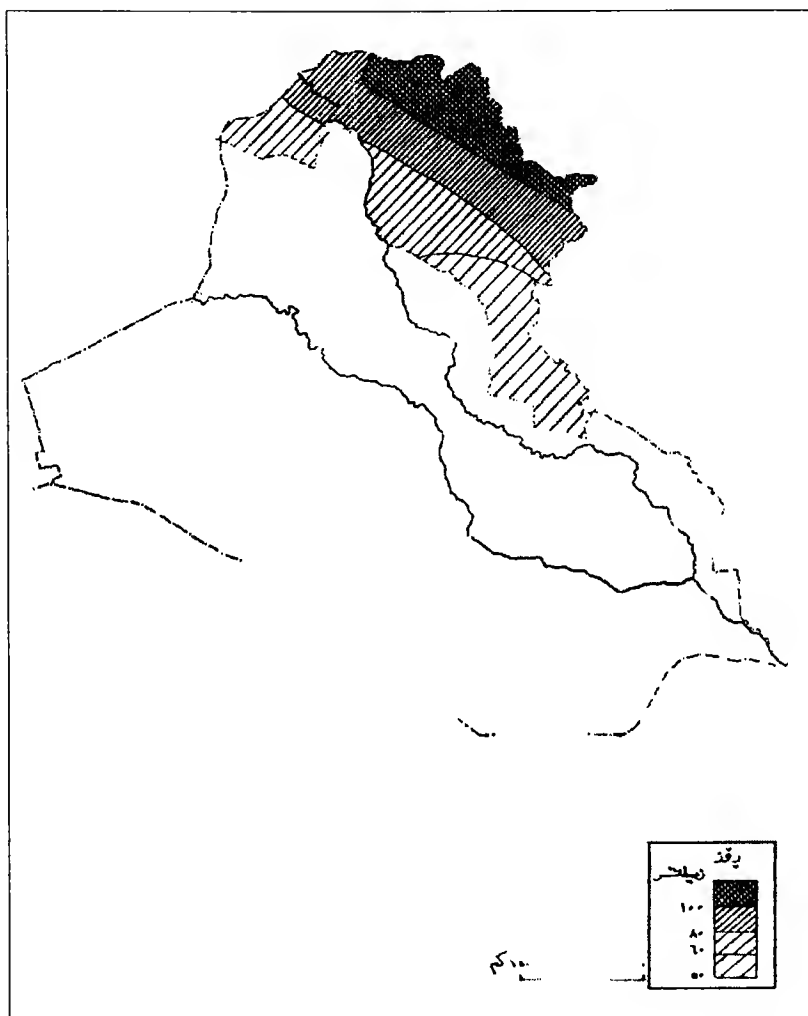
نەخشەی ژمارە (۱۰)
تیشکی خۆر له کوردستانی باشوردا

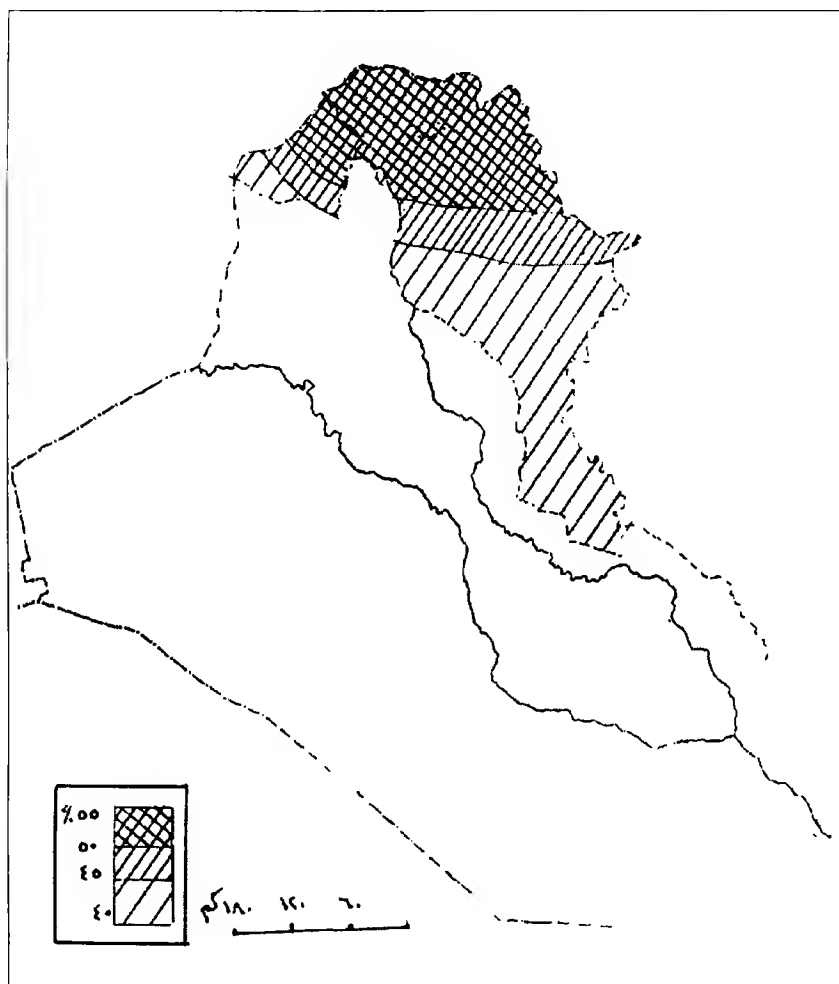
نەخشەى ژمارە (١١)
تیکرای تیشکاویژی خۆر لە کوردستانی باشورد / بۆ هەر سعاتیک

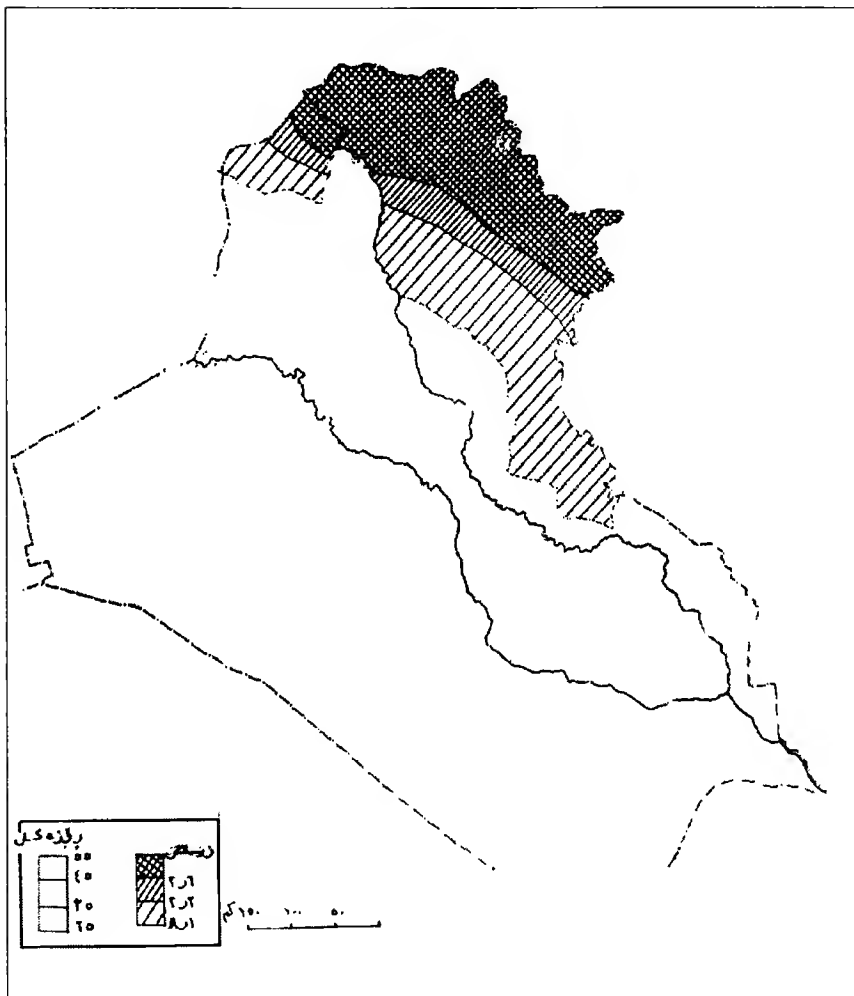
نەخشەی ژماره (۱۲)
تیکرای سالانه‌ی باران له‌کوردستانی باشوردا

نخشه‌ی ژماره (۱۳)
تیکرای سالانه‌ی روزه بارانه‌کان له‌کوردستانی باشوردا

نەخشەی ژماره (١٤)
ناوه‌ندی سالانه‌ی شانی ریزه‌یی له‌کوردستانی باشوردا

رووھكى خۇرسك

پىشەكى:

رووھكى خۇرسك يان سىروشتى رەنگدانەوھى كارتىكەرەكانى كەشوھەواو جىۋمۇرلۇجىايە. كەشوھەوا فاكترى گىرنگو بىرئارەرى جۇرەكانى رووھكى خۇرسكە.

جابهوۋى ئاجۇرى كە شوھەواى كوردستانى باشور لە سەرىكەو، ئاجۇرى شىۋەكانى خاكى كوردستان، رووھكى خۇرسكىش لەناۋچەيەكەو بۇ ناۋچەيەكى تر دەگۇپىت.

دەستنىشانكردن و پۇلىنكردنى ھەرىمەكانى پوۋھكى خۇرسك پىۋەندىيان بەدەستنىشانكردنى ھەرىمەكانى كە شوھەواو ھەيە. ئەگەرچى سىنورىكى ئاشكرا لە نىۋان ناۋچەى پوۋھكىيە جىاجىاكاندا نىيەوسالانە پى بەپىي بىرى باران بارىن سىنورەكانى ئەو ناۋچانەش لەگەورەبوون و چوونەو يەكدان، بەلام لەبەرئەوھى ئاۋ فاكترى بنچىنەيى گەشەى پوۋھكى خۇرسكە، بۇيە بەشىۋەيەكى گىشتى تا لەباشورەو بەرەو باكور، لەخۇرئاۋاۋە بەرەو خۇرەلاتى كوردستانى باشور بچىن، چىرى پوۋھكى خۇرسكىش پوۋ لەزۇر بوون، جۇرى رووھكەكانىش روۋ لە گۇرانن. بۇنمۇنە لەكاتىكدا گۇرگىا پوۋھكى باۋى ناۋچەى ئىستىبسى كوردستانى باشور پىكدەھىنىت، كەچى دارى بەپوۋ زۇرىنەى درەختى ئەو دارستانانە پىكدەھىنىت كەبەدرىزايى چىياكان كشاون. پىشتىنەى دارى بەپوۋ ھەموو ناۋچەكانى نرىك دەريايى ناۋەراست لەو بەرزاىيانەى كەلە (۱۰۰۰م) تىنپەپىت و زىستانەكەى مامناۋەندىيە دەگرىتەو. شان بەشانى دارى بەپوۋ، درەختەكانى سىنەوبەرو ھەرەرىش لەشۋىنە بەرزەكانى ئەو دارستانانە دەبىنرىن. ئەو درەختانەش

كە لە بەرزايى (۲۰۰۰م) دا دەپوین، ھەموو قەدبائى زنجیرە چیاكانى كەوانەى تۆرۆس - زاگرووس، ھەرلە دەریای ناوەرپاستەو و تا ئەرپەرى زنجیرەكەى لە كوردستان گرتۆتەو. لە سەر و ئەم پێشینە یەشەو و لە ناوچە زۆر بەرزەكاندا، گزۆگیاو درەختە كورتەبالاكان بە چەرى دەبینرین.

كە شوو ھەوای كوردستانی باشوور یارمەتى گەشەى درەختە بالا بەرزو گەرەكان نادات، ئەریش بەھۆى ئەرچاوازی گەرەییە كە لە ناوەندى ئاستى گەرماى ھاوین و زستاندا ھەيە، ئەمە جگە لە ھیندیک ناوچەى چیا بەرزەكان و، ھەرەھا بەھۆى چەروو نەو ھەى باران بارین ھەر بەتەنیا لە دوو وەرزی سالتا زستان و بەھار، بۆیە تەنەت ھەریمە شاخاویە كانیشت كە بریکى زۆر بارانیان ئی دەباریت، درەختەكانى لە جۆرى گەرەكان نین و، دارستانە كانیشتى چەروپرین. بەشیو ھەكە گشتى، دەرگرت روو ھەكى خۆرەسكى كوردستانی باشوور بۆ سى ھەریمی جیا جیا پۆلین بكرین، كە ھەر یەكێكان خەسلەتى تایبەتى خۆى ھەيە، ھەریمە كانیشت، یەكە میان ھەریمی دارستانە شاخاویەكان و، دوو ھەیان ھەریمی ئستیبسو، سینیە میشیان ھەریمی گوئ چۆم و رووبارەكانە.

(۲-۵-۱): روو ھەكى ھەریمی دارستانە شاخاویەكان

روو ھەكى ئەم ھەریمە لە ناوچە شاخاویەكانى باكوور و باكوورى خۆرەلات، لەنیوان سنوورەكانى ئیستای عیراق - ئێران - توركیا، بەھینك كە لە زنجیرەى چیاى بێخیرەو دەست پێدەكات و بە چیاى ئاكرى و پیرمام و كۆیە دارەت دەبیت و، تائەو پەرى سنورى ئیستای عیراق - ئێران دەكشیت، بلاو بوئەو. دارستانە سروسیتیەكانى ئەم ھەریمە (۶۰٪) ی تیکرای روپیوى ھەریمی شاخاوى گرتۆتەو و دەرگرتەو سنورى ھەریمی كە شوو ھەوای دەریارى سپى ناوەرپاستەو.

قەوارەى دارستان و چەریەكەى، پێو ھەندىیان بەچەند فاكترەكەو ھەيە، لەوانە ھەلکەوتى ئەر دارستانە بەنسبەت ئەر توندە بايانەى بارانیان پێو ھەيە، ھەربۆ نمونە لاپالەكانى خۆرئاوا و باشورى خۆرئاواى ئەم ھەریمە چەرترو، لاپالەكانى باكوورى خۆرەلات كە پاستەوخو لە ئێر باراندان، چەرییان كە مەرە، ھەرچەندە خاكى ئەم ھەریمە بەھۆى لیژییەو ئاوو ئاوەرپۆى زۆر لە بارە بەلام دیسانەو ئاوو ئاوەرپۆى جۆگەلەو كانیو ھەكەنىشت كاریگەرییان لە سەر چەرى و

چۈنكى دابەشېۋىنى درەختى ئەو دارستانانە، بۇيە بەھۇي ئاۋەپۇي لافاۋو بەفراۋەۋە كەخاكەكەي ژىرى توشى رامالېن دەكات، لە لاپالە زۇر لىژەكاندا چىرى درەختەكانىش كەم دەبنەۋە.

ئەم ھەرىمەش - ھەرىمى دارستانە شاخاۋىيەكان - بەپىي بەرزى و نزمى خاك. دەكرىت بۇس ناۋچەي تر دابەش بىكرىت، كەبرىتىن لە:-

۱- ناۋچەي چيا بەرزەكان، كە بەشېكە لەھەرىمى نېمچە ئەلپى، ئەو چيايانە دەگرىتەۋە كەلە (۶۰۰۰ پى) نىزىك دەبىتەۋە. روۋەكە باۋەكانى ئەم ناۋچەيە دەۋەنە كورقە بالاكان. ئەم ناۋچەيە لەۋەپگايەكى سىروشتى لەبارە بۇ ھاۋىن.

۲- ناۋچەي دارستانەكان، ئەو چيايانە دەگرىتەۋە كە بەرزايىيەكانىان لەنېۋان (۲۰۰۰-۶۰۰۰ پى) دايە، بەدارستانى بەپوۋ داپۇشراۋن. ئەگەرچى ھىندىك درەختى ئەم دارستانانە لەنمۇنەي درەختى چياكانى ھەۋزى خۇرھەلاتى دەرياي ناۋەپراستە، بەلام لەپوۋى ئاكيۇلۇجىيەۋە ئەم دارستانانە زىياتر بەدارستانە ئۇرۇپى - سىبىريايىيەكان دەچن ۋەك لەۋەي لەدارستانەكانى دەرياي ناۋەپراست بچن، چونكە ئەم دارستانانە درەختى ھەمىشە سەۋزىان نىيە.

دەتۋانرىت ناۋچەي دارستانەكان بۇ دوو ناۋچەي تر پۇلېن بىكرىن ئەۋانىش:-

۱- دارستانى وشك و نزمە بەرزايى، كەزۇرتەر درەختى فستەق و درەختى بەپوۋى وشكى ئاسايى تىدايە.

ب- دارستانى شىدار، كەزۇرتەر درەختى بەرزى تىدايە، ئەگەرچى بەپوۋى وشكى ئاسايىشى زۇرە).

۳- ناۋچەي درەختە چيايى و درەختە زۇنگاۋىيەكان، ئەمىش كەنارى ئەو روۋبارو چۇمانە دەگرىتەۋە كە بەدرىژايى ئاۋەپۇكانىان دارستانەكانى گۇگيا، بەتايىبەتېش لەناۋچەي ئىستېبىدا دەكشېن. ھىندىك لەو روۋەكانە دەچنەۋە سەر گروپە قامىشىيەكان و، بەشېكىشىيان درەختەكانى چنارو سورە چنارو مېۋن.

بەشېۋەيەكى گىشتى، زۇرتىرىنى دارستانەكانى كوردستانى باشقۇر، درەختى بەپوۋن و (۸۵٪) ئەو درەختانە لەجۇرى كەلارېن. بەلام لەناۋ ئەو دارستانانەدا درەختەكانى قەزۋان و گۇيژو ترش و ھەرمى كىۋىلە فستەق و

عەرەرىش بۆلۈبۈنەتەو. ھەرۈھا سەنەبەر بەشىكى تىرى درەختى دارستانەكانى كوردستانى باشور پىكدەھىنىت. ئەمە سەرەپاي درەختە دەستچىنەكانى ۋەكو زەيتون و تىرى ۋەنجىرو... ھتد. كەلىرەو لەوى لەھەرىمى ناۋىراۋدا دەپىنرىن.

جۆر	دىالە	تەئىم	سلىمانى	ئەربىل	نەينەوا	سەرچەم
روپىۋى زەرىيە بەرزە رووتەنەكان	-	-	۲۷۶	۱۸۴۴	۳۵۴	۲۵۷۴
روپىۋى دارستانە چەرەكانى بەرۋو (رەنىۋەھىنراۋ)			۹۹۹	۲۳۱۳	۳۱۴۰	۶۴۵۲
روپىۋى دارستانە چەرەكانى بەرۋو (رەنىۋەھىنراۋ)	۱۸		۶۳۰	۹۷۶	۱۲۵۸	۲۸۸۲
روپىۋى دارستانە چەرى تەنگەكانى بەرۋو	۴۹	۱۱۵	۲۲۱۰	۱۸۱۶	۱۶۷۸	۵۸۶۸
كۆى روپىۋى دارستانە شاخاۋىيەكان	۴۹	۱۱۳	۴۲۱۵	۶۹۴۹	۶۴۳۰	۱۷۷۷۶

خىشتەى ژمارە (۵)

روپىۋى دارستانە شاخاۋىيەكان (بەكىلۆمە تىرى چوارگۆشە - كچگ ^{۷۱})

(۲-۵-۲): روۋەكى ھەرىمى ئىستىيس

ئەم ھەرىمە سەنورى ئەو ناۋچەيە دەگىرىتەو ھە بەنىمچە شاخاۋى ناسراۋەو، كەشۋەھى ئىستىيسى بەسەردا زالە. گىزۋىگى زۆرىنەى روۋەكە خۇپسەكانى ئەم ھەرىمە پىكدەھىنىت، ئەوھى كەدەمىنىتەو روۋەكە دىكاۋىيەكانە.

راستىيەكەى ھىچ سەنورىكى ئاشكرا لەنىۋان ئەم ھەرىمە ھەرىمى بىبابانە وشكەكاندا نىيە، ھەرۋەكو پىكدەچوون و تىكەلۋوونىكى روۋ لەگۆران لەنىۋان ئەم ھەرىمە ھەرىمە شاخاۋىيەكاندا ھەيە ئەمەش لەبەشىكى زۆرىدا

بىنەما تىيورىيەكانى جوگرافىيائى عەسكەرىيى كوردستانى باشور

دەگەرپىتەوۋە بۇ جىاۋازى بارانى سالانە، ھەرئەمەش واىكردوۋە كەپوۋەكەكانى ھەرىمەكە ناچۇرو جىاۋازىن.

بەشىۋەيەكى گىشتى، دەتۋانرىت دوو جۇر روۋەكى سەرەكى لەم ھەرىمەدا دەستنىشان بىرىت، ئەۋانىش بىرىتىن لە:-

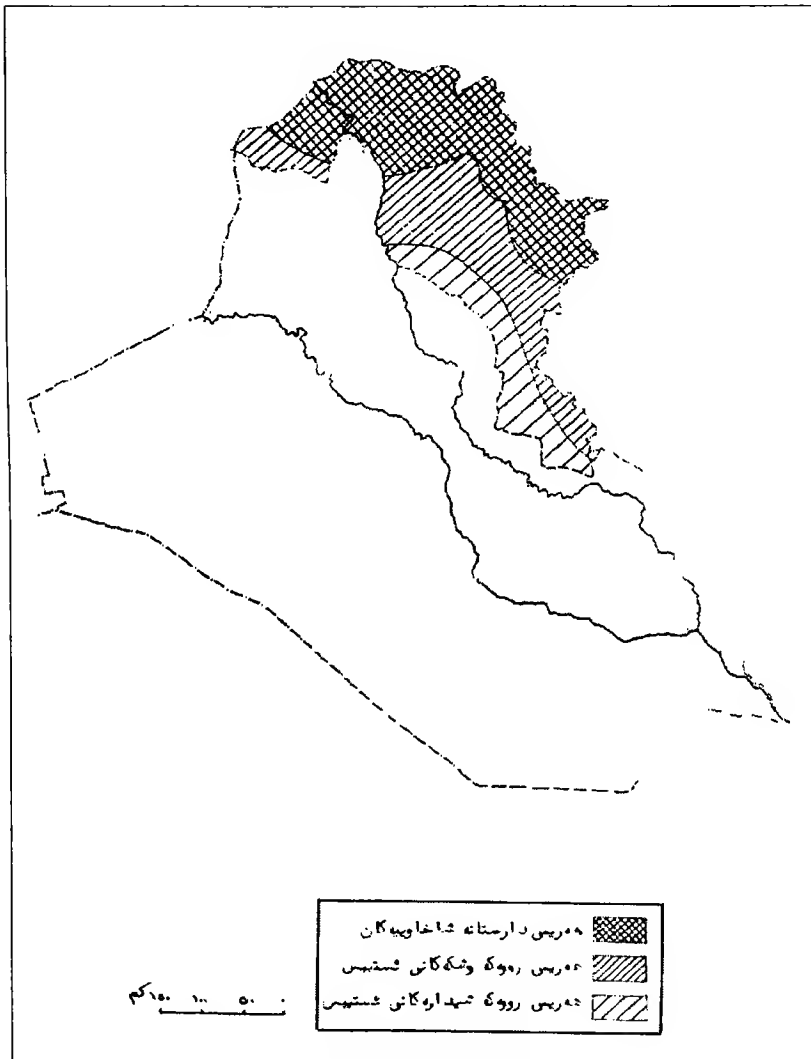
۱- روۋەكە شىدارەكانى ئىستىبىس، كە لەھى ناۋچەى دوۋەم چىرتىن و دەكەۋنە سنورى ھىلى بارانى (۳۰-۵۰سم).

۲- روۋەكە وشكەكانى ئىستىبىس، كە لەھەمان روۋەكەكانى ناۋچە بىاباناۋىيەكان دەچىن لەپوۋى خۇگونجاندىيان لەۋەرزەكانى وشكى و بىبارانىدا. ئەم روۋەكانە دەكەۋنە سنورى ھىلى بارانى (۲۰-۳۰سم) لەخۋارۋى ناۋچەى روۋەكە شىدارەكانى ھەمان ھەرىمەۋە.

سەرەپاى ئەم دوو جۇرە سەرەككىيەى روۋەكى خۇپسك، ھىندىك جۇرى درەخت دەكەۋنە سنورى ھەرىمەكەۋە كە لەبنەپەتدا سەرەپە ناۋچەى دارستانەكانەۋ بەشىۋىنە بەرزەكانى ھەرىمەكەۋە، بەچىا گردۇلكەكانەۋە دەبىنرىن.

(۲-۵-۳): روۋەكى ھەرىمى گۆى چۇم و روۋبارەكان

ئەم ھەرىمە سنورىكى دىيارىكراۋى نىيەۋ ھەموۋ ئەو روۋەكانە دەگىرىتەۋە كەلە كەنارى ئاۋى گۇل و چۇم و روۋبارەكاندا دەپوۋىن. چىنارو سورە چىنارو قۇخ و گوۋىزو ژالەۋ توو، بەشى زۇرى ئەو درەختانە پىكدەھىنن كە بەشىۋەيەكى خۇپسك، دەستنىش، روۋان و دەپوۋىنرىن.

نەخشەى ژمارە (۱۶)
رووڤكى خۇڤسك لەكوردستانى باشورددا

سەرچاوەکانى ئاوى کوردستانى باشور

پێشهكى:

سەرچاوەکانى ئاوى جياوازى هه‌مه‌جۆرن... سەرچاوەکانى ئاوى کوردستانى باشور له‌ناوچه جياجياکانى سهرزهمینی کوردستان خۆیه‌وه هه‌لده‌قولین. سەرچاوه‌ی هه‌موو جۆره‌کانى ئاوى کوردستانیش ئه‌و به‌فرو بارانه‌یه که سالانه له‌ناوچه جياجياکاندا داده‌کن.

به‌هۆی هه‌لکه‌وته‌و که‌شوه‌واو شیوه‌ی خاکی کوردستانه‌وه، سالانه بېرێکی گه‌وره باران و به‌فر ده‌بارین و شیوه‌و جۆری خاکی کوردستان یارمه‌تی ئه‌وه‌ی داوه جۆگه‌و ئاوه‌رۆی به‌فرو باران، ژماره‌یه‌ك چۆم و رووبار پێك به‌ینن و بېرێکی زۆریش ئاوى له‌ژێر زه‌وییه‌که‌یدا کۆببێته‌وه‌و له‌شیوه‌ی کانیاوو کارێژدا به‌ته‌قنه‌وه.

کوردستانى باشور که‌سالانه بېرێ (۲۵-۱۰سم) بارانى ئی ده‌باریت، له‌سه‌رێکه‌وه ئاودێری به‌شى گه‌وره‌ی کشتوکال دابین ده‌کات و له‌وسه‌ره‌که‌ی تریشه‌وه چۆم و رووبارو کانیاوه‌کان ده‌ژینیته‌وه‌و، به‌پاده‌یه‌کی به‌رچاو ئاوپۆکانیان زیاد ده‌کات.

به‌فری هه‌ریمی چیا به‌رزه‌کانیش که‌له هیندیکیاندا مانه‌وه‌ی دوانزه مانگی سال درێژه‌ی ده‌بیت، سەرچاوه‌یه‌کی ده‌وله‌مندی تری ئاوى کوردستانى باشوره به‌تایبه‌تیش له‌هاویناندا که‌سه‌رتاسه‌ری کوردستانى باشور وه‌رزى باران برانه.

به‌شیوه‌یه‌کی گشتیش ئاوى کوردستانى باشور که‌م خوی و سازگاره، بۆ خواردنه‌وه‌و کشتوکال به‌کار دیت و سالانه زیاد له‌پێیوستی دانیشتوانه.

ئاوى کوردستانى باشور له‌چوار سەرچاوه‌ی سهره‌کییه‌وه، ئه‌وانیش:-
۱- به‌فرو باران.

۲- ئاۋى ژېر زەۋى.

۳- روبارو چۆمەكان.

۴- ۋەماراۋو بەندارۋەكان.

لەبەرئەۋەى لەفەسلى پىنچەمى ئەم بەشەدا بەدوورو درىژى دەربارەى بارانى كوردستانى باشور، بىرى سالانەى بەپىي ھەرىمە جىاجىاكان، ھۆكارەكانى كەمى و زۆرى باران. ھتد. دواۋىن، بۆيە راستەوخۇ دەچىنە سەر باسكردنى سەرچاۋەى دوۋەمى ئاۋى كوردستان كەئەۋىش ئاۋى ژېر زەۋىيە.

(۲-۶-۱): ئاۋى ژېر زەۋى

بىرى بەفرو بارانى زۆرى سالانە و جۆرى پىكھاتەى بەردەكانى خاكى كوردستانى باشور كە بە بەردە كونىلە دارەكان ناسراۋە، ھەروەھا لىژاىي گەۋە شاخەكان و پاشانىش لەئەنجامى ھۆكارەكانى روتانەۋە كەچىنەكانى سەرۋەى روۋى خاك رادەمالىت، بەشىكى زۆرى ئاۋى باراناۋو ئاۋەپۆى جۆگە و چۆمەكان بەناخى زەۋىداۋ جارىكى تر لەشىۋەى كانىدا دەپژىنەۋە سەر زەۋىو، لەھىندىك شويىنى نىشتەنىشدا كارىزو بىرى جىاجىا بەمەستى سوۋدوەرگرتن لى دەدرىن.

ھەروەكو چۆن ئاۋەپۆى چۆم و روبارەكان پىۋەندىيان بەبىرى بەفرو بارانەۋە ھەيە، ئاۋەھاش بىرى ئاۋى ژېر زەۋى پىۋەندى راستەوخۇى بەبىرى بارانى سالانەۋە ھەيە. زۆربەى ھەرەزۆرى كانىاۋەكانى كوردستانى باشور بەشىۋەيەكى چىرو بەربلاۋ دەكەۋنە ھەرىمى شاخاۋىيەۋە، لەم ھەرىمەشدا تا بەرەۋ ناۋچەى چىا بەرزەكان بېۋىن، بىرى كانىاۋەكان لەزىادبوونداۋ بىرى ئاۋى ئەۋ كانىاۋانە زۆرترو سازگارتر دەبن. ھەر بۇ نمونە ئاۋى ناۋچەكانى سەر بەپارىژگاي سلىمانى لەئاۋى ناۋچەكانى سەر بەھەۋلىر سازگارتر، ھى ئەمىشيان لەھى كەركوك باشترە (لە سلىمانى، لەبىرەكانى دەشتى قەلادزى بىرى كانزاي تۋاۋە ۲۴۵ بەشە بۇ ھەر مىليۇنىك و لەرانىە لەنىۋان ۲۴۵-۳۰۵ بەشە بۇ ھەر مىليۇنىك و ئەم بىرە لەھەۋلىر دەگاتە ۳۷۵ بەش بۇ ھەر مىليۇنىك^{۷۲}). (ژمارەى كانىاۋەكانى بەتەنبا ناۋچەى زىى بچوك خۆيان لە ۴۰۰ دانە دەدن^{۷۳}) بەپىچەۋانەۋەشەۋە، تابەرەۋ باشورو باشورى خۆرئاۋا بچىن، كانىاۋەكان كەم

بنه ما تیورییه کانس جوگرافیاس عهسکه ریبس کوردستانی باشور
ده بنه وهو بو سوود وهرگرتن له ئاوی کۆبۆوهی ژیر زهوی به قولایی جیا جیا بیر
لی ده دریت.

شوین	ئاوهرۆ
بنگرد	گالۆن/خولهك
چوارتا	۲۰۰
کانی شابان	۲۰
ماماندوا	۴۰
میرگه	۴۰
قه لادی	۵۰
قه ره چه تان	۵۰
قرلجه	۱۰
سه روچاوه	۵
سه روچاوه (ئه ستیل)	۴۰
زۆیفا	۷۸۰
زۆنگ	۱
	۴

خشته ی ژماره (۶)

بری ئاوی هیندیک کان و سه روچاوه ی چهند ناوچه یه کی جیا جیا ی سهر
به پاریزنگای سلیمانی که ده که ونه ناوچه ی زیی بچوکه وه

(۲-۶-۲): روبارو چۆمه کان

لانی کهم شهش دانه رووبارو چۆمی جیا جیا ده که ونه کوردستانی
باشوره وه، دیجله دریزترین و گهره ترین رووباری کوردستانی باشوره. دریزی
دیجله له سه روچاوه که یه وه تا به ریزگه که ی ده گات (۱۷۱۸ کم) ه. جگه له وه به شه ی
که ده که ویته نیوان گوندی خاپورو شاری موسله وهو دریزییه که ی (۱۷۳ کم) ه و
راسته وخۆ به کوردستانی باشوردا تیپهر ده بیست، ئیتر باقی به شه که ی تری
له خواروی موسله وه تا شارۆچکه ی فهتحه (۳۱۵ کم) سنوری سروشتی نیوان
کوردستانی باشورو عیراق پیکده هینیت.

بەوێیە درێژی دیجلە لەخاپور - خالی هاتنە ناوێ دەجلە بۆ کوردستانی
باشور تا شارۆچکەی فەتخە - خالی چوونە دەرەوێ لە کوردستانی باشور
(٤٨٨ کم) ٧

سەرچاوەکانی رووباری دیجلە دەکەوێ ناوچەی دەریاچەی هازاری باکوری
کۆیستانەکانی مەعەدەن و چیاکانی هەکاری لە کوردستانی باکور. پێش ئەوێ
بە کوردستانی باشوردا تێپەریت بە درێژی (٣٠٠ کم) بە کوردستانی باکوردا
بەشارەکان وەک ئیرغانی، دیاربەکر، حەسەن کیفی و جزیرەدا تێپەردەبێت و
چەندین چۆمی وەک باتمان و خیرزان و بۆتانی تێ دەڕژێت^{٧١} لە نزیک گوندی
خاپور دیجلە داخڵی کوردستانی باشور دەبێت. لێرە بە دواوە تا گەیشتنی
بەریژگەکی لە شەتولعەرەب، لە بەری چەپەو پینچ چۆمی سەرەکی تێ دەڕژێت
کە هەر پینجیان کەوتونەتە کوردستانی باشور و تیکرای ئەم چۆمانە
(٦٥,٧٧٪) ی بری ئاوی سالانە ی رووبارەکە پیکدەهینیت. لە نیو ئەوانەدا بری
ئاوی زیی گەورە بەتەنیا هیندە ی هەرچوار چۆمەکی ترە. (بروانە خشتە ی
ژمارە "٧").

(ناوەندی هاورده ی سالانە ی ئاوی رووباری دیجلە لە ماوێ نیوان سالی
١٩٣٠ تا سالی ١٩٥٨ "کە لە سامەرا پیوراوە"، لە دەرووبەری (٤٩) ملیار
مەترسێ جا دا بوو. ئەوپەری بری هاورده لە کاتی لافاوە ی سالی ١٩٥٤ ی
شاری بەغداد (١٤) هەزار مەترسێ جا بوو بۆ چرکە یەکی، کە متری ئەوێرە (کە
لە شارۆچکەی فەتخە پیوراوە) لە هەمان سالدا (٢٠٠) مەترسێ جا بۆ
هەرچرکە یەکی. تیکرای نزمترین بری هاورده (١) ملیار مەترسێ جا بوو
لە سالی کدا، ئەوپەری ئەوێرە (٦٢) ملیار مەترسێ جا بوو لە هەردوو سالی
١٩٤٦ و ١٩٤٧^{٧٢}

هەموو لێکەکانی دیجلە هەر لە خالی هاتنە ناوێ دەجلە بۆ کوردستانی باشور تا
گەیشتنی بەریژگەکی لە شەتولعەرەب لەوپەری خواروی عیراقدا، دەکەوێ
کوردستانی باشور و، ئەو لێقەش یەکی بە دوا یەکی لە باکور و بۆ باشور بەم
شیوە یە^{٧٣} -

١- چۆمی خاپور

ئەم چۆمە لەگەل روبارى ھىزلدا لەكوردستانى باکور ھەلدەقولین. لەسنورى (۲۰۰كم)ى باکورى شارى موسل لەبەرى چەپەو (لەخۆرھەلاتەو) دەرژیتە دیجلەو.

ئەم چۆمە لەگەل دیجلەدا ھەزىك پیکدەھینن کەبرەکەى دەگاتە (۲۸٪)ى سەرچەم ئاوى روبارى ناوبرا.

۲- چۆمى زىی گەرە

ئەم چۆمە لەچیاکانى کوردستانى باکور لەکیوھکانى مەرگەنەداغى نیوان ھەردو دەریاچەى وان و ورمى و ناوچەى باشقەلاو دەوروبەرى جۆلەمیرگ ھەلدەقولیت. ناوچەکانى زیبارو بەرزان ئاودەدات و چۆمەکانى شەمىنان و حاجى بەگ و رەواندزو دىلمانى لىدەبیتەو، چۆمى خازەر کە لەدەوربەرى ئامیدى ھەلدەقولیت لەخۆرئاواى شارۆچکەى گویرەو دەرژینە ناوى، لە (۴۵كم)ى باشورى موسلدا لەنیوان شارى موسل و شرگاتدا لەبەرى چەپەو دەرژینە روبارى دیجلەو.

۳- چۆمى زىی بچوک

ئەم چۆمە لەكوردستانى خۆرھەلات لەنزىك ناوچەى لاھىجان و ناوچە سنورىيەکانى ئىستای عىراق- ئىرانەو ھەلدەقولیت و چۆمەکانى گۆمە و کۆیە کەندىناواى تىدەرژیت و بەنداوھکانى دوکان و دبسى لەسەر رۆنراو. لە نزىك شارۆچکەى فەتخو لەبەرى دەرژیتەو روبارى دیجلەو.

۴- چۆمى خاسە (عوزیم)

لەناوچەى بازىان و دەوروبەرى شارۆچکەى چەمچەمالەو ھەلدەقولیت و سیلاوھکانى داقوق و واقسوى تىدەرژیت و ناوچەکانى کەرکوک و داقوق و توزخورماتو ئاودەدات. زۆربەى وەرزەکانى ھاوین ئەم چۆمە وشک دەکات، لەنزىك شارۆچکەى بەلەدەو دەرژیتە بەرى چەپی رووبارى دیجلەو.

۵- چۆمى سىروان

ئەم چۆمە لەكوردستانى خۆرھەلات و دەوروبەرى چیاکانى ھەورامان و چوارتاو پىنجویسن و خورمال و ماوت ھەلدەقولیت و سیلاوھکانى تانجەرۆو چۆمەکانى ئەلوھن و دیوانەى تىدەرژیت. چۆمى تانجەرۆ سەرچاوەى بنەرەتى چۆمى سىروانە لەكوردستانى باشوردا. بەنداوھکانى دەرەندىخان و ھەمرىنى

له سههه رۆنراوه وه له (٣٠ كم) ی خواروی به غدادا له بهری چه په وه ده رژیته دیجله وه

روبایو چۆم	دریژی/ كم	دریژی/ كم (له كوردستانی باشوردا)	تیکرای ئاوه رۆ م ^٢ / چرکه	تیکرای بهری ئاوه که ی میلیار/ م ^٣	ریژهی سهه ی له تیکرای ئاوی دیجله
دیجله	١٧١٨	٤٨٨	١٤٠٠	٤٤,٤٢	١٠٠
خاپور	١٦٠	(-)	٣١	٠,٩٨	٢,٢١
زیی گه وه	٣٩٢	٢٣٠	٤٠٢,٨	١٢,٦٥	٢٢,٦٤
زیی بجوک	٤٠٠	٢٥٠	٢٢٦	٧,١٤	١٦,٧١
خاسه (عوێم)	١٥٠	١٥٠	٢٧,٦	٠,٨٦	١,٦٤
سیوان	٣٨٦	٣٠٠	١٦٠,٦	٥,٠٣	١٣,٥٧
تیکرای ئاوه رۆی لقه کانی دیجله		٨٤٨	٢٦,٦٦	٦٥,٧٧	

خشته ی ژماره (٧)
روبایو دیجله و لقه کانی^{٨٠}

١-٢-٦-٣): عه ماراوو به نداومكان^{٨١}

١- عه ماراوو به نداوى دوكان له سه رزى بچوك

ئهم به نداوه كه له سالى ١٩٥٩ دا دروستكرا، ده روبروى (٦٠ كم) له باكورى خورناواى شارى سليمانى و (٨٠ كم) له باكورى خوره لاتى شاروچكه ي پردى و نزيكه ي (١٠٠ كم) له كهركوك و (٣٥٠ كم) له به خداوه دووره. به نداوى دوكان برى (١٣٠٠ م^٢/چركه) له ئاوه پوى ئه و لافاوه ده گريته وه كه له پى زى بچوكه وه ده پزىته ديچله وه.

ديوارى به نداوه كه له شيوه ي كه وانيكدا له خه ره سانه بنيات نراوه. دريژيه كه ي له سه ره وه (٣٢٥ م) و بنكه ي خواروى (٥٠ م) و به رزييه كه ي (١٠٨ م) و پانايى سه ره وه ي (٩ م) ئه ستوره دريژى عه ماراوه كه ش له ناو ئاوه پوى زيه كه دا (٤٠ كم) و پاناييه كه ي (٢٠ كم) ه. به رزى ئاوه كه له به رده م ديوارى به نداوه كه دا (١٠٠ م) و له ئاستى ده ريا وه (٥١١ م) ه.

به نداوى دوكان برى (٦,٨) مليار مه ترسى جا ئا و ده گريت و پيوانه ي روى ده رياچه كه (٢٧٠ كچگ- كيلومه ترى چوارگوشه) ده بيت.

جگه له و وزه كاره بايه ي كه به (١٢٠,٠٠٠ كيلوات/ سعات) داده نريت و له قه لبه زه كانى به نداوه كه وه راسته وخو به ره م ده هينريت، ئهم به نداوه له ئاو ديڤى ناوچه كانى ده روبروى زى بچوك و زى خاسه كه هاوينا ن وشك ده كات و به شيكى ئه و زه ويانه ي كه ده كه ونه پاريزگاكاني كهركوك و هه وليرو ديه له وه به (١,٢٠٠,٠٠٠ دونه م) داده نريت، رولى گرنگ وازى ده كات. ئه مه جگه له نه هيشتنى مه ترسى لافاوى به هاراني زى بچوك له سه ر شارو ناوچه كانى خوار فته كه ديچله يان پيدا ره ت ده بيت.

۲- غەماراۋو بەندىداۋى دەربەندىخان لەسەر زىي سىروان

بەندىداۋى دەربەندىخان لەسالى ۱۹۶۱دا لە (۶۰كم)ى خواروى خۆرەلاتى شارى سلىمانى و لەسەر زىي سىروان دامەزىنرا.

ئەم بەندىداۋە رۆلى سەرەكى لەكۆكردنەۋەى ئەو ئاۋەدا دەبىنىت كەسالانە مەترسى لافاۋ لەدىجلە و سىروان خۆيدا دەخولقنىت.

دىۋارى بەندىداۋەكە لەتىكەلەى گىل و بەردو خەرەسانە داپىژراۋە بىكەى دىۋارەكە (۵۰م) و رووى سەرەۋەى (۹م) ئەستورە. درىژى دىۋارى بەندىداۋەكە (۵۳۵م) و بەزىيەكەى (۱۲۸م) ۵.

بەندىداۋى دەربەندىخان نىزىكەى (۳)ملىار مەترسى جار ئاۋ دەگرىت و بەۋپىيەش رووى دەرياچەكە دەگاتە (۱۲۰كچگ).

بېرى ئەو وزە كارەبايەى لەقەلبەزەكانى بەندىداۋەكەۋە بەرھەم دەھىنىت بە (۳۷,۵۰۰ كىلو وات / سەعات) دادەنرىت.

۳- غەماراۋو بەندىداۋى دېس لەسەر زىي بچوك

ئەم بەندىداۋە كە دەكەۋىتە (۸كم)ى خۆرئاۋاى شارۋچكەى پردى، لەسەر زىي بچوك بىيات نراۋە.

بەندىداۋى دېس لەدىۋارىكى خەرسانە بەبەرزى (۱۵م) دروستكراۋە و تواناى كۆكردنەۋەى (۳)ملىار مەترسى جا ئاۋى ھەيە. درىژى دەرياچەكە دەۋرۋبەرى (۱۳كم) و ناۋەندى پانى دەۋرۋبەرى (۲كم) دەبىت.

ئەم بەندىداۋە شان بەشانى بەندىداۋى دوكان يارمەتى نەھىشتىنى مەترسى لافاۋ دەدات و لەئاۋدىرى ناۋچەكانى خوار خۆيدا رۆلى گەۋرە دەبىنىت و بېرى (۱۵۰۰۰ كىلو وات / سەعات) وزەى كارۋئاۋى بەرھەم دەھىنىت.

۴- غەماراۋو بەندىداۋى ھەمرىن لەسەر زىي سىروان

جگە لەۋبەشەى زىي سىروان كە دەكەۋىتە سەروى بەندىداۋى دەربەندىخانەۋە، ئىتر بەندىداۋەكە ناتوانىت مەترسى بېرى ئەو لافاۋەى كەزىي سىروان لەخواروى بەندىداۋەكەۋە دروستى دەكات، نەھىلىت.

روپىۋى ھەۋزى سىروان كە (۳۰,۶۶۰ كچگ) يە، (۱۲,۷۶۰ كچگ)ى ئەو روپىۋە دەكەۋىتە نىۋان بەندىداۋى دەربەندىخان و چىاي ھەمرىنەۋە، جا بۆئە

مەنبەستەۋ لەسالى ۱۹۸۲دا لە (۱۰كم)ى باكورى بەنداۋى دىالەو (۱۲۰كم)ى باكورى خۆرەلاتى بەغدادا، بەنداۋى ھەمرىن لە كەنارەكانى زنجىرە چىاي ھەمرىن دروستكرا.

بەشى سەرەكى دىۋارى بەنداۋەكە تىكەلەي ناواخن قوپۇرۇپۇشى چەپپۇزە. درىژىيەكەي (۳۳۶م)و بەزىيەكەي (۴۰م).

لەتەنىشت بەنداۋى ناۋبىراۋە بەنداۋىكى بچوك بەمەبەستى رىگەگرتن لە دزەگردنى ئاۋەكۇكراۋەكە بۇ دۆلەكەي خوار گوندى (الطويله)، دروستكراۋە.

بەنداۋى ھەمرىن تواناي كۆكردنەۋەي (۳،۹۵)مليار مەترسى جا ئاۋى ھەيە پىۋانەي روى دەرياچەكە (۳۷۴ كچگ) دەبىت.

جگە لەنەھىشتى مەترسىيەكانى لافاۋو سوود ۋەرگرتن لىي بۇ كارۋارەكانى ئاۋدىرى بەنداۋەكە تواناي بەرھەمەنناني (۵۰)مىگاۋات وزەي كارەباي ھەيە.

۵- ەماراۋو بەنداۋى موسل لەسەر رۇبارى دىجلە

بىرۋەكەي دامەزاندنى ئەم بەنداۋە بۇ سالەكانى يەكەمى ئەم سەدەيە دەگەرپىتەۋە بەلام تا سالى ۱۹۸۰ دەست بەكارگردن بۇ دروستگردنى نەكرا. بەنداۋى موسل كەراستەۋخۇ لەسەر رۇبارى دىجلە لەنەيۋان ھەردوۋ گوندى (دىرج)و (ضوء القمر)دا رۇنراۋە، بەدوۋرى (۵۵كم) دەكەۋىتە باكورى شارى موسلەۋە.

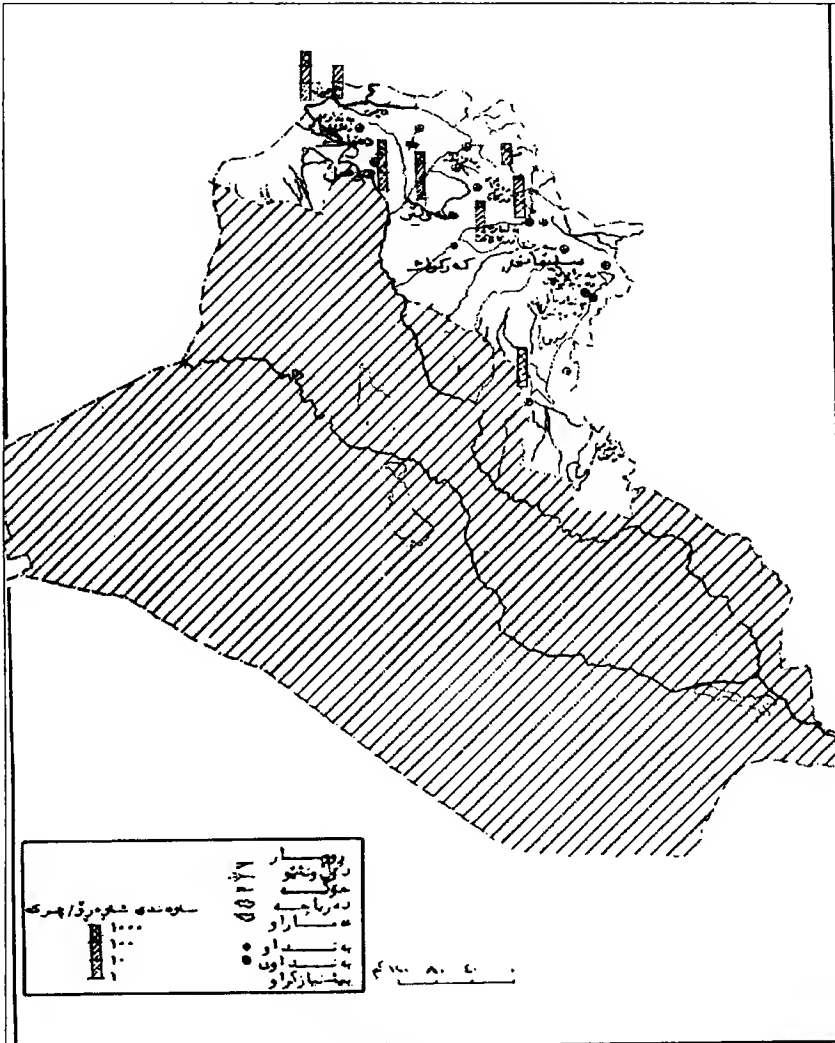
نەخشەي بەنداۋەكە واكىشراۋەكە بەزىيەكەي (۱۲۵م)و درىژىيەكەي (۳۵۰م)و درىژى دەرياچەكە دەۋرۋەرى (۱۴۰كم)و پانىيەكەي لەدەۋرۋەرى (۴۰كم)دا بىت. بەم پىيە پىۋانەي روى دەرياچەكە دەۋرۋەرى (۳۷۰كچگ)و تواناي كۆكردنەۋەي (۱۳،۷۳)مليار مەترسى جا ئاۋى دەبىت.

بەنداۋى موسل تواناي بەرھەمەنناني برى (۱۰۳۴) مىگاۋات كارەباي ھەيە زەۋىيەكى بەرفراۋان ئاۋدەدات و مەترسى لافاۋى دىجلە لەسەر شارى موسل و بەغدا بەرپۇزەيەكى زۇر، كەم دەكاتەۋە^{۸۲}

تەبىئىي	فراوانى (مليار/م ^۳)	عەماراۋو بەنداۋ
تەواۋنەكراۋە	۱۳,۳	ئاسكى موسى
تەواۋكراۋە	۶,۸	دوكان
تەواۋكراۋە	۳	دەريە ندىخان
تەواۋكراۋە	۳	دېس
تەواۋكراۋە	۳,۹۵	حەمرىن
پەك خرا	۸,۳	بەخمە
لەژىر لىكۆلىنەۋەدايە	۲,۷۵	عوزىم
لەژىر لىكۆلىنەۋەدايە	۸	فەتخە
تەواۋنەكراۋە	۱۰ (مليۇن/م ^۳)	ئەلۋەن
تەواۋنەكراۋە	۷۰ (مليۇن/م ^۳)	كەۋلۇس
تەواۋنەكراۋە	(-)	دەۋك

خىستەي ژمارە (۸)

عەماراۋو بەنداۋەكانى كوردستانى باشور^{۸۳}

هایدرو لۆجیای کوردستانی باشور
نهخشهی ژماره (۱۷)

سەرچاومو پهراویز مکانی به شی دووم

- ^١- طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٦ ل، ٢٠٧.
- ^٢- هه مان سهراچاوه، ل ٢٠٩.
- ^٣- ميريلا غاليتي، "التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين"، تعريب وتعليق وايضا حات: الدكتور يوسف صبح، گوڤاري كوڤي زانياري عيراق- دهستهي كورد، (بهريگي هه شتيم، ١٩٨١). ل ٢٢٥، ٣٠٠.
- ^٤- هه مان سهراچاوه، ل ٢٢٥، ٣٠٠.
- ^٥- فهتاحي قازي، كورد له ئينسكلوپيدياي ئيسلامدا، وهريگيراني حه مه كريم عارف، دهستهخت. ل ١٧.
- ^٦- هه مان سهراچاوه. ل ١٩.
- ^٧- عبدالرحمن قاسملو (دكتور)، كوردستان و كورد، وهريگيراني عبدالله حسن زاده، له بلا و كراوه كاني بنكه ي پيشهوا، ١٩٧٣، ل ٤٠.
- ^٨- هه مان سهراچاوه، ل ٤١.
- ^٩- فهتاحي قازي، هه مان سهراچاوه ي پيشوو، ل ١٧.
- جى، ار، درايفر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حه مه خورشيد، مجلة شمس كردستان، (العدد ٥٩، ايارو حيزران ١٩٨٠)، ل ١٧، ٢٠.
- ^{١١}- فهتاحي قازي، هه مان سهراچاوه ي پيشوو، ل ١٨.
- ^{١٢}- وشه كاني ناو كتيبكه مان وه كو خو ي نوسيووه ته وه، ته نيا ده ستكاري رينوسه كه يمان كردووه.
- ^{١٣}- محمد امين زكي، كورد و كوردستان، جلد ١، به غدا، چاپخانه ي دارالسلام، ١٩٣١ ل، ٩.

^{۱۴}- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۰

^{۱۵}- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۰

^{۱۶}- دکتۆر عه‌بدوڵڵه‌حمان قاسملۆ له‌کتیبه‌که‌ی خۆیدا (کوردستان و کورد) نویسه‌وه: (و‌شه‌ی کوردستان بۆ یه‌که‌م جار له‌سه‌ده‌ی چواره‌ده‌ له‌ رۆژگاری فه‌رمان‌په‌روایی سه‌له‌جوقیه‌کان دا به‌کاره‌ینراوه‌). واپێده‌چێت نووسه‌ر ئه‌و سه‌ده‌ی چواره‌یه‌ی له‌و میژوه‌وه‌ هه‌ینایێت که‌ کتێبی (نزهة القلوب) ه‌که‌ی (حمدالله مستوفی) تێیدا له‌سالانی (۱۳۳۵-۱۳۴۰ز)، واته‌ له‌ سه‌ده‌ی چواره‌دا نووسراوه‌ و هه‌ره‌مان میژووشی به‌هه‌له‌ کردبێته‌ ئه‌و میژووی که‌ تێیدا بۆیه‌که‌مجار و‌شه‌ی (کوردستان) ی پێناسراوه‌.

^{۱۷}- له‌شه‌رو‌فه‌کردنی ئه‌م زانیارییه‌ میژوویانه‌دا ئه‌م سه‌رچاوانه‌ کراونه‌ته‌ بنه‌ما: عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتألیف والنشر، ۱۹۶۸ هه‌روه‌ها- مجموعه مؤلفین، العراق فی التاریخ، بغداد، دار الحریة للطباعة، ۱۹۸۲، هه‌روه‌ها- فه‌تاحی قازی، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

^{۱۸}- سلمان الدرکزی (العقید الرکن)، جغرافیه العراق العسکریه، بغداد مطبعة البرهان،

۱۹۵۶ ل ۱۸۷

^{۱۹}- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۸۸

^{۲۰}- الجمهوریه العراق، وزارة الدفاع، الجغرافیه العسکریه، بغداد، مطبعة الکلیه

العسکریه، ۱۹۷۵ ل ۱۹۰

^{۲۱}- هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۹۲

^{۲۲}- فاضل حسین (الدکتۆر)، مشکلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ۱۹۵۵ ل ۷۸

^{۲۳}- رۆژنامه‌ی کوردستانى نوێ، ژماره ۴۵۷، هه‌ولێر، ۱۹۹۳/۸/۹ ل ۳.

^{۲۴}- لسترینج، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان،

چاپ سوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷، ل ۹۵.

^{٢٥}- تافرنییه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تافرنییه، نقله الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤ ل ١٤٢

^{٢٦}- فهتاحی قازی، هه مان سهراوهی پیشوو، ل ٢.

^{٢٧}- محمد امین زهکی، هه مان سهراوهی پیشوو، ل ٨.

^{٢٨}- شاکر خصباک (الدکتور)، الأکرا، مطبعة شفیق، بغداد، ١٩٧٢، ل ٧.

^{٢٩}- دبلیو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جمیل، الجزء الأول، بغداد، ١٩٧٣ ل ٥٨.

^{٣٠}- باسل نیکیتین، الأکرا، بیروت، دار الروائع، ١٩٦٧ ل ٢٨.

^{٣١}- زرار محممشوانی، "الکرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين"، (رساله ماجستر غیر منشوره، جامعه صلاح الدین، كلية الآداب، ١٩٩٤). ل ٢٩.

^{٣٢}- س. جی. آدمونذن، کرد و ترک و عرب، ترجمة جرجیس فتح الله، بغداد مطبعة التایمس، ١٩٧١ ل ٧.

^{٣٣}- رۆژنامهی کوردستانی نوێ، هه مان سهراوهی پیشوو. ل ٣.

^{٣٤}- هه مان سهراوه. ل ٣.

^{٣٥}- چیا، ئەمتی سترا تیجی عیراق و سێ کوچکە ی بە عەسە یان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبلا و کراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵە ی رەنجەدەرانی

کوردستان، ١٩٨٧ ل ١٥٤

^{٣٦}- عبدالرحمن قاسملو (دکتور)، هه مان سهراوهی پیشوو، له ١٢

^{٣٧}- م. س. لازاریف، کێشه ی کورد، وەرگێڕانی دکتور کاوس قهفتان، بهغدا، ١٩٨٩

٣٧ ل

^{٣٨}- فهتاحی قازی، هه مان سهراوهی پیشوو، ل ٧

بنه‌ما تیورییه‌کانی جوگرافیای عه‌سکه‌ریی کوردستانی باشور

^{۳۹-} ابراهیم شریف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول، بغداد، مطبعة، سنة (بلا)، ل ۲۵۷.

^{۴۰-} ب.م. دانتسینگ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خه‌زنه‌دار، بغداد، ۱۹۸۱ ل ۱۷۷

^{۴۱-} جینگه‌ی تیرامانه له‌کاتیڤدا نووسه‌ری عه‌ره‌ب دکتۆر شاکر خه‌صباک به‌شیوه‌یه‌کی ناپاسته‌وخۆ رووبه‌ری کوردستانی باشور که‌ئه‌و به (العراق الشمالي) ناوی برده‌وه به (۹۲۰۹۹ کچگ) داناوه، که‌چی به‌شی گه‌وره‌ی نووسه‌ران و خاوه‌ن بپوانامه‌ کورده‌کان له‌ترسا، یا بۆ ئه‌وه‌ی به‌ نه‌ته‌وه‌په‌رست تاوانبار نه‌کرین هه‌میشه ئه‌و رووبه‌ریان له‌وه که‌متر داناوه که‌ه‌یه. بۆ نمونه سیاسته‌مداری کورد دکتۆر عه‌بدولپه‌رحمان قاسملۆ له‌ دکتۆرانامه‌که‌ی خۆیدا رووبه‌ری کوردستانی باشوری به‌ته‌نیا (۷۲۰۰۰ کچگ) داناوه. بۆ زۆرتر زانیاری بپوانه شاکر خه‌صباک (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق ۱۹۷۳ هه‌روه‌ها - عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو.

^{۴۲-} مه‌له‌بندی قه‌زاکانیش به‌ناحیه‌یه‌ک حساب کراون.

^{۴۳-} له‌داناوه‌ی ناوی پارێزگا و شارو شارۆچکه‌کاندا، زۆربه‌ی ناوه ناپه‌سمیه‌یه‌کانمان داناوه‌ته‌وه.

^{۴۴-} له‌دابه‌شبوونی ئیداری - سیاسی ناوچه‌کانی سه‌ربه‌کوردستانی باشوردا ئه‌گه‌رچی تاسائی ۱۹۹۰ له‌به‌رده‌ستدا بوو، به‌لام له‌یه‌ر ئیعتباراتی لیکۆلینه‌وه‌که ئه‌وه‌که‌ی سائی ۱۹۸۵ کراوه‌ته‌ بنه‌ما. بپوانه:

الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للإحصاء المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ۱۹۸۵. بغداد.

- ^{-٤٥} جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١ ل ١٨ ههروهه - شاکر خصبک (الدكتور)، العراق الشمالي، سهراوههکی پيشووتر، ل ٩-١٦
- ^{-٤٦} جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هه مان سهراوهه پيشوو، ل ٣٠.
- ^{-٤٧} هه مان سهراوهه، ل ٣٠-٣٤.
- ^{-٤٨} هه مان سهراوهه، ل ١٤٠-١٤٥.
- ^{-٤٩} شاکر خصبک (الدكتور)، العراق الشمالي، هه مان سهراوهه پيشوو، ل ٢٣.
- ^{-٥٠} هه مان سهراوهه، ل ١٤٣-١٤٥.
- ^{-٥١} هه مان سهراوهه، ل ١٤٦.
- ^{-٥٢} هه مان سهراوهه، ل ١٤٥-١٥٣.
- ^{-٥٣} هه مان سهراوهه، ل ٢٥.
- ^{-٥٤} هه مان سهراوهه.
- ^{-٥٥} زانیارییه کانی ئەم چەند لاپه‌ریه له‌م دوو سهراوههیهوه تاووتوی کران:
- شاکر خصبک (الدكتور)، العراق الشمالي، هه مان سهراوهه پيشوو. ههروهه
- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هه مان سهراوهه پيشوو.
- ^{-٥٦} بهه مان شیوه زانیارییه کانی ئەم چەند لاپه‌ریه‌ش له‌هه‌ردوو سهراوهه پيشوووه شروقه کران.
- ^{-٥٧} پروانه: صباح محمود الراوی (الدكتور)، المناخ الزراعي في شمال العراق. مجله کاروان ههروهه - محمد ازهر سعید لسماک (الدكتور) وآخرون، العراق - دراسة اقليمية، ج ١ جامعة الموصل مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل ٣٦، ٣٧.
- ههروهه - جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هه مان سهراوهه پيشوو، ل ١١٣-١١٤

- بنه‌ما تیورییه‌کانی جوگرافیای سه‌سکهریسی کوردستانی باشور
- ^{۵۸}- ئەمه جگه له‌بوونی شریتیکی بچوکی خاک له‌ده‌شته لیتیه‌یه‌کان له‌وپه‌ری باشوری خۆره‌لاتی کوردستانی باشوردا.
- ^{۵۹}- علی حسین الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، ۱۹۸۸، البصرة.
- ^{۶۰}- هه‌مان سه‌رچاوه
- ^{۶۱}- هه‌مان سه‌رچاوه
- ^{۶۲}- هه‌مان سه‌رچاوه
- ^{۶۳}- محمود شوقی الحمدانی، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون ۱۹۸۴/ بغداد، ل ۵۳.
- ^{۶۴}- علی حسین الشلش، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.
- ^{۶۵}- بۆ ئاماده‌کردنی ئەم خشته‌یه‌ سود له‌م دوو سه‌رچاوه‌یه‌ وه‌رگیراوه‌:
- علی حسین الشلش، هه‌مان سه‌رچا وه‌ پێشوو. هه‌روه‌ها - الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، قسم ال موارد المائية، معلومات غير منشورة.
- ^{۶۶}- هه‌مان سه‌رچاوه‌.
- ^{۶۷}- صباح محمود الراوی (الدكتور)، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.
- ^{۶۸}- بۆ ئاماده‌کردنی ئەم خشته‌یه‌ سوود له‌م دوو سه‌رچاوه‌یه‌ وه‌رگیراوه‌:
- علی حسین الشلش، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، هه‌روه‌ها الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشو
- ^{۶۹}- ناوچه‌یه‌کی بچوکی ره‌شه‌خا که‌کان له‌وپه‌ری باشوری خۆره‌لاتی کوردستانی باشور ده‌که‌وێته‌ ژێر کاریگه‌ریی که‌شوه‌ه‌وای وشکی بیاباناییه‌وه‌.
- ^{۷۰}- بڕوانه‌ محمد سعید السماک (الدكتور) واخرون، سه‌رچاوه‌یه‌که‌ پێشوو، هه‌روه‌ها جاسم الخلف (الدكتور)، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو
- ^{۷۱}- به‌شی گه‌وره‌ی زانیارییه‌کانی ئەم فه‌سله‌ له‌م سه‌رچاوه‌یه‌ تاووتوێ کراوه‌:

شاكر حەسەك (الدكتور)، الأكراد، سەرچاوەیەکی پێشووتر.

^{۷۲} -الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة
الأخصائية السنوية لسنة ١٩٧١، بغداد. ل ١١٢

^{۷۳} -عباس فاضل السعدي (الدكتور)، منطقة الزاب الصغير في العراق، بغداد، مطبعة،

اسعد، ١٩٧٦ ل ٢٤٧، ١٤٨

^{۷۴} -هەمان سەرچاوە. ل ٢٥٢

^{۷۵} -هەمان سەرچاوە. ل ٢٥١.

^{۷۶} -محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق - دراسة اقليمية، ج ٢، جامعة
الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل ٥٨٣، ٥٨٤.

^{۷۷} -بەروانە: فەتاحی قازی، سەرچاوەیەکی پێشووتر. هەروەها - جاسم محمد الخلف،
سەرچاوەیەکی پێشووتر. ل ١٧٦، ١٧٧

^{۷۸} -محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق. هەمان سەرچاوەی

پێشوو. ل ١٥، ١٦

^{۷۹} -بۆ شرۆڤەکردنی ئەم زانیارییانە سود لەم دوو سەرچاوەیە کراوە:

-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، سەرچاوەیەکی پێشووتر.

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

^{۸۰} -جگە لەم رووبارو چۆمە سەرەکیانە، چەند رووبارو چۆمیکی بچوکیش لە
کوردستانەو تیکەل بەم چۆمانە دەبن و دەپژێنەو دیجلە. لەوانە چۆمی (خەوصەر)
کە لەدامینی چیاکانی مەقلوب و بەرزاییەکانی جەومەل و دەوریەری (وادی الحلم) و
خەرسابات و باشیقەو شیخانەو هەلەقوینت و لەبەری چەپەو بەرامبەر شاری
موسڵ دەپژێتە ناو دیجلەو

^{۸۱} بېروانه شاکر خصبک (الدکتور)، العراق الشمالی، هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ل ۹۷. ههروهه - الجمهوریه العراقیه وزارة اتلخطیط، الجهاز المركزي للأحصاء، المجموعه الاحصائیه لسنة ۱۹۹۱، بغداد. ل ۶

^{۸۲} ئەم زانیاریانە لەم دوو سه رچاوه یه وه تاووتوێ کران:

- جاسم محمد الخلف (الدکتور)، هه مان سه رچاوه ی پیشوو. ل ۲۰۴-۲۱۲
- محمود شوقی الحمدانی، لمحات من تطور الری فی العراق، هه مان سه رچاوه ی پیشوو. ل ۳۰۷-۳۱۵

^{۸۳} جگه له م به ندوانه، به نداوی به خمه له سه ر زێی گه وه یه کیك بوو له و پرۆژه گه و رانه ی که له هه شتا کانه وه له سه ر ده ستی حکومه تی عێراقی کاری جدی بو جی به جیکردن و به ئەنجام گه یاندنی کرا.

ئەو پرۆژه یه که به هۆی راپه رپینی خه لکی کورد ستانه وه کارکردن تێیدا وه ستاو له و قوناغه یدا په کی خرا، نیاز و ابو و دوا قوناغی کارکردن له له سالی ۱۹۹۵ دا کۆتایی پی یهینریت و پرۆژه که ته و او بکریت.

بیرکردنه وه پلان دانان بو دامه زراندنی به نداوی به خمه بو په نجا کانی ئەم سه ده یه ده گه رپێته وه، مه به ست له دامه زراندنیشی به پله ی یه که م نه هیشتنی یا که مکردنه وه ی مه ترسی لافاو بووه له دیجله دا. ئەمه گه ر زانیمان که سالانه بېری ۲۸٪ ئاوی دیجله له زێی ناو برا وه ده یگاتیت و، دوا جاریش کۆکردنه وه ی بېرکی ئاوی پێویست بووه بو کشتوکاڵ و ئاو دێری له ناوچه کانی ناوه راست و باشوری عێراقدا.

به نداوی به خمه ده که ویته ده ره بندی به خمه له زنجیره جیای به رات له خۆ ره لاتی شارۆچکه ی ئاکرێ. به رزی دیواری به ندا وه که (۲۶۵ م) و درێژی یه که ی (۸۴۰ م) و پێوانه ی رووی ئاوی ده ریا چه که (۱۴۰ کچگ) و بېری ئاوی کۆکرا وه له عه مارا وه که دا ده گه یشته (۸،۳) ملیار مه تر سێ جا. واش چا وه پان ده کرا که بېری کاره بایه ی

خەبات ەبدوللا

لەقەلبەزەكانى ئەم بەنداۋە بەرھەم بەيئەرىت (۲,۵۰۰) ميگاۋات بىت. (بۆ زۆرتر زانىارى پروانە: - محمودشوقى الحمدانى، لمحات من تطور الرى فى العراق، ھەمان سەرچاۋەى پيشوو. ل ۳۲۸، ۳۲۹).

حکومتى بەعس جيا لەو مەبەستانەى كەپىشتەر پىياري دامەزاندنى بەنداۋەكەى بۆ درابوو، گەرەكى بوو لەرىي عەماراۋى بەنداۋەكەۋە، ناۋچەيەكى فراۋانى دانىشتوان لەنيۋان ھەردوو ھەرىمى سۆران و بادىناندا بکات بەژىر ئاۋەۋە، بەمە دابرىكى سىروشتىي بخاتە نيۋان ھەردوو ھەرىمى ناوبراۋە.

دوای راپەرىنى سالى ۱۹۹۱، ھەموو مومتەلەكاتە بەبەھاكانى پرۆژەكە كە دەكرا ھەموو كوردستانى باشورى پى ئاۋەدان بکرايەتەۋە، لەلايەن ھەردوو حيزبى دەسلەتدارانى باشورەۋە تالان و پرۆكران و بەتەنيا چوار مليۇن دىنارى تەزۋىر فروشتيانە ئىران.

بەشی سییەم

عیراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلێ یه کهم

عێراق و ته وه ره ستراتیجییه کانی به رگریکردن / ده ره وه

پێشهکی:

عێراق- به کوردستانه وه- ده که وێته باشوری خۆرئاوای کیشوهری ئاسیا وه. له باکوره وه تورکیا، له باشوره وه کهنداوی عه ره ب- فارس و کوهیت و به شیکی سعودیه، له خۆره لاته وه ئێران، له خۆرئاو وه سوریا و ئوردون و به شیکی تری سعودیه ده وه ی ده دن.

عێراق ده که وێته نیوان بازنه کانی ($26^{\circ} - 37^{\circ}$) ی باکورو هێله کانی درێژه ی ($38^{\circ} - 48^{\circ}$) ی خۆرئاو وه. به م پێیه درێژی عێراق له زاخۆ له و په پری باکوره وه: تافاو له و په پری باشوره وه (1174 کم) و پانی عێراق له خانه قین له و په پری خۆره لاته وه و تاره تبه له و په پری خۆرئاو وه (498 کم) له کاتی کدا درێژی سنوره و شکاییه کانی عێراق ده گاته (3500 کم)، جگه له که ناریکی (65 کم) ی سه رکه نداو له و په پری باشوره وه، ئیتر عێراق هیه که ناریکی ترشک نابات به ده ریاه و ی به ستنیه وه. ئه مه ش وایکرد وه عێراق ولاتیکی نیمچه داخراوی و شکایی بیته.

ئه گه رچی له پووی بازرگانییه وه مه و قعی عێراق له سه رده مه کۆنه کاندای به تایبه تیش که هۆکاره کانی گواستنه وه ی ده ریایی سه ره تای ی بوون، گرنگی گه وه ره ی هه بووه، به لام به پێشکه وتنی ئه و هۆکارانه و به تایبه تیش پاش

کردنەوێی کەنالی سوێس، لەپووی بازرگانیهو مەوقعی عێراق گرنگییه کلاسیکیهکە ی خۆی لە دەست دا

لەپووی عەسکەرییهو مەوقعی عێراق گرنگی گەورە ی هیه. عێراق روپیۆیکی لەبەرچاوی ناوچهی خۆرهلاتی ناوهراست و دراوسێی ولاته خاوهن نهوتهکانی ناوچهکه و بۆ خوێشی یهکیکه لهولاته بهرهمهینه گهورهکانی نهوت لهجیهاندا. تهوهرهکانی جموجۆلی عەسکەری هەر دهولەتێک، پێش مەبەستی هێرشبەرانه بهنیازی بهرگریکردن له هێرش و پهلاماری دهولەتی تر دادهپێژێت. بۆ داراشتنی ئەو تهوهرانهش، ستراتیجی عەسکەری دهولەت هەرچۆنێک بێت، هێرشبەرانه بێت یان بهرگریکهرا، ئاسایشی نهتهوویی ولات دهکێته بنهما. بهشیویهکی گشتی تهوهرهکانی جموجۆلی عەسکەری کهپیشیان دهوتریت تهوهرهکانی بهرگریکردن یان تهوهره ستراتیجیهکان، ئەو رێگهوبان و مەلبەند و ناوچانه کە سوپایهک دژ بهسوپایهکی تر لهکاتی هەلایسانی جهنگ به مەبەستی بهرگریکردن یان هێرشکردن سەر نیشانیکی ستراتیجی دهیگرنه‌بەر.

فیزیۆگرافیا و تۆپۆگرافیا ی هەرێم و ناوچهیهک پێوهندییهکی راستهوخۆ ماکی داراشتنی تهوهرهکانی جموجۆله.. سروشتی خاک، کهشوهوا، کاریتهو بهربهسته سروشتی و دهستکردهکان، سه‌رچاوه‌کانی ئاو و ئاوه‌پۆی ده‌ریاچه‌و رووبار و چۆمه‌کان، به‌رزی و نزمی خاک و چیا و گردۆلکه‌و ره‌شه‌خاک و بیا‌بانه‌کان، تیکرا ئەو هۆکارانه‌ که زانستی جوگرافیا ی عەسکەری له‌داراشتنی تهوهره‌کانی جموجۆلدا ده‌یانکاته‌ که‌ره‌سته‌کانی لێکۆلینه‌وه. جیا له‌وانه‌ش چ‌ری دانیش‌توانی گردبوونه‌وه‌یان و مەلبەنده ئابوری و سیاسی و هەرێمه ئەتینکییه گرنه‌کان، نیشانی ستراتیجی و ئەو تهوهرانه‌ ده‌بن.

له‌به‌ره‌وه‌ی عێراق به‌تایبه‌تیش له‌سه‌رده‌می ده‌سه‌لات‌داریتی به‌ع‌سدا هەرگیز له‌باری ئاشتی‌دا نه‌بووه‌ و هه‌میشه‌ له‌باری پشیووی شه‌پ‌دا بووه... شه‌پ‌ دژی کورد، دژی گه‌لانی عێراق، دژی دراوسێکانی، بۆیه عێراق له‌دیدیکی فراوانخوازانه‌وه‌ هه‌موو ده‌ولەتانی دراوسێ به‌دوژمنی خۆی داناوه‌ و هەر له‌سه‌ر ئەو بنچینه‌یه‌ش تهوهره‌کانی جموجۆلی عەسکەری خۆی دژ به‌ولاتانی دراوسێ ئاراسته‌و شرو‌فه‌کردووه‌ به‌و پێیه‌ش خاکی ولاتانی دراوسێی به‌نیشانی دوورمه‌ودای هێرش و په‌لاماری سوپای عێراق داناوه‌.

عیراق لەسەر بنچینەى (مەترسیەكانى دەرەو) تەرەكانى بەرگریکردنى خۆى بەشیۋەك داپشتوو كەرپو لەپاراستنى ئەم شوینانە بن :-
(۱-بەغدا: كەپایتەختى عیراق و شوینی كۆبوونەوو جیگیربوونی داوودەزگاکانى دەولەت و ناوەندى حوكمرانى سەرانسەرى ولاتە، واتە: دلى دەولەتەكەیه.

۲-كەركوك: كەسەرچاوە و شادەمارى ئابورى عیراق و گرنگترین شوینی ستراتیجى باكورى عیراقە. گرتنى كەركوك يانى دەست گرتن بەسەر سەرچاوەى پەترۆلى عیراقداو بى بەشکردنى دەولەتى عیراق لەو سامانە زۆرى نەوتى كەركوك.

۳-بەسەر: كە تاكە دەروازەى عیراقە بەسەر دەریاوە و بینەقاقایەتى^۲.
دیاریکردنى تەرەكانى بەرگریکردن لەعیراق لەسەر بنچینەى مەترسیەكانى دەرەو، واتە دیاریکردنى تەرەكانى جموجۆلى عەسكەرى نیوان عیراق و ھەریەكە لە دەولەتەكانى ئێران، توركیا، سوریا، ئوردون، سعودیە، كوەیت.

ئەوێ مەبەستى لىكۆلینەو كەى ئیمەیه، ئەو تەرەرانەن كەراستەوخو خاكى كوردستان دەكەنە بەشێك لەگۆرەپانى جموجۆل. بۆیە لەدیاریکردنى ئەو تەرەرانەدا تەنیا ئەوانەیان دەخەینەپوو كە بەكوردستاندا تێپەردەبن. ئەوانیش: تەرەكانى جموجۆلى نیوان عیراق و ھەریەكە لەتوركیا، بەشێكى ئێران و، بەشى باكورى سوریا

(۱-۱-۳): تەرەكانى جموجۆلى عەسكەرى نیوان عیراق- ئێران

یەكەم: گۆرەپانى جموجۆل

گۆرەپانى جموجۆلى عەسكەرى بەنسبەت ئێرانەو، ئەم شارانە دەگریتەو: ورمى (رەزائى)، تەوریز، كرماشان (بەختەران)، ئەھواز.
بەلام بەنسبەت عیراقەو ئەم پارێزگایانە لەخۆدەگریت: ئەربیل، سلیمانى دیالە، واست، میسان، بەسەر.

بەشیۋەكە گشتى گۆرەپانى جموجۆلى عەسكەرى نیوان عیراق- ئێران دەگریتە سى بەشى سەرەكى، بەم شیۋەیه:

بەشی باکور

ئەم بەشە دەكەوئە نۆوان خاالى بەيەكگەيشتنى سنورى عىراق - ئىران - توركيانو روبارى سيروان لەنزىك ھەلەبجە. لەم بەشەدا ھىلى سنورى بەنسبەت ئىرانەو قوقزو بەنسبەت عىراقەو روچالە. ئەم لەنجىرە چىاي سەخت لەھەردو دىوى سنورەو پىكھاتووە. گرنگى ئەم بەشە بەم شىوہيە: -

۱- ھەردو گرئى ھاتوچۆى: موسل لەباکورى عىراق و تەوريز لەباکورى خورئاوای ئىران دەكەونە ئەم بەشەو. سەرەراى ئەو ش تىپەپوونى گرنگترىن تەرە كە تەرەى ھەوليز - تەوريزەو ھەموو بەشەكە پىكەو گرى دەدات، لەگرنگى ناوچەكەى زۆرتەر كەردووە.

۲- ئەم ناوچەيە گرنگترىن مەلەبەندەكانى بەرھەمەينانى نەوتى عىراقى تىدەكەوئە، بەلام بەنسبەت ئىرانەو ھىچ نيشانىكى ستراتيجى مەترسیدار نىيە.

لێرەو دەتوانرئە دەرئەنجامى ئەم خالانەى خوارەو بەكرئ: * تىپەپىنى ھىلى سنورى بەناوچە شاخاويیەكاندا ھەمان كاریگەريى بۆ ھەردوولا دەبئ.

* بەنسبەت عىراقەو چىاكان دیوارىكى سروشتىيان دروستكردووە دژى ھەر پىشەرەويیەك كە لە خۆرھەلاتەو بەكرئ.

* كەمى رىگاوبان و بئىكەلكى رىگاوبانەكانى ئەم ناوچەيە لەوەرزی زستاندا، خستەگەپى كەرتى فراوان و گەرەى عەسكەريى گەلێك دژوار دەكات.

* ناوچەكە زۆرتەر بەكەلكى جموجۆلى بەرگریكەرانە دئت وەك لەھىرشكردن و دەتوانرئەت بەھىزی كەم و لەرپى سابوتاژەو لەمیانەى رىگاوبانە سەرەكیەكاندا بەرگری بەكرئ.

بەشى ناوېراست

ئەم بەشەى گۆرەپانەكە دەكەوئە نۆوان روبارى سيروان و شارى كوتەو. ھىلى سنورى لەم بەشە دا بەنسبەت عىراقەو قوقزو بەنسبەت ئىرانەو رووچالە. گرنگى ئەم بەشە بەم شىوہيە:

۱- ئەم بەشە دوو نیشانی ستراتیجی تێدەگەوێت. ئەوانیش: بەغداو تارانە.
۲- مەترسیدارترین و گەرنگترین تەوەرەکانی جموجۆل بەم بەشەدا رەت دەبن.
۳- نزیکبۆنەوێ هێلی سنور لەبەغدا بەدووری (۹۰میل)، لەکاتیگدا ئەم دوورییە بۆ تاران پێنج ئەوەندەیه.

۴- کاریتە سڕوشتییەکان دەکەونە دیوی ئێرانەوێ و زنجیرە چیاکان ناوچەیەکی سەخت پێکدەهێنن کەئەرکی بەرگریکردن ئاسان دەکەن و گەرنگترین کاریتەش دەربەندی (بای تاق) لەزنجیرەدا کەرن.

۵- تێپەڕینی هێلی سنور بەبنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆ وادەکات ناوچەیەکی شاخاوی بەنسبەت ئێران و ناوچەیەکی رووتەن و دەشتایی بەنسبەت عێراق وێه پێک بهێنێت.

لێرەوێ دەتوانرێت دەرنەنجامی ئەم خالانەدا خوارەوێ بکڕین:
* بۆونی زنجیرەدا چیا سەختەکان بەنسبەت ئێرانەوێ کاری بەرگریکردن لەو ناوچەیە ئاسان و کاری هێرشبەرەدا دژوار دەکات.

* نەبۆونی کاریتەدا گەرنگ بەنسبەت عێراق وێه جگە لەگەردۆلکەکانی دارەوشکە و قەزلبات و حەمرین کە لەقۆلی چەپیانەوێ پشت بەپرووباری سیروان دەهێستن. بەلام قۆلی راستیان مەترسی گەرنگی لەسەر دەهێت.

* تێپەڕینی هێلی سنوری بەرکەنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆدا، لەهەردوو باری بەرگری و هێرشدا لەبەرژەوێ ئێراندا دەهێت، چونکە هێلەکە کۆنترۆلی زەویە دەشتاییەکانی عێراق دەکات.

* نزیکبۆنەوێ هێلی سنوری لەگەرنگترین نیشانی ستراتیجی کە بەغدا وێه وادەکات بەگەیشتن بۆ ئەم ناوچەیە، عێراق بکاتە دوو کەرەتەوێ، بەتایبەتیش کەرێگاوبانە قیرتاوکراوەکانی ئەم ناوچەیە گەرنگییەکی زێدەتر دەکات.

بەشی باشور

لەبەرئەوێ تەوەرەکانی ئەم بەشە بەخاکی کوردستاندا رەت نابن، وازی ئی دەهێنین.

دووم: تەوەرەکانی جموجۆل

لەگۆڕەپانی عێراق - ئێرانیدا سێ تەویری سەرەکی جموجۆلی عەسکەری هەیە کەئەمانەن:-

- ۱- تەۋەرەي تەۋرەي - مەھاباد - ھەولير.
- ۲- تەۋەرەي تاران - كرماشان - بەغدا.
- ۳- تەۋەرەي ئەھۋان - بەسرە.

۱- تەۋەرەي تەۋرەي - مەھاباد - ھەولير

۱- ئەم تەۋەرەيە بەگرنگرتين تەۋەرە ستراتيجيەكانى ناۋچەكە دادەنریت: چونكە ناۋچە پەتروئىيەكانى عىراق بەناۋچەي ئازەربايجانى ئىران دەبەستىتەۋە تەۋرەي كەبۇ خۇيشى گرىيى ھاۋتوچى باكورى خۇرئاۋاي ئىرانە موسل كە گرىيى ھاۋتوچى باكورى عىراقە، لەپىيى ھەمان تەۋەرەۋە پىكەۋە دەبەستىتەۋە.

ب- رىگەكە كە درىژيەكەي لەھەوليرەۋە بۇ تەۋرەي (۳۵۵مىل) ۵، بەشپەيەكى باش قىرتساۋكراۋە لەھەموۋ ۋەرزەكانى سالدۇ بۇ ھەردوۋلا بەكەلكى گواستەۋە روشتىنى ماشين دىت. زستانان بەفر ھىندىك شويىنى رىگەكە كە بەناۋچەيەكى شاخاۋى سەختدا گوزەردەكات دەگرىت ۋە ئەمەش جموجۇلى بەرگى ئامىزانەي سوپاي عىراق ۋە شەپى پەكخستنى بەرامبەر ئاسان دەكات، بەتايىبەتى پاش داگىركردنى دەربەندە جياجياكانى سەر رىگەكە، كە برىتىن لە: دەربەندى حاجى ئۆمەرەن، دەربەندى رايات، دەربەندى رازانوك، دەربەندى بەرسرىنى، دەربەندى جوندیان، گەلى عەلى بەگ، دەربەندى سپىلك ۋە دەربەندى مىراۋە.

پ- ناۋچەكانى گردكردنەۋەي ھىزەكان و نىشانەكان:

بەنسبەت ئىرانەۋە:

* ناۋچەكانى گردكردنەۋەي ھىزەكان: تەۋرەي، مەھاباد، مەراغە، مىاندواۋ.

* نىشانەكان: رەۋاندز، ھەولير، كەركوك، موسل.

* ناۋچەكانى گردكردنەۋەي ھىزەكان: ھەولير، رەۋاندز، ۋە ھىزەكانى پىشەۋەش لەرايات.

* نىشانەكان: مەھاباد، مەراغە، تەۋرەي.

۲- ته و مری تاران - کرمانشان - به غدا

۱- ئەم به شه مه تر سیدارترینی هه موو به شه کانه به نسبته سوپای عیراقه وه، له بهر ئەم هۆیانه:-

* کورتترین ریگایه له نیوان به غدا و تارانداو به شیوهیهکی چاک قیرتاو کراوه. ههروهه ناوچه که به که لکی جموجوڵی عهسکه ریی دیت و هیلی سنوری له به غدا ی پایته خێ عیراق به شیوهیهکی نزیك ده بیته وه که ده گاته (۹۰ میل).

* سه ره پای ئەو ئەنجامه ئەده بیانه ی که به هۆی گرتنی به غدا ی پایته خته وه دیته کایه هیزی بهرام بهر ده توانیت خۆی بگهیه نیتته رووباری فورات و به هۆی نزیکی بونه وهی دیجله له فورات له ناوچه یه دا عیراق بکاته دوو پارچه.

* له ناوچه که دا هیچ کۆسپییکی گرنگی وه ها نییه که جموجوڵی عهسکه ریی په ک بخت، چونکه هیچ کام له گردو لکه و به رزاییه کانی داره وشکه و قزلبیات و حه مرین کۆسپی گه وه پینکنا هیئن له بهردهم پێشهره ی سوپای هیرشکه ردا.

* مه ترسی بوونی هه ره شه کردن له قوڵی راستی سه نگه ره به رگرییه کانی داره وشکه و قزلبیات و حه مرین به ئاقاری (مهنده لی - به له دروز - به عقوبه).

جموجوڵ بهم ناوچه یه دا ته واو که ری جموجوڵه له قوڵه که ی تر دا.
* بوونی چه ند مه وقعییکی گرنگ له ناوچه که دا وه کو چوار ریانی جه له ولا و به عقوبه.

* ناوچه که ئاوی هه یه و ژیان تییدا له باره.

* ناوچه که به که لکی به کار هینانی ماشین دیت به شیوهیهکی فراوان.

ب- ناوچه کانی گرد کردنه وهی هیزه کان و نیشانه کان:

به نسبته ئیرانه وه:

* ناوچه کانی گرد کردنه وهی هیزه کان: هه مه دان، کرمانشان، ههروهه هیزه کانی پێشه وهش ده شیت له قه سری شیرین بن.

* نیشانه کان: چوار ریانی جه له ولا، به عقوبه، به غدا.

به نسبته عیراقه وه:

* ناوچه کانی گرد کردنه وهی هیزه کان: سه عدییه، جه له ولا، به عقوبه و هیزه کانی پێشه وهش له خانه قین و مهنده لی.

*نیشانەکان: کرماشان، ھەمەدان، تاران.

پ-سوپای عێراق دەتوانی ئەکێک لەم دوو پلانی بەرگرییە بگرتەبەر: یەکەمیان، پەلاماریکی خێراپادات و ناوچەی بای تاق بگرت و لەویو بەرگری بکات.

دووهمیان، بەرگریکردن لە زنجیرەکانی دارەوشکە و قزلربات و ھەمرینەو، ئینجا چاودیاری کردنی دەروازەی مەندەلی بەھیزە بزوکەکان.

*ت-ئەو رێگاوبانانەی ھەردوولا لە کاتی پێشپەرەیدا دەیگرەبەر بریتین لە: *رێگای بەغدا- بەعقوبە- خانەقین- قەسری شیرین- کرماشان- ھەمەدان- تاران.

*رێگای بەغدا- بەعقوبە- مەندەلی- ئیلام.

*رێگاوبانەکانی باشوری خۆرھەلاتی ناوچەی سلیمانی تەواوکەری جموجۆلەکانی ئەم بەشە.

ج-جگە لەو دوو تەوەرە سەرەکیە کە باسکران، دوو تەوەرە ناسەرەکی تر ھەن، بەم شێوەیە:

یەکەمیان، تەوەرە کرماشان- سلیمانی

*بەبەرورد لەگەڵ تەوەرەکانی تر، ئەم تەوەرە بە تەوەرەکی ناسەرەکی دادەنرێت کە ھەرەشە لە ناوچەی کشتوکالیی سلیمانی دەکات و لەوێشەو ھەرەشە لە ناوچە پەتروئییە مەترسیدارەکی کەرکوک و ئاقاری بەغدا پایتەخت دەکات.

*رێگاوبانەکانی ناوچە لەدیوی عێراقدا بەکەلکی ھاوچۆی ماشین دین بەلام لەدیوی ئێراندا سەختترەو بوونی زنجیرە چیاکانی ئەم لاو ئەولای رێگا کەش یارمەتی بەرگریکردن بۆ ھەردوولا دەدەن.

*گەرنترین رێگاکانی ئەم تەوەرە بریتین لە:-

-رێگای کرماشان- سنە- مەریوان- پێنجوین- سەیدسادق- سلیمانی.

-رێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- سەردەشت- قەلادزی- سلیمانی.

-رێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- چوارتا- سلیمانی.

-رێگای کرماشان- نەوسود- ھەلەبجە- سلیمانی.

دووهمیان، تەوەرە کوت- بەدرە- زەباتیە- مەھران- ئیلام- ئیسلاام ئاباد، کرماشان.

* ئەمەش تەۋرەيەكى ناسەرەككەيە كەدەشئەت ھىزە ئىرانىيەكان بۇ ھەرەشەكردن لەدىجلەو پىشەرەويكردن بەرەو ھەوزى فورات لەرىگەي (كوت- ھەي- ناسرەيە) ۋە بەمەبەستى دووگەرتكردنى عىراق سوودى لىبىينن. * تاكە رىگەيەك كەكوت بە مەھرانە ۋە دەبەستىتە ۋە رىگەي (كوت- بەدەرە- زىپاتىيە- مەھران- ئىلام- كرماشان) ە.

* لەكاتى روودانى جموجۇل لەبەشى ناۋەپاستى گۆرەپانى سنورى عىراقىدا، دەشئەت سوپاي ئىران چەند گاردىكى ناسەرەكى بۇ يارمەتىدەنى گاردە سەرەكى ۋە پىشەرەۋەكانى تەۋرە سەرەككەيەكان بىنرئەت، كەرىگەي كوت ۋەكو گرىنى ھاتوچۇ پاشان بەغدا بىكاتە نىشان. بەلام بەنسەبەت سوپاي عىراقە ۋە مەھران ۋە دلۇران ۋە گىلان ۋە پاشانىش كرماشان دەكاتە نىشان.

(۲-۱-۳): تەۋرەكانى جموجۇل عەسكەرەيى نىۋان عىراق- توركىيا

يەكەم: گۆرەپانى جموجۇل

گۆرەپانى جموجۇل عەسكەرەيى عىراق- توركىيا، لەھەدوۋ دىۋەۋە دەكەۋنە خاكى كوردستانەۋە. گۆرەپانە دەكرىت بەدوۋ بەشەۋە:- بەشى خۇرەلەت، كەدەكەۋىتە نىۋان خالى بەيەكگەيشتىنى سنورى عىراق- ئىران- توركىيا ۋە تەۋرەي ئامىدى- موسل. بەشى خۇرئەۋا، كەدەكەۋىتە نىۋان تەۋرەي ئامىدى- موسل ۋە خالى بەيەكگەيشتىنى سنورى عىراق- توركىيا- سوريە. بەشى خۇرەلەت

۱- ئەم بەشە لەھەردوۋلاۋە لەناۋچەيەكى شاخاۋى زۇر سەخت پىكەھاتوۋە، كەبەھۇي سەختى ۋە كەمى رىگاۋبانەۋە يارمەتى جموجۇل فراۋان نادات. بەلام بۇ جموجۇل بەرگرىكەرەنە لەبارە.

۲- بەھۇي نىزىكى ئەم بەشە لەناۋچەي ئازەربايجانى ئىران ۋە گرىدەنەۋەي بەمەترسىدارترىن ھىلەكانى جموجۇلەۋە كە ئەۋىش رىگەي (موسل- ھەۋلىر- رەۋاندز- سەقز- مەھاباد- تەۋرىز)، بۇتەھۇي ئەۋەي لەم ئاقارەۋە ھەرەشە لەم بەشە بىكرىت، ئەگەر بىتو ھىزەكانى خۇرەلەت بەرەو پىش بىن ۋە ئازەربايجان ۋە

تەوریز داگیر بکەن و بەرەو تەوهرەى (تەوریز- رەواندن- هەولیز) و لەوێشەو بەگاردیكى ناسەرەكى بەرەو تەوهرەى (تەوریز- وان- باشقەلا- ئامیدی) پیشپەروى بکەن. بەمەش ھەرەشە لەگۆرەپانى سنورى باکور دەکریت و موسل دەکەوێتە مەترسییەو.

رێگای (باشقەلا- دیزەکواری- نیزی- جامە- رەواندن)ە، رێگاگە تا جامە لەسەر زێى رۆکچوک بەکەلکی ھاتوچۆى ماشین دیت و لەوێ دەشیت گاردە سەرەکییەکانى تر لەرێگا سەرەکییەکانى ناوچەکەو پیشپەروى بکەن، بەرگریکردن لەم بەشەدا بۆ ھەردوولا لەبارە، عیراق دەتوانیت بە درێژایى زنجیرە چیاکان کەئەم رێگاوبانانەیان پێداپەت دەبیت، سەنگەرى بەرگری ئی پەتات.

۳- نیشانەکان:

* بەنسبەت تورکیاوە لەقۆلى تەوریز- رایاتەو ھیزەکان بەرەو رەواندن و ھەولیز وەکو دوو نیشانى پیشپەرو، پاشان بەرەو موسل وەکو نیشانە ستراتیجییەکە پیشپەروى دەکەن.

بەلام لەقۆلى وان- باشقەلا- ئامیدی- موسلەو ھیزەکان بەرەو ئامیدی و دھۆک وەکو دوو نیشانى پیشپەرو، پاشان بەرەو موسل پیشپەروى دەکەن.

* بەنسبەت عێراقەو نیشانە ستراتیجییەکانى لەقۆلى دوو مەو (ئامیدی- وان) سوپای دۆژمن و باشقەلایە وەکو دوو نیشانى پیشپەرو، پاشان بەرەو وان وەکو نیشانى ستراتیجى لەباشورى خۆرھەلاتى تورکیا.

بەشى خۆرئاوا

۱- ئەم بەشە بەنسبەت عێراقەو مەترسیدارتىرین بەشى گۆرەپانى باکورە، چونکە لەم بەشەدا شیوہى خاک دەشتیایىو بەرگریکردن دژوار دەبیت.

۲- ئەم بەشە گەرنەگرتىرین ئەو رێگایانەى پێدا دەپوات کە یارمەتى پیشپەرویکردنى بەرفراوانى ماشین دەدات لەزۆریەى وەرەکانى سالددا لەباکورەو بەرەو خۆرئاوا.

۳- دیسانەو ئەم بەشە دوو مەترسیدارتىرین نیشانى ستراتیجى و گریى ھاتوچۆى تێدەکەوێت، کەئەوانیش موسل و دیاربەکرە.

۴- شىۋە زەۋى بەنسەت تورىياۋە كەننىكى سىنورى عىراق- سوريە بەكۇردا، بەۋى بونى ئو زىجىرە چىيانەنى كۆنترۆلى ھەموو رىگاۋبەنەكانى كىردوۋە، كارى بەرگىرىكىدى بۇ تورىيا ئاسان و بۇ عىراق دۇركىردوۋە. چۈنكە خاكى عىراق لەم بەشەدا روتەن و دىشتىيەو ھىچ كۆسپىكى گىنگى وەھا نىيە كەپشپەۋى سۇپا لەكۇرەۋە پەك بخت.

۵- جگە لە ناۋچە نىكەكانى رۇبارى دىجلە، ئىتر ناۋچەكە وشك و بى ئاۋە.

۶- لەبەرئەۋى بەشەك لەرىگاۋبەنەكانى جىمۇجۇل كەعىراق بەتورىياۋە گىرئ دەدات بەخاكى سوريادا بەوناۋچەيەى كە بە (دەنوكى مرأى) ناسراۋە رەت دەيىت، ھەلۋىستى سىياسى سوري رۇلى گەۋرە لەھەلېژاردنى رىگاۋبەنەكانى جىمۇجۇلدا دەكات.

دوۋم: تەۋەرىكانى جىمۇجۇل

لەگۆرەپانى عىراق- تورىيادا سى تەۋەرى سەرەكى جىمۇجۇلى عەسكەرىي ھەيە، كەئەمانەن:

۱- تەۋەرى دىاربەكر- جىزىرى بن عومەر- مۇسل.

۲- تەۋەرى دىاربەكر- نوسەيىبن- تەلكوچك- زاخۇ- مۇسل.

۳- تەۋەرى جىزىرى بن عومەر- شەلەگىيە- تەلئەبوزاھىر- زوممار- عىنزالە- مۇسل.

۱- تەۋەرى دىاربەكر- جىزىرى بن عومەر- زاخۇ- مۇسل

۱- ئەگەر تورىيا پەلامارى سوريە نەدات و سوريەش بىلەن بىننىتەۋە ئەۋا ئەم رىگايە لەم بەشەى گۆرەپانى باكۇردا تەۋەرى سەرەكى جىمۇجۇل دەيىت. چۈنكە ئەم رىگايە تاكە رىگايە لەھەموو ۋەرزەكاندا بەكەلكى ھاتۇچۇ سەرچەم كەرتە جىاجىياكانى سۇپا بىت و يارمەتى ھەردوۋلاش دەدات كەھىزى گەۋرە بىخەنە مەيدانەۋە.

ب- گىنگىرىن سەنگەرەكانى بەرگىرىكىدى عىراق لەسەر ئەم رىگايە چۆمى خاپۇرو دەرەندى زاخۇ چىا سىيىيە، كە لەبەرى خۇرەلەتەۋە كۆنترۆلى

رېڭاگە دەكەت ۋە ھەروھە مەوقىيە فايدە پاش زامىنكىنى پىشتىوانى لە قۇلەكانى سەنگەرەكانى سەرچىيى دەۋك ۋە سەنگەرەكانى پىچاۋپىچەكانى روبارى دىچلەۋە. ھەروھە دەتوانىت پىردى ئالوكە بىتەقىندىرتەۋە ۋە بىرگىتە سەنگەرىكى خۇجەشاردان ۋە دەشكىرىت سود لەچۇمى ئىلخۇس ۋە بىرگىرىت. دواجار دەكرىت سەنگەرىك لەسەر روبارى دىچلە بۇ بەرگىرىكەن لەشارى موسىلى بىدرىت.

پ- ناۋچەكانى گىردىكەنەۋەى ھىزەكان ۋە نىشانەكان:

بەنسبەت عىراقەۋە:

* ناۋچەكانى گىردىكەنەۋەى ھىزەكان: موسىلى، دەۋك ۋە ھىزەكانى پىشەۋەش لەزاخۇ ئامىدى.

* نىشانەكان: سوپايى توركى ۋە يەكەم ھەنگاۋ جىزىرەى بن عەمەر، ئىنجا لەھەنگاۋى دوۋەمدا شارى دىاربەكر.

بەنسبەت توركىاۋە:

* ناۋچەكانى گىردىكەنەۋەى ھىزەكان: دىاربەكر ۋە ھىزەكانى پىشەۋەش لەجىزىرەى بن عەمەر ۋە ھەكارى (جۇلە مىرگ).

* نىشانەكان: سوپايى عىراق ۋە لەھەنگاۋى يەكەمدا زاخۇ ھەنگاۋى دوۋەمىش موسىلى ۋە ئىنجا نىشانە ستراتىجىيە مەترسىدارەكە كەركوك.

۲- تەۋەرەى دىاربەكر - نوسەيىن - تەلكوچك - موسىلى

۱- ئەم رېڭايە بەخاكى سورىادا دەۋات، بۇيە ئەۋ لايەنەى نەيەۋىت پەلامارى سورىا بدات، ناتوانىت سود لەم رېڭايە ۋە بىرگىرىت.

ب- رېڭاگە بەخاكىكى گىردۇلكەيىدا دەۋات كە يارمەتى ھاتوچۇ ماشىن ۋە شەپى زىيپۇش دەدات. لايەنەى عىراق ھىچ كۆسپىكى نىيە بۇ بەرگىرىكەن سودى ئۇ ۋە بىرگىرىت جگە لەچىيى شىنگار كە دەكرىت ۋە ھەنگەرىكى لاشان بەرامبەر سوپايى باكور بەكاربەئىرىت. پاشانىش دەكرىت گىردۇلكەكانى نىزىك موسىلى كە بەعەتشان ناسراۋن سەنگەرى بەرگىرىان تىدا ئۇ بىدرىت

پ- ئەم رېڭايە لەگەل ھىلى ئاسنى ناۋچەكەدا ھاۋتەرىبە، ئەمەش كارى دىرئەپىدانى كەرتە جىياجىياكان ۋە گىردىبۇنەۋەيان ئاسان دەكات. ھەروھە

دەكریت سەرەپای ئەو رێگایانەى تر كە عێراق بە سووریاوە دەبەستیتەو، سود لەم رێگایە وەرگیریت بە مەبەستی گەردێردنەوێ هێزەكان لە خاکی سووریا دا ئەو دەمەى سووریا دوو چاری مەترسی دەبیت.

ت- ناوچه كانی گەردێردنەوێ هێزەكان و نیشانهكان:
بەنسبەت عێراقەو:

* ناوچه كانی گەردێردنەوێ هێزەكان: موصل و هێزەكانی پیشەوێش لە شنگار.

* نیشانهكان: سوپای تورکی و ماردین وەكو نیشانیکی پیشەوێ ئینجا لەههنگاوی دووهمدا دیاربهكر وەكو نیشانه ستراتیجییه گرنهكه.
بەنسبەت تورکیاوە:

* ناوچه كانی گەردێردنەوێ هێزەكان: دیاربهكرو هێزەكانی پیشەوێش لە ماردین و جزیرەى بن عومەر.

* نیشانهكان: سوپای عێراق و، ئینجا موصل وەكو نیشانه ستراتیجییه گرنهكه.

٣- تەوهرەى جزیره بن عومەر - شەله گییە - تەلئەبوزاھیر - عینزالە - موصل
ئەم رێگایە كە هاوتەریبی رووباری دیجلە و بەرێگایەكى ناسەرەكى دانەنریت.
هێزەكانی تورکیا بو پیشەرەویکردنی گاردیكى ناسەرەكى بە مەبەستی پەرتهوازەکردنی بەرگرییەكانی عێراق و یارمەتیدانی گاردە سەرەکییە پیشەرەوێ تەوهرەى (دیاربهكر - تەلكوچك - موصل)، سوود لەم رێگایە وەرەگرن.

(۳-۱-۲): تەوهرەکانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان عێراق- سوریا

یەكەم: گۆرەپانی جموجۆل

گۆرەپانی جموجۆل لەنیوان عێراق و سوریا دا بەشیوەیەکی گشتی لەیەك بەشی سەرلەبەر پێکدێت. بەنسبەت عێراقەو گۆرەپانەكە پارێزگاكانی نەینه‌واو ئەنبار دەگرێتەو، بەنسبەت سوریاو پارێزگاكانی جزیرەو دێرلنور لەخۆدەگرێت.

سێفەتە گشتییەکانی گۆرەپانەكە بەم شیوەیە: -

۱- بەشی ھەرزۆری خاکی ئەم گۆرەپانە دەشتایی و رووتەنەو هیچ کۆسپێکی سروشتیی گرنگی تێناکەوێت.

۲- خاکی عێراق لەم گۆرەپانەدا بەشی ھەرە گەورە ی بریتیە لەخاکی جزیرە کەخاکی گەردۆلکەییەو چەند بەرزاییەکی ساکاری تێدەکەوێت و بەگشتی سێفەتەکانی خاکی بیاباناوی ھەیە.

۳- بەھۆی وشکەپۆیی و پتەوی خاکی گۆرەپانەكە لەھەموو وەرژەکانی سالدای بەکەلکی بەپێوەچوونی جموجۆلی ھەمەچەشنە دێت.

۴- کەشوھەوای بەشی گەورە ی ئەم ناوچەییە بەتایبەتیش ئەو بەشانە ی لەھێلی سنوری عێراق- سوریا نزیکن، لەکەشوھەوای ناوچە ی بیاباناوی دەچێت. ھەر لەبەرئەوھشە ئەو جموجۆلانی لەم گۆرەپانەدا بەپێوەدەچن مۆرکی جەنگی بیاباناوییان دەبێت.

۵- لەریگای سوریاو ئەم گۆرەپانە عێراق بەئیسرائیلەو دەبەستیتەو، چونکە ئەو تەوهرانە ی عێراق بەسوریاو دەبەستیتەو دەچنەو سەر نیشانە ستراتییەکانی ئیسرائیل.

۶- گرنگی ئەم گۆرەپانە لەوکاتەدا دەرەکەوێت کەھێزەکانی باکور بۆ داگیرکردنی سوریا پیشەرەوی بکەن، ئیتر ئەو دەمە گۆرەپانەكە دەبێتە گۆرەپانیکی ھاوبەش لەنیوان ھێزە شەپکەرەکانی عێراق و سوریا لەلایەك، ھێزەکانی باکوریش لەلایەكی ترەو.

دووم: تەۋەرىمگانى جموجۇل

لەگۈرەپانى عىراق- سوريى سى تەۋەرە سەرەكى جموجۇلى عەسكەرىي
هەيە، كەئەمانەن:

۱- تەۋەرەى موسىل- حەلەب.

۲- تەۋەرەى بەغدا- روبارى- ئەلبۆكەمال- دىرلوزور- حەلەب.

۳- تەۋەرەى بەغدا- فەلوجە- رەتبە- دىمەشق.

تەۋەرەى موسىل- حەلەب

۱- ئەم تەۋەرەيە لەتەۋەرە گىرنگەكانى گۈرەپانى جموجۇلى عىراق- سوريىيە
چونكى بەنسبەت ھەردوولاۋە مەترىسدارترىن دوو نىشانى ستراتىجى كە گىرى
ھاتوچۇى باكورى عىراق واتە موسىل و گىرى ھاتوچۇ سوريى كە حەلەبە پىكەۋە
دەبەستىتەۋە، سەرجم رىگاۋبانەكان و ھىلەكانى ئاسن بەرەو باكورى باشورى
سوريى لەحەلەبەۋە سەرچاۋە دەگىرن و ھەللىرەشەۋە بەھىلە مەترىسدارەكانى
جموجۇلى توركىاۋە دەبەستىتەۋە.

موسىل لەرپى چەند تەۋەرەيەكەۋە بەحەلەبەۋە گىرى دەدرىت، كەئەمانەن:-

* تەۋەرەى موسىل- تەلەغفەر- شىنگار- حەسەكە- شەدادى- دىرلوزور-
حەلەب.

* تەۋەرەى موسىل- تەلەغفەر- ئەلبەدىع- دىرلوزور- حەلەب.

* تەۋەرەى موسىل- تەلكوچك- قامىشلى- حەلەب.

ب- ناۋچەكانى گىردكردنەۋەى ھىزەكان و نىشانەكان:

بەنسبەت عىراقەۋە:

* ناۋچەكانى گىردكردنەۋەى ھىزەكان: ھىزەكانى پىشەۋە لەموسىل و شىنگارو
تەلەغفەر گىرددەبنەۋە.

*نیشانەکان: ھەسەکەو دێرلەزور وەکو دوو نیشانی پیشەوەر، پاشان بەرھەو نیشانە ستراتیجییە مەترسیدارەکە دیمەشق.

بەنسبەت سوریاو:

*ناوچەکانی گەرد کردنەوێ ھێزەکان: ھێزەکانی پیشەوەر لە ھەلەب و ھەسەکە گەرد دەبنەوەر.

*نیشانەکان: شنگارو تەلە عەفر وەکو دوو نیشانی پیشەوەر، پاشان موسڵ و بەغدا وەکو دوو نیشانی ستراتیجی مەترسیدار.

لەبەرئەوێ دوو تەوەرەکە ی تری نیوان عێراق - سوریا؛ تەوەرە ی بەغدا - رومادی - ئەلبۆکەمال - دێرلەزور - دیمەشق، ھەرۆھا تەوەرە ی بەغدا - فەلوجە - رەتبە - دیمەشق، بەگوردستاندا تیناپەن، باسیان ناکەین.

فهسلی دووهم

عیراق و تهوهر ستراتیجیه کانی به رگریکردن / ناوه وه

(۱-۲-۳): چۆن کوردستانی باشور به عیراقه وه لکینرا؟

یه کهم: زاراواي (عیراق) و عیراق له میژوودا

عیراق وهکو دهولهت، وهکو ئەم قهوارهیهی ئیستای، ههشتا سالی ته مهنی تیئنه په راندووه. ئەگهرچی ناوی (عیراق) زۆرکۆنه، به لām پێش ههشتا سال و به درێژایی میژوو، دهولهتێک نه بووه ناوی عیراق بووبیئت. پێش ئیسلام و له کاتی سه ره له دانی ئیسلامدا، نهک قهوارهیهک نه بووه ناوی عیراق بووبیئت، به لکو شتیێک نه بووه ناوی (نیشتمانی عهرهب) یش بووبیئت. که ئیسلام سه ری هه لدا، جگه له به شیکی جزیره ی عهرهب، ئیتر ئەم ولاتانه ی که ئیستا به نیشتمانی عهرهب ناسراون مولکی چهند ئیمپراتۆریه تیکی گه وره ی ئەوکاته ی دنیا بوون، بیزه نقیه کان هه موو ولاتی شام و میسر مه غریبیان له ژێر ده ستدا بوو، فارسه ساسانییه کانیش ئەو زه ویانه ی باشورو ناوه راستی ئیستای عیراق و خاکی یه مهن و هه موو کهنداویان له ژێر ده ستدا بوو، ته نانهت تائه و ده مه ش که عهر به کانی نه ببوون به موسلمان، نیمچه دورگه ی عهرهب بوخۆی ده وله تیکی یه کگرتووی عهر به کانی پێک نه ده هینا. دوا ی مردنی پیغه مبه ری ئیسلام و له سه رده می ده سه لاتی خلیفه راشدینییه کانه وه فتوحانی عهر به موسلمان هکان به ره و شام و سه رزه مینه کانی ئیستای عیراق ده ستی پیکرد. له سه رده می

خەلىفە ئومەردا سوپاي ئىسلام گەيشتە كوردستان، سەرھەتا موسلىيان گرت و لەويشەو بەرھەو باكوو خۆرھەلات تاشارھزور پيشپەرھەييان كرد.

سەرزمىنەكانى باشورو ناوھراستى عىراقى ئىستا بەراورد لەگەل نىمچە دورگەي عەرەبدا، يەكك بوو لەو سەرزمىنە بەپيت و بەرھەتەي كەپاش فتوحات بەلشواو عەرەبە كۆچەرەكانى نىمچە دورگەي عەرەب و موسلمانە شەركەرەكان تىيدا نىشتەجى بوون و جىيان نەھىشت.

بەلام لەبەرئەوھى جگە لە عەرەب پيشتر ئەقوامى ترى غەيرە عەرەبىش نىشتەجىي ئەو سەرزمىنەبوون، بۆيە ميژوونووسانى عەرەب خويشيان زاراوھى (عىراقى عەرەبى) و زاراوھى (عىراقى عەجەمى) ييان بۆ ناوچە جياجياكانى ئەو سەرزمىنە بەكارھىناوھ. تەنانت ئەو دەمەش (عىراقى عەرەبى) يا (عىراقى عەجەمى) ھىمانەبوو بۆ قەوارەيەكى سەرپەخۆو ديارىكراو يا دەولەتلىكى خاوەن سنور، بەلكو تەنيا وەكو زاراوھەيەكى جۇگرافىيائى كەسنورى باكوورى لە شارى (تكرىت) سەرى نەكردووه، بەكارھاتووھ.

ئەم مەوقىعەي ئىستاي عىراق وايكرد، دواي نەمانى دەسەلاتى خەلىفە راشدىنىيەكان و پوكانەوھى دەسەلاتى ئەمەوييەكان، عەباسىيەكان (بەغدا) بگەنە مەلئەندى دەسەلاتەكەيان، بەلام عەباسىيەكان عىراقىيان نەكردە دەولەتلىكى خاوەن سنور، بەلكو عىراقى ئىستا بەشىكى بچوكى ئەو دەولەتە پانۆپۆرەبوو كەلە سەروروى ئەفەرىقاوھ تا ھندستان دەكشا.

كەمەغۆلەكان بەسەرگردايەتى ھۆلاكۆلەسالى (١٢٥٨ز) دا بەغداي پىتەختى عەباسىيەكانىيان گرت بەشى ھەرھەزورى سەرزمىنەكانى عىراقى ئىستايان كردە ولايەتلىك لەولايەتەكانى ئىمپراتورىيەتى ئىلخانى، بەلام لەسالى (١٢٣٧م) داو پاش ملەلانىنى ناوخۆي ئىلخانىيەكان بەغداو عىراقى ئىستاو نىمچە دورگەي عەرەب و ئازەربايجان كەوتنە ژىردەستى جەلاىرىيە بەبنەچە مەغولىيەكان، سەرۆكى جەلاىرىيەكان شىخ ھەسەن كوپى ھسەن كوپى ئامتوغانى جەلاىرى جياپوونەوھى خۆي لەئىلخانىيەكان راگەيان، لەسالى (١٢٨٢ز) دا بەغدا كەوتە ژىردەستى تەيمورلەنگو تاسالى (١٥٠٨ز) كەشائىسماعىلى سەفەوى بەغداي لە دەستى مەغۆلەكان سەندەوھ، عىراقى ئىستا ھەر لەژىردەستى مەغۆلەكاندا بوو

له سه دهی شازده به دواوه، سه رزه مینه کانی عیراقی ئیستا بووه مهیدانی ململانی تووندی نیوان ههردوو ئیمپراتۆریه تی سه فهوی و عوسمانی. ئیمپراتۆریه تی عوسمانی که تاده مه ده می جهنگی جیهانی یه کهم به شی هه رزه زۆری گه لی عه ره ب و به شی هه رزه زۆری گه لی کوردی له ژێر ده سه لاندابوو، کوردستانی به سه رچه ند ولایه تی کدا دابه شکردبوو، له وانه ولایه تی شاره زوور که پاشان خرایه سه ر ولایه تی موسل، هه روه کو گه لی عه ره بیهشی به سه ر ولایه ته کانی سو ریا و به غدا و به سه ره و حجاز و به یرو ت و میسری خدیوی و هی تر دا به شکردبوو، بۆیه ئه و کاته ش و تا داوی جهنگی جیهانی یه کهم میش، عیراقی ئیستا نه ک هه ر ته عییر نه بووه له قه واره یه کی سه ره به خوی خاوه ن پیناس، به لکو سه رزه مینه کانی ئیستای عیراق وه کو باقی ره عیه ته کانی تری ده و له تی عوسمانی ته خشان و په خشان ی چه ند ولایه تی ک کرابوون و ته نانه ت ناوی عیراقیش له ئارادا نه بووه و به شیکی ئه م خا که ی ئیستای عیراق هه ر به ناوی میسوپو تامیا یا ولاتی نیوان دوو رووبار، ناسرابوو بۆیه عیراق وه کو ده و له ت، یاسنوریکی جوگرافیایی ده ست نیشانکرا و قه واره یه کی یه کگرتوو، پینش بیسته کانی ئه م سه ده یه نه بووه و ده رنه که و توو.

دووم: تانۆپوکانی دامه زرانندی ده و له تی عیراق

له میانهی جهنگی جیهانی یه کهم دا پاش ئه وه ی عوسمانییه کان پالیان دایه پال ئه لمانیا، تاده هات قه واره که یان به ره و داوه شین ده چوو. ده و له ته ئیمپریالیسته گه ره کان؛ به ریتانیا و فره نسه و روسیای تزاری له سه ر دا به شکردنی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی چه ند ریکه و تنیکی نهینی یان به ستبوو. سه ره تا له نیسانی سالی ۱۹۱۶ز دا په یمانیکی نهینی به ناوی په یمانی (سۆزانوف - بالیولوف) له نیوان روسیای تزاری و فره نسه دا به ستر، پاشانیش له ئایاری هه مان سال دا په یمانیکی تر له نیوان به ریتانیا و فره نسه و به ئاگاداری رووسیا، به ناوی په یمانی (سایکس - پیکو) به ستر که به پیی په یمانی دوا یان به شی هه ریه که له و ده و له تانه له میراتییه کانی ده و له تی عوسمانی ده ست نیشانکرا^۷

جهنگی جیهانی یه کهم به تیشکانی ده و له تانی میحوه کو تای هات و ئیمپراتۆریه تی عوسمانی له به ریه که هه لوه شا. به پیی ریکه و تنی ناگر به ست

دەولەتانی سوێندخۆر بۆیان هەبوو ھەر ناوچەیک کەمەترسی دەخاتە سەر بەرژەوهندییەکانیان، داگیری بکەن. ھەر لەسەر ئەو بنچینەیە دەولەتە ئیمپریالیستەکان و لەپیش ھەمووشیانەو بەریتانیا و فەرەنسە لەخۆرەلاتی ناوہراست بۆ بەشینەوہی میراتییەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دەستکراوہبوون. بەریتانیا بەپێی ریکەوتنە نھینیەکەئ خۆی لەگەڵ فەرەنسەدا ولایەتەکانی بەغداو بەسەرە بەردەکەوت و پاشانیش بەپێی ریکەوتنە بەناوبانگەکەئ (لوید جۆرج و کیلمانصۆ)، بەریتانیا ژیرانە لەگەمەپەکی دیبلۆماسیدا ولایەتی موسلیشی خستە ناو سنوری مانداتەکەئ خۆیەوہ

جەنگی جیھانی یەکەم تەواوہبوو، بەلام ھیشتا کوردستانی باشور کەولایەتی موسل بەشی ھەرەزۆری خاکەکەئ دەگرتەوہ، لەدەرەوہی چوارچێوہی داگیرکردنی سوپای بەریتانیا دا بوو. ئەمە لەکاتی کدا ھەر لەسەرەتای جەنگداو لە ۱۹۱۴/۱۱/۵ سوپای بەریتانی شاری بەسەرە گرتبوو، پاش سالیک و لە ۱۹۱۵/۶/۳ عەمارەو لە ۲۵ی تەمموزی ھەمان سالدا ناسریەشی گرت. دواچار لە ۱۹۱۷/۳/۱۱ بەغداي گرت و لەشکری عوسمانی تاشاری موسل پاشەکشەي کرد

بەتەواوہبوونی جەنگ ھیزە سوپاییەکانی ئیستعماری بەریتانی گەشتبوونە سنورەکانی کوردستانی باشور و ناوچەي شرکاتی نزیک موسل. بەریتانیا بۆ ئەوہی بتوانی بەرەنگاری پاشماوہکانی سوپای عوسمانی ببیتەوہو بەرژەوهندییەکانی لە ناوچەي ستراتیژی کوردستانی باشوردا پاریزیت و مسۆگەر بکات، سەرەتا ناچاربوو دان بەحاکمیەتی (شیخ مەحمود) دا بنیست کەپیشتر عوسمانییەکان بەحاکمی سلیمانیان داناوہو.

بەریتانیا لەسۆنگەي بەرژەوهندییە ستراتیژی و ئابورییەکانیەوہ دەمیک بوو لیک بەلا لمۆزیدا دەچۆرا بۆ گرتنی ولایەتی موسل. کاتیکیش کە عوسمانییەکان لە سالی ۱۹۱۹ ز دا بەیەکجاری ولایەتەکیان چۆل کرد، بەریتانیا بئ سئ و دوو داگیری کرد.

بەپێی پەیمانی (سان ریمۆ) و پاش ئەوہی کە جەنگ پرۆزەي لەدەولەتە ئیمپریالیستەکان بریوو، ئەو دەولەتانە بەمەبەستی سوک کردن و ئاسانکردنی داگیرکردن و بەپاشکۆکردنی ناوچەکانی ژێر دەستیان و خەفەکردنی ھەستی ناسیونالیستی عەرەبی بریاراندا چەند دەولەتیکی عەرەبی وەکو عێراق و

سوریای ئوردون و لوبنان و سعودیه و.. هتد. دابمه زینن. پیشتەر بهریتانیا به پیی ریکه و تننامه ی (مه کماهون - حسین) په یمانی دابوو به عه ره به کانی دهوله تیکی عه ره بی دابمه زینن که سوریای سروشتی و عیراقی عه ره بی (بی کوردستانی باشور) و حیجان، به سه رکردایه تی (حسین شهرفی مه که) بگریته وه و نه خشی دهوله ته چاوهر پوانکراوه که ش کوردستانی باشوری نه ده گرتیه وه^{۱۰} له هه مان کاتدا بهریتانیا بهریکه وتن له گهل دهوله ته سویند خوره کان له ۱۰/۸/۱۹۲۰ داو له چوارچیوه ی په یمانی (سیقه ردا، مافه کانی کوردو ئه رمه نیان سه لماندو په یمانی ئه وه یاندا که ئه گهر له ماوه ی سالی کدا کورده کان نیازی جیابوونه وه دامه زانندی دهوله تیکی سه ره بخویان هه بیته، ده بیته تورکیا بی قهیدو شهرت بهودا وایه قایل بیته^{۱۱}

هه لایسانی راپه پینی بیست له ناوچه ی جیاجیاکانی ئیستای عیراقدا دژی بهریتانیا و ئه زیانانه ی له ئه نجامی ئه شو پشه دا بهر بهریتانیا که وتن و ئه ئه رکه دژارانیه ی که پاش ته و او بوونی جهنگ روو به پرووی سه رجه م دهوله ته ئیمپرالیسته ماندووه کان و له پیش هه مووشیانه وه بهریتانیا ببووه، هه موو ئه وانه وایانکرد له چوئیتی ئیستعمارکردنی عیراق و کوردستانی باشوردا، بهریتانیا چاو به نه خشیه کانی خویدا بگریته وه په له له پیکیه نانی قهواره یه کی سیاسی بو ولایه ته جیاجیاکانی سه رخاکی عیراقی ئیستا بکاته وه.

دوای ئه و راپه پینه، بهریتانیا راسته وخو بریاری له کارخستنی حاکمی پادشایه تی بهریتانی (ئارنۆلد ویلسن) و دانانی (پیرسی کوکس) ی له شوینی ئه ودا. پاشان له ۱۷/۶/۱۹۲۰ حکومه تی خاوه ن شکوی بهریتانی له به یاننامه یه کیدا بریاری دامه زانی حکومه تیکی عه ره بی ده رکرد به ناوی حکومه تی عیراقه وه و داوا له پیرسی کوکس کرا ئه رکی جی به جیکردنی ئه و بریاره له ئه ستو بگری.

به شیوه یه کی ره سمیش له ۲۱/۷/۱۹۲۱ ده پیی بریاره کانی (کونگره ی قاهره) (فه یسه ل) به یه که مین شای عیراق دانرا^{۱۲}

* لکاندی زوره ملی یانه ی کوردستانی باشور به عیراقه وه

سیاسه ته کانی بهریتانیا وه کو سیاسه ته کانی دوای هه رجه نگیک، ئاشکراو روون نه بوو. بهریتانیا سه باره ت به ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور

شیوازیکی دیاریکراوی نەبوو، تائەودەمەش کە دەولەتی عێراق دامەزرا، کوردستانی باشور ھەر لەدەرەوێ چوارچێوەی ئەر دەولەتە تازەپیکھێنراوەدا مایەو.

لەمابەسی سالی ١٩٢١ داو لەژێر چاودێری (چەرچل)ی وەزیری موسستەعمەراتی بەریتانیادا، (کۆنگرە قاهیرە) بەسترا. دەربارە عێراق چوار باسی سەرەکی کرانە تەر، ئەوانش: -

١/ کەمکردنەوێ خەرجی بەریتانیای گەرە لەعێراق.

٢/ باسی ئەر کەسانە خۆیان بۆ تەختی پاشایەتی عێراق پالۆتبوو.

٣/ مەسەلە کورد.

٤/ لەشکری داھاتووی عێراق^{١٣}

سەبارەت بە کوردستانی باشور کۆنگرە دوو ئەلەرناتیقی خستەپەر، کە بریتی بوون لە: -

١/ ناوچە کوردییەکان بەشیک بن لەعێراق.

٢/ ھان بدرین بۆ سەرەخوویی.

بەلام تەئازوو بەلای یەکەمیاندا لاریبوو^{١٤}

بۆ ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور لەلایەن بەریتانیایە، کۆنگرە دوو رای ھەبوو، رای یەکەم کەرە ئیدارە بەریتانی بوو لەبەغدا، مەبەستی بوو کوردستانی باشور بەدەلەوتە عەرەبییەکە بەغداوە بکێنێ، ئەوەش بەبیانوی پێویستی بوونی ناوچەییەکی شاخاوی سەوزو ھێلیکی بەرگری لەباکوور بەردەوام بوونی پێوەندییە بازرگانی و ئابورییەکانی نێوان کوردستان و عێراق و پاشان نەبوونی کەسیکی باوەرپیکراوی سەر بەئینگلیز کە ئیدارە کوردستانی پێبسیپردێ دواجاریش بۆ ئەوێ بپری تیچوونی ئیستعمارکردنی کوردستان لەسەر شانی خۆی لابیسات و بەحکومەتە بەکرێگیراوەکە بەغدا بپێریت.

رای دووھمیش رای ونستون چەرچل خۆی بوو کەبیری لەرێگە مسوگەر کراوی ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور دەکردەو بەشیوہە کە بەرژوہندییە نەوتی ئابوری و سیاسی و ستراتیژییەکانی بەریتانیا مسوگەر بکات و خەرجی بەریتانیا کە کار لەبودجە کردبوو راست بکاتەو و تورکیای کەمالیش لەسوقی تازەپیکھاتوو دووربخاتەو و پاشان دەستەمۆی بکات و

دواچار له دوژمنایه تی کردنی عهره بی به دوور بگریت. هه رنه م بیرکردنه وه یه ی چهرچلیش بوو که وایکرد سات و سه ودا له گهل تورکیا بکری به مه به سستی دروست نه کردنی دهوله تیکی سه به خوی کوردی به و مهرجه ی تورکیا ده ست له ولایه تی موسل هه لگریت و دواچار به عیراقه وه بلیکنریت^{۱۰}

کورد نه گهرچی که م تازور له پیلانی ئیمپریالیستیانه ی به ریتانیا بی خه به ر بوو، به لام رازی نه بوو مل بدات بو باری ژێرده سته ی ئینگلیزو ئیستعمارکردنی ولاته که ی. نه نجامی ریفرا ندۆمه که ی کوردستانی باشور بو هه لپژاردنی مه لیک فه یسه ل، خوی له خویدا ره تکردنه وه ی بی چهنو چونی سیاسه ته کانی به ریتانیا بوو له کوردستاندا.. له و ریفرا ندۆمه دا به شی هه ره زۆری لیوای که رکوک که نه وده مه به شیکی گه وه ی لیوای هه ولیریشی له سه ربوو، دژی مه لیک فه یسه ل ده نگیان دا، لیوای موسلیش نه وه یان کرده مهرجی قایل بوون که مافی که مایه تییه کان بو دامه زرا ندنی نه و ئیداره یه ی که ده بوو له ناوچه کانی ولایه تی موسلدا پیک به یئرنریت، مسوگه ر بکریت، نه مه له کاتی کدا لیوای سلیمانی هه ر له بنه رته وه به شداری ده نگ دانیان نه کرد^{۱۱}

به رگریکردنی کورد دژ به ئینگلیز تاده هات له په ره سه ندندا بوو.. به ریتانیا توانای نه وه ی نه مابوو به هیزی گه وه په لاماری کورد بدات، بویه له تاکتیکیکی ژیرانه داو بو کپکردنی ده نگی نا په زایه تی کوردو خولقانی که شو هه وایه کی هیمن بو مه یسه ربوونی پیلانه کانی له کوردستانی باشوردا، له سالی ۱۹۲۲دا بریاری هیئانه وه ی (شیخ مه حمود) ی له هندستانه وه بو کوردستان دا. شیخ مه حمود که له سالی ۱۹۱۸دا بو ماوه ی (۱۵۵) رۆژ حوکمداریتی به شیکی کوردستانی باشوری ده کرد، پاش هیرشى سوپایی به ریتانی بو گرتنی شاری سلیمانی و به رگریکردن کورد له وشاره، له شه پی ده ره ندی بازیاندا به برینداری یه خسیر کراو بو هندستان نه فی کرا.

دامه زرا ندنه وه ی حکومه تی کوردستان له ۱۹۲۲/۹/۳۰ بو جاری دووه م به پله ی یه که م بو به رقه را بوونی هیمن و ئاسایش بوو له ناوچه کوردنشینه کان و نه هیشتنی ده سه لاتی تورکه کان بوو له کوردستانی باشوردا بو نه وه ی گه ر بریاری ریفرا ندۆمیکی گشتی سه به ره ت به چاره نووسی ولایه تی موسل درا، به ریتانیا ده نگى کورد به لای خویدا مسوگه ر بکات بویه بو پشتگیری کردن و

جیگیربوونی حکومەتی کوردستان، هەردوو حکومەتی عێراقی و بەریتانی لەبەیاننامەیە کدا بەشیوەیەکی رەسمى دانیا بە حکومەتەکی شیخ مەحمودا،^{١٧} نا

بەلام ئەوەی نكۆلی ئناكریت ئەوەیە كە ئیدارەى ئیستعماری بەریتانی هەر لەسەرەتاوە بەتایبەتیش لەسەردەستى (ئارنۆلد ویلسن)، كارى بو پیکەوهنانى ئیدارەیهکی عەرەبی کردوو لە عێراقدا كە جگە لە هەردوو ولایەتی بەسەر و بەغدا، ولایەتی موسڵیش بگریتهووە راستەوخۆ لە ژێر سەرپرەشتی بەریتانیا خۆیدا بێت، ئەمە سەرەرای ئەو هەموو گەفت و بەلێنانەى كە بە پێى كۆنگرەى ئاشتى لە پاريس و پەیماننامەى سیقەر سەبارەت بە مافی کوردان، قسەى ئىکراوو.

"ئەدمۆندس، كە ئەفسەرى پێوهندى بوو لەو كۆمیتەىدا كە كۆمەلى نەتەوهكان بۆ لیکۆلینەوه لەكیشەى موسڵ لەسالى ١٩٢٥ دا پێکیان هینابوو، دەلیت: هیچ کامیکمان گومان داینە گرتین كە ئێمە ئیستا لەشەرى مان و نەمان داین بەنسەبت عێراقەوه، چونکە بەلنیاپییهوه، لەبەر هەندى هۆى ئابوری و ستراتیژی، بەسەر و بەغدا ناتوان بێ موسڵ دەولهتیکى ماقول پێك بێنن^{١٨}."

روپیوی عێراق بێ لە کوردستان دەوروپەری (٣٥٠,٠٠٠ کچگ)یە، لەو روپیوه (١٦٨,٥٥٢ کچگ) كە نزیكەى نیوهى خاكەكەى دەكات، بیابانە و هیچ سەرچاوەیەكى ژیاى نییه^{١٩} ئەوەشى كە دەمینیتەوه روپیویكى تیکەلە لەخاکە گردۆلکەیی و دەشتە لیتەپییهكان كە جگە لە پەشه خاكەكانى كەنارى هەردوو روبارى دیجله و فورات نەبێ، ئیتر لەبەشیكى گەورەیدا، رووبەرە ئاوییهكانى زەلکاو و عەماراوهكان دايدەپۆشن بۆیە عێراق لەبژێوی خۆیدا پشیتی تەواو بە کوردستان دەبەستیت.

لەو سۆنگەیهى كە نەدەكرا بەریتانیا واز لەبەرژەوهندییه ئابوری و ستراتیژییهكانى خۆی لەو بەشه گرنگەى عێراقى ئیستا، واتە کوردستانی باشور بهینیت، بۆیە سەرەرای هەموو ئەو سیاسەتە فریودەرانییهى بەرامبەر کوردستان و گەلەكەى نواندى، لەسالى ١٩٢٣ دا سیاسەتەكانى خۆى ئاشكراتر کردو بەپێى ئەو ریکەوتنەى لەگەڵ تورکیای كەمالیستدا لەمیانەى

پەیماننامە (لۆزان) دا ئەنجامی دا، بەرامبەر بە پاری بوونی تورکیا بۆ سپاردنی کیشەی موسڵ بە کۆمەڵەی گەلان، بەریتانیاش ھەموو بەندەکانی پەیماننامە (سیفەر) ی تایبەت بە کورد و کوردستان رەت کردووە ئینکاری لیکردن.

ئێتر ئەو کاتەش کە ئیستعماری بەریتانی رازی بوونی تورکیای کە مایستی سەبارەت بە سپاردنی کیشەی موسڵ بە کۆمەڵەی گەلان و رەوینەوێ مەترسی تورکیاشی لە سەر بەرژەوێندییەکانی لە عێراق و کوردستاندا بە شیوەیەکی ەمەلی مسۆگەر کردو لە ھەمان کاتیشدا مسۆگەری بە کریگراوی و گوێ رایەلی مەلیک فەیسەل و حکومەتە عەرەبییەکی بەغدا و ئامادەبوونیان بۆ پاسەوانی کردنی بەرژەوێندییە نەوتی و ستراتیژییەکانی بەریتانیا کردو، گومانیشی لەو دا نەما کە کوردستانی باشووری (سەر بەخۆ) بە کەلکی پاسەوانی پاراستنی ئەو بەرژەوێندیانە نایەت، ئەمە جگە لەوێ کە بوونی کوردستانی سەر بەخۆ کە مایستەکان و رەزاخانێ ئەلقە لە گوێی بەریتانیا لە ولاتی فارسدا نیگەرانی دەکات ناسیوناڵیستە دەمارگیرەکانی عەرەب بیزاردەکات پاش ئەوێش کە بەریتانیا دانیابوو لەوێ کە "دەولەتی سەر بەخۆی کوردی" کریگرتهی بەریتانیا ناکات و پاش ئەو سات و سەودا نیۆدەولەتیییە سەبارەت بەرێ تکرەنەوێ پەیمانی سیفەر و گوێرینی بە پەیمانی لۆزان کرا، ئێتر ئەو دەمە بۆ دواجار بەریتانیا پشتی کردە بریاردان و سەلماندنی مافەکانی گەلی کورد^{۲۰}

دوا بەدوای پەیمانی لۆزان و رام کردنی کە مایستەکان، لە سالی ۱۹۲۴ دا ھەردوو حکومەتی بەریتانیا و عێراق لە دان پیاوانە کە یان بۆ حکومەتی کوردستان پاشگەز بوونەوێ بۆ رووخان و لەبەین بردنی ھیزی سوپای بەریتانیا ھەلیکوتایە سەر کوردستان و بە ھیزی چەک و سەرەنێزە سۆپای بەریتانی و بەزۆرەملی دور لە خواستی خەلکی کورد لە کوردستاندا، کوردستانی باشوور ھیدی ھیدی لکینرا بە عێراقی دەولەتە عەرەبیە داتاشاروو دەستنیژە کە ئینگلیزەوێ ھەر بەفیتی بەریتانیا لە پرۆژی ۱۶/۱۲/۱۹۲۵ دا کۆمەڵەی گەلان بەرەسمی ولایەتی موسڵ - کە بەشی ھەرگەوێ کوردستانی باشووری دەگرتهوێ - بە عێراقوێ لکاندو لەو رۆژگارەشەوێ دەولەتی ئیستای عێراق بەم قەوارەیی ئیستایەوێ پەیدا بوو^{۲۱} لێرەوێ دەگەینە ئەم ئەنجامانە ی خوارەوێ:-

۱/ دەولەتى عىراق، بەم قەوارەيەى ئىستايەو دەولەتتىكى تازەيەو تەمەنى ھەشتا سالى تىنەپەراندوۋ. عىراق نەلە كۆنداو تەنانتە لەسەردەمى فەرمانرەوايەتى عوسمانىيەكانىشدا ۋەكو ولايەتتىكى يەكگرتوۋ بەم قەوارەيەى ئىستايەو بوۋنى نەبوۋ. عىراق ۋەكو دەولەت دەستكردى ئىمپىريالىزىمى بەرىتانىيەو لەدەيدى بەژەۋەندىيە ئابورىو ستراتىژىيەكانى بەرىتانىياو بەتايىبەتەش بەھۆى بوۋنى سەرچاۋە دەولەمەندەكانى نەوت لەكوردستانى باشوردا پىكھات.

۲/ پىش دامەزراندنى دەولەت و حكومەتى عەرەبى عىراق، كورد لەم پارچەيەى كوردستاندا سەرەتا ۋەكو دوو ولايەت و پاشان ۋەكو ولايەتەك شان بەشانى ھەموو ولايەتەكانى دەولەتى عوسمانىيە ۋەلوانەش ولايەتەكانى بەغداۋ بەسەرە ھەبوۋ پىش ئەۋەى عىراق بېيتە حكومەت، كوردستانى باشور لە ۱۹۱۸دا حكومەت بوۋ، بەوپىيە كوردستان سى سال پىش دامەزراندنى دەولەتى عىراق، بۆخۆى قەوارەيەكى سىياسى بوۋ ئەگەرچى سەرەخۆش نەبوۋ.

۳- كوردستانى باشور لەميانەى بەژەۋەندىيەكانى ۋلاتە ئىمپىريالىستەكانى جىھان و بەتايىبەتەش ئىمپىريالىزىمى بەرىتانىدا كرايە قورىبىنى ۋەكو قەوارەيەكى لەيىركراۋ حسابى بۇكرا. ئەگىنا بەپىي ھەموو رىكەۋتنو پەيماننامەكانى دواى جەنگ دەبوا كوردستانىش ۋەكو قەوارەيەكى جىاۋ نەتەۋەى كوردىش ۋەكو سەرچەم نەتەۋە سەردەستەكانى ئىستاي حسابى بۇكرىيە. راپەرىنە چەكدارى ۋ شەپەكانى بەرگىركردن ۋ لەكوردستان ۋ ئىنجا دەنگدانى كورد دژ بەمەلىك فەيسەل، ھەموو ئەۋانە خواستى كورد بۆ سەرەخۆيى ۋ رەتكردنەۋەى داگىركارى دەردەخەن.

۴- كوردستانى باشور بەزەبرى چەك ۋ ھىزى سوپا داگىركراۋ. سوپاى ئىمپىريالىزىمى بەرىتانى بەزۆرى زۆردارەكى ۋ دور لەخواستى گەلى كورد خۆى كوردستانى باشورى بەعىراقەۋە لكاندوۋ. دەولەتى عىراق ھەر لەسەرەتاۋە ۋەكو دەولەتتىكى عەرەبى ھاتۆتە كايەۋەو بەھىچ شىۋەيەك خواستەكانى گەلى كوردى لەسەرەخۆيى ۋ ژيانى ئاسايى ۋەكو گەلانى ناۋچەكەو جىھان فەراھەم نەكردوۋ.

(۲-۲-۲) واقیعی بەگۆلۆنیکردنی کوردستانی باشور

یەكەم / سەرھەڵدانی میژوویی گۆلۆنیالیزم

زاراوەی گۆلۆنیال^{۲۲} لەبەرھەتدا لەوشەیی (Colonus) ی لاتینی کەمانای چاندنی زەوی دەگریتهوه، وەرگیراوه.

گریکە کۆنەکان ھەر لەسەدەیی ھەشتەمی پێش زایینەووە بەمەبەستی ئابوری و سیاسی جیا جیا، لەدەرەوێ سنوری دەولەتەکیان و لەسەر خاکی ولاتانی تر، دەستیان کرد بە مەرومۆلگە دروستکردن و نیشتهجێکردنی ھاوڵاتیانی خۆیان لەو ناوچانەدا. لەمەدا رۆمانەکانیش چاویان لەگریکەکان کرد و ھەمان کاریان ئەنجامدا و ئەو ولاتە نوێیانەیی دەرەوێ نیشتمان بە چەند پێوەندییەکی جۆراوجۆر بەنیشتمانی دایکەووە گریکردن و ناویان ئێزرا گۆلۆنی. گۆلۆنییەکان دەولەتیکی نوێی جیاوازبوون، کەجگە لەیەکییتی باوەرو ھیندیک جاریش رایەلەیکە ھاوسۆزی، ئیتز ھیچ شتیکی تر بە ولاتە ئەسلییەکانیانەووە نەیدەبەستنهوه. ھەربەوپێیە گۆلۆنییەکان بەشیکی جیاوازبوون لەگەڵا بنەرتیەکەو بەمەبەستی دامەزراندنی ژيانیکی نوێ بۆ کۆچبەرەکان لەخاکی ولاتانی تردا چێنرابوون.

زۆرۆستەمی رژیمی دەرەبەگایەتی لەئەوروپای سەدەکانی ناوەراستدا مۆتیقی کۆچ و رەویکی گەورە بوو بەتایبەتیش بۆ خەلکی چەوساوەو کۆیلەکانی زەوی بەلام ھیشقاش ئەم کۆچ و رەوو ھەولدانانە بۆ نیشتهجێبوون لەدەرەوێ ولاتی خۆدا، گروگرفتیی سیاسی دروست نەدەکرد، چونکە:-

۱- ئەم کۆچکردنانە بەپلانی فەرمانرەوایان و پلانی عەسکەری روویان نەدەدا.

۲- کۆچبەران بەناسانی تیکەلای خەلکی ئەو ناوچانە دەبوون کە کۆچیان بۆ دەکردن و لەناویاندا دەتوانەو.

۳- بەژمارەیی کەم و دەستەیی بچوک و دیاریکراو کۆچیان دەکرد.

تهنانهت خودی ولاتهکانی ئەمریکاو کهنه داو ئەمریکای لاتین و ئوستریالیااا که کۆچهرییه کان ئاوه دانیان کردبوونه وه، پیناسه کۆنه کهی کۆلۆنی نهیده گرتنه وه.

پیشکهوتنی تهکنیکی و پیشه سازی تادههات سیستمه کۆلۆنیالیستهکانی هارترو دپتر دهکرد، بهجۆریک کهئیترا لهکۆتایی سهدهی نۆزدهو سههه تاکانی سهدهی بیستداو پاش روودانی چهندین شهپری گهورهو خویناوی نیوان دهولهتانی کۆلۆنیالیست، جیهان یهکپارچه کهوته ژیر چهپۆکی چهند دهولهتیکی کۆلۆنیالیستی گهوره وه. بهمه بهستی دووباره دابهشکردنه وهی کۆلۆنییهکان، جهنگی جیهانی یهکه م بهریاکرا.

لههه مان سۆنگه وه چه مکی کۆلۆنیالیزمیش له چوارچیوه کلاسیکییه کهیدا نه مایه وه. کۆلۆنیالیزم له چه رخی نویدا یاخود له قوناغی سه رمایه داریدا، له بنه په ته وه گۆپا و چه مکی ئیمپریالزمی به سه ردابرا.

ئه گه رچی ده رکه وتن و سه ره له دانی کۆلۆنیالیزم زۆر پیش ئیمپریالیزمه و به ریشه له وکۆنتره و تهنانهت هی سه رده می پیش سه رمایه داریشه، به لام هه ردوکیان یه ک سه روشتیان هه یه و نا کریت له یه کدی جیا بکریته وه.

به شیوه یه کی گشتی کۆلۆنیالیزم پرۆسیسیکی داگیرکارانه ی ده ست به سه راگرتنی زه وی و زا ره به زه بری هیژو دوور له خواستی دانیشتوانی ولاته داگیرکرا وه که، به مه بهستی نیشته جیبوون و نیشته جیکردن و ره نیوه ینانی و به تالان بردنی ئابوری و هیژه مرۆیه که ی.

کۆلۆنیالیزم له پرۆسیسی کۆلۆنیکردنی گه لاند پشت به سی بنه ما ده به ستیت، نه وانیش:-

۱- تیوری داگیرکاریتی: ئەویش له پئی بلاوکردنه وهی بیرى چه واشه که رانه ی وه کو به شارستانیکردنی گه لان و بلاوکردنه وهی ئایین و روشنبیری و ئەده ب و هه ولدان بۆ پیشخستنی گه لانی دواکه وتوو.

۲- میلیتاریتی: ئەویش له پئی مل که چ پیکردنی گه لان به هه موو شیوه کانئ کوشتوب، راوه دوونان و هه لکه ندن و نیشته جیکردنی زۆره ملیانه و سه رینه وهی سیما ی نه ته وه یی و شارستانی و روشنبیری گه لی ژێرده ست.

۳- پاشان به پاشکۆکردنی ولاتان له پووی ئابورییه وه به ستنه و دیان به بازاپی ده وله تانی کۆلۆنیالیسته وه

دووم/ رەقتارە كۆلۈنئالېستەكانى دەولەتى عىراق لەكوردستانى باشوردا.

ھەموو رژىمە كۆلۈنئالېستەكانى جىھان لەدوو خەسلەتى ھاوبەشدا يەكدەگرەنەو، ئەوانىش، يەكەمىيان لىدانى فاكتەرى مۇيىيە واتە دانىشتوان، دوومەيشيان بەتالان بىردىنى ئابورىيە.

بۇ ئەوھى لەسىماي كۆلۈنئالېستەكانى دەولەتى عىراق لەكوردستانى باشوردا تىبگەين، رەقتارەكانى ئەو دەولەتە لەو دوو رووھە تاووتوئى دەكەين.

يەك- لەرووى دانىشتوانەوھ

لەدەرەوھى سىياسەتى قىرکردندا، لىدانى فاكتەرە مۇيىيەكان راگواستن دەگەيەنىت. راگواستن سى شىوھى سەرەكى ھەيە كەئەمانەن:-

۱- بەزۇر كۆچ پىكرىدن و بەزۇر نىشتەجىكرىدن لەئۇردوگاي زۇرە مليدا ئەوھش ھەرەكو نازىيەكان لەولاتانى داگىركراودا، ئەمريكيەكانىش لە قىتنامدا جى بەجىيان دەكرىد.

۲- بەزۇر كۆچ پىكرىدن لەولاتانى داگىركراوھە بۇ ناو سنورى ولاتانى سەردەست و كۆلۈنئالېست. ئەمەش ھەرەكو ھىندىك لەكۆلۈنئالېستە ئەوروپىيەكان لەئەفرىقادا بۇ بەكۆيلەكرىدى دانىشتوانەكەي دەيانكرىد.

۳- كۆچ پىكرىدن بۇ دەرەوھى سنورى ولاتانى داگىركراو لەھەمان كاتىشدا بۇ دەرەوھى سنورى ولاتانى كۆلۈنئالېست و سەردەستە. ئەمەش بەو شىوھىيە كە ئىسرائىل دژ بە فەلەستىنيەكان ئەنجامى دا

عىراق و حكومەتە عەرەبىيەكانى تا بە بەعس دەگات، ھەمىشە كوردىيان بەمەترسىيەكى گەرە لەسەر ئاسايشى دەولەتى عىراق داناوھ. پى بەپىئى ئەو ئىدەيە رژىمە جىاجىياكانى عىراق و لەسەرەو ھەمووشىانەو بەعس پەنايان بۇ ھەموو شىوازەكانى تەفروتوناكردنى ھىزى مۇيى بەراگواستن و لەھەمان كاتىشدا تەعربىكرىدى كوردستان بىردوھ.

سىياسەتى تەعرب داھىنانىكى بەعسىانە نىيە، تەعرب رەگورپىشەي كۆنى ھەيە، دەتوانىن ئاكارەكانى سىياسەتى تەعرب و راگواستن و بەزۇر نىشتەجىكرىدن لەكوردستانى باشوردا بۇ سى قۇناغى سەرەكى دابەش بگەين. بەم شىوھىيە:

۱- قوناغی پیش دامه زرانندی دهوله تی عیراق.

۲- قوناغی پاش دامه زرانندی دهوله تی عیراق.

۳- قوناغی دهسه لاتاریتی به عس.

۱- قوناغی پیش دامه زرانندی دهوله تی عیراق

پیداچونه وه یه کی خیرای میژوی دانیشتوانی سه رزه مینه کانی عیراق، نه وه دهرده خه که له کاتیکدا تا هه زار سالی پیش زاین هیج به لگه یه که بو نیشته جیبوونی عهره ب له عیراقدانیه، که چی ههشت هه زار سال پیش زاین له ناوچه شاخاوییه که ی سه روو میسۆپۆتامیادا، ژیان به رده وام بوو.

ئه که دییه کان یه که م گروپی سامی گه وه بوون که له کۆتایی ۴۰۰۰ سالی پیش زاین له دورگه ی عهره به وه به ره و ناوچه کانی باشوورو ناوه راستی عیراقی ئیستا و ئاشورییه کانیش به ره و باکور هه لکشان.

واپیده چیت بو یه که مجار چه ند سه د سالیك پیش زاین ئاشورییه کان ناوی عهره ب یان ناویکی له و بابته یان تیدا هه لکه وتبیت

فتوحاتی ئیسلام یه که مین هوکاری گه وه ی هاتنی عهره ب و نیشته جی بوونیانه له دورگه ی عهره به وه به ره و عیراقی ئیستا. ئیسلامه کان هه ر ناوچه یه کیان ده گرت خیله عهره به کانیا تیدا نیشته جی ده کرد. فتوحاتی ئیسلام له کوردستانی باشوردا لیشاوی خیله عهره به کانی به دوا ی خویدا هینا. هه موو نه و خیله عهره به نه ی که له گرتنی شاری موسل و شنگارد به شداربوون، پاشان جییان نه هیشت و تییدا نیشته جی بوون. موسل و ده ورو به ره که ی که زۆربه ی دانیشتوانه که ی کورد بوون، له سه رده می راشدیندا و پاشانیش له سه رده می نه مه وی و عه باسییه کاند، چه ندین خیلی عهره ب له به سه ره و کۆته وه رژانه سه ری و تاوا ی لیها ت به قسه ی به لازوری بووه یه کی که له گه وه ره ترین شاره کانی موسلمانان.

لیشاوی ته عریب له سه رده می عه باسییه کاند گه یشته نه و په ری. هه مه وی باس له وه ده کات که زۆربه ی دانیشتوانه کورد که ی شاری هه ولیر له ژیر کاریگه ری نه و لیشاوه به خورده دا بوونه عهره ب.

دوا جار له ناوه راستی سه ده ی چه فده دا کوچ و ره ویکی گه وه ی خیله کیی له ناوچه ی جزیره ی خوړئاوا ی فوراته وه رویدا، نه و کوچبار ه به شیکی زۆری

خێلی گەورە و شەمەری لەنەجدەوه رژانه سەر عێراق. ئیتر لەو دەمو بەرەودوا، پیکهاتە و رهگهزی دانیشتوانی عێراق بە کوردستانی باشووریشەوه، بەتایبەتیش پاش سیاسەتی نیشتهجیکردنی ئەو ئیله عەرەبانە لەسەر دەستی والیه عوسمانییەکاندا، ئالوگۆری گەورە و بەسەرداها و وای لیها تەرهەب بوونە زۆرینهی دانیشتوانی عێراق^{۲۷}

۲- قوناغی پاش دامەزراندنی دەولهتی عێراق

ئەگەرچی هەروەکو پیشتر باسی لیوهرکرا، سیاسەتی تەهریب رهگوریشە و کۆنسی هەیه، بەلام ئەم سیاسەتە بەشیوهریهکی گشتی و لهچوارچیه سیستماتیکییهکهیدا بۆ سەرەتای دامەزراندنی دەولهتی عێراق دهگهریتەوه. دەولهتی تازهپیکهاتوی عێراق و دەستنیزی ئینگلیز، هەر زوو دهیزانی کهبێ کوردستانی باشور توانای بهردهوامبوون و ژيانی نابیت. (فەیسەل لهوتاریکدا که له موسل خویندراپهوه وتی: حکومهتی بهغدا بهبێ کوردستانی باشورو موسل رۆژیک ناژی^{۲۸} عێراق ئەوهشی دهزانی که کوردستانی باشوری بهزۆر بێگويدهانه خواستی دانیشتوانهکهی بهعیراقهوه لکاندوه. بۆیه ههمیشه ترسی جیاپوونهوه و یاخیبوونی ئەو ولاته بهزۆر لکینراوهی لهبهرچاودا بوو، سلی لههیچ هۆکاریک بۆ گهیشتن بهو ئامانجه نهکردۆتهوه.

ئەگەر ماوهی دهسهلاتداریتی پادشایهتی بههۆی نهبوونی سهرژمیری وردی دانیشتوان و چۆنیتی نیشتهجێ بوونیان وازی بهینین و کۆلینکاری پاش ئەو ماوهیهو بهتایبەتیش لهمیزووی سهرژمیری دانیشتوان لهعیراقدا لهسالی ۱۹۵۷دا بکهین، ئەوا بۆمان روون دهبینتهوه که تهنیا لهماوهی بیست سالی نیوان سهرژمیرییهکهی دانیشتوان لهسالی ۱۹۵۷دا که بهیهکهمین سهرژمیری راست و دروست دادهنریت و سهرژمیری ۱۹۷۷دا کهئیترا دهسپیکێ تههریبکردنی بهرنامه بۆ داریزژاوی بهعس بوو، کۆچکردنی عەرهب بۆ پاریزگاكانی کوردستانی باشور بهشیوهریهکی زیادی کردوه، کههیچ گومانیک بۆ جێبهجیکردنی ئەو پلانه ناهیلیتهوه که لهسەردهستی حکومهته جیاجیا عەرهبیهکانی عیراقداو بهمهبهستی کهمکردنهوهی ژمارهی کوردو زۆرکردنی ژمارهی عەرهب لهکوردستاندا جێبهجیکراوه. ئەوهتا "لهکاتیکدا زیادهبوونی ریزهی عەرهب لهماوهی نیوان ۱۹۵۷-۱۹۷۷دا لهپاریزگاكانی ناوهراست و باشوری عیراقدا دابهزیوته خوار، ههمان ریزه لهنیو دانیشتوانی پاریزگاكانی

كوردستاندا پەرىسىيەلىك سەندوۋە (.....)، ئەم زىيادىيە (زىيادبۇنى ژمارەى عەرەب) بەرئىژەى ۴۰٪ لەپارىژگاي سەلىمانىدا پەرىسىيەلىك سەندوۋە زىيادتر لە ۹۰٪ لەپارىژگاي كەركوك و نەزىكەى ۶۴٪ لەپارىژگاي ھەولەير. لەپارىژگاي مۇسەلىش (بەدھۆكە) رىژەى زىيادەكە لە ۳۰٪ رەت بوو.^{۱۱۲۹}

بەپەيىيە (رىژەى عەرەب لەپارىژگاي مۇسەلى لەماوۋەى سالانى نىۋان ۱۹۵۷- ۱۹۷۷دا لە ۵۶٪ ھەو بۆتە ۷۴٪ سەرچەمەى دانىشتوان، رىژەى كوردىش لە ۳۱٪ ھەو دابەزىۋەتە سەر ۲۵٪.. لەپارىژگاي ھەولەيرىش رىژەى دانىشتوانى عەرەب لە ۷۰٪ ھەو بۆ لە ۱۰٪ سەرچەمەى دانىشتوانى پارىژگا زىيادى كوردوۋە، لەسەلىمانىدا لە ۱٪ ھەو بۆتە ۶٪ (۰۰۰)، كەچى رىژەى دانىشتوانى عەرەب لەپارىژگاي كەركوك لە ۲۸٪ ھەو بۆ ۴۴٪ زىيادى كوردوۋە، بەرامبەر بەمەش ھى كورد لە ۴۸٪ ھەو دابەزىۋەتە سەر ۲۸٪.^{۱۱۳۰})

ئەم رىژانە ئەگەر شەتەك بگەيەنن، ئەو دەردەخەن كەئەم پەرسىيەلىك ھەوۋەرا نەبوۋە كارىكى پەشەۋەت بەرنامەپەيژ بوۋە كرۆكى سەياسەتى ھۆكۈمەتە ناۋەندىيە جىياكانى عىراق بوۋە بەمەبەستى زۆرتەرى نەشتەجىكرەنى ئىلە عەرەبە خىۋەتەنەكان لەناۋچە ناۋەدانەكانى كوردستاندا جىپەلەيژكرەنى دانىشتوانە كوردەكەى ئەو ناۋچانە تەنگ پەي ھەلچىيان بۆ كۆچكرەن.

۳- قۇناغى دەسلەتدارىتى بەعس

بەدرىژاى مەژو پەش دامەزاندەن و پاش دامەزاندەنى دەۋلەتى عىراق، ھىچ رەژىمەك ھىندەى بەعس ھەسابى بۆ (مەترسى كورد) لەسەر پاشەپۇژى عىراق دەسلەتەكەى نەكردوۋە.

لەسۇنگەى ئاساسىنى ناۋخۆيى عىراقى بەعسەۋە، كورد يەكەمىن و گەرەتەرىن مەترسىيە لەسەر ئاستى ناۋە ۵. بۆ بەگژاداپچونەۋەى ئەو مەترسىيە، بەعس پىلانى جەنگىكى بىپرانەۋەى بۆ تەفروتنەكرەنى ھىزى مەۋىسى كورد پىيادە كوردوۋە دەيكات.

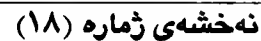
بەعس بەشەۋەيەكى سەستەماتىكى و قۇناغ بەقۇناغ كەۋتە دەستەنەشەكرەن و سەنور بۆكىشەنى ژمارەى كورد، ئەۋىش بەسە رىگەى جىياۋ، يەكەمىيان تەغرىبكرەن، دوۋەمىيان راگۋاستەن و، سەيەمەشەيان قەركردەن بوو.

لەئیدە بەعسەوه، کورد کەمینه یەکی نەتەوهیی و کوردستان بەشیکی خاکی عێراقە، کورد میوانی خاکی عەرەبەو بەوپیێش جگە لەکۆمەڵیک مافی کلتوری و پێکەوه ژبانی هەمیشەیی لەگەڵ عەرەدا، هیچ مافیکی تریان نییە. بەعس لەپێی دەستکاریکردنی سەرژمێرییەکان و دەستیوەردانی راستەوخۆ بۆ کەمکردنەوهی ژمارەیی کورد، چەندین خێڵ و ئاین و ئاینراو تەریقەتی لەکورد دابەری و (لەسالی ۱۹۷۷دا بپاریکیان دەرکرد کەبە گوێزە ئێو بپارە چەندین عەشیرەت و پەپەرەو کەرانی ئاینی جیاگیای کوردستان بەعەرەب لەقەڵەم دران و لەناو نووسی گشتی ۱۷/۱۰/۱۹۷۷دا عەرەب نووسیان کردن^{۳۱})، لەوانەش (یەزیدیەکان، کیکان، گەرگەری، شەبەک، گێژ، بالانی، سالەیی، شیخ بزینی، دیانەکانی کوردستان و شیخ و سەیدەکانی کوردستان).

روپینوی خاکی کوردستانی باشور بەزۆرتر لە (۸۵۰۰۰ کچگ) دادەنرێت، لەو رووبەرەدا مەلەندی پێنج پارێزگا؛ سلیمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ و دهۆک و سی و حەوت قەزاو سەدوسی ناحیە تیئەکەوێت. ئێو رووبەرە بەشی هەرەگەورە چپری دانیشتوان و سەرچاوە بێشومارەکانی نەوت و ئاوو کانزاکانی هەموو عێراقی ئیستای تیئەکەوێت. بەپێی ئێو سنووری کەلە سالی ۱۹۷۴دا بۆ ناوچەیی ئۆتۆنۆمی دانراو بەعس بەکوردستانی لەقەڵەمدا، تەنیا (۳۶،۳۴۷ کچگ)ی لەو روپینۆه هیشتەوه کە مەلەندەکانی هەرسێ پارێزگای سلیمانی و هەولێرو دهۆک و بیست و یەک قەزاو، حەفتا ناحیەیی لەخۆگرتووه. بەمەش زۆرتر لە (۴۸،۶۵۳ کچگ)ی لەخاکی کوردستانی باشور دابەری و هەموو ناوچە ستراتیجییەکانی کەرکوک و موسڵ و خانەقین و دەورووبەریانی لەسنووری ناوچەیی ئۆتۆنۆمی دەرھینا و بەخاکی عەرەبی لەقەڵەم دان و بەکاوه خۆ کەوتە تەعریب کردنیان.

سیاسەتی تەعریب، راگواستن و نیشتەجێکردنی زۆرەملییانەیی بەدوای خۆیدا هینا.

هەر لەسۆنگەیی ئاسایشی ناوخۆیی عێراقەوه، راگواستنی کورد چەند ھۆکاریکی بۆکراوەتە بنەما، کەبەپێی ئێو ھۆکارانە چەندین ناوچەیی جیاگیای سەر بەکوردستانی باشور لەخەلکەکی چۆلکراو و بەھیزی سوپا و دانیشتوانی عەرەب پڕکرانەوه.

195

هۆکاره کانی راگواستن حیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەن: -

۱- راگواستن به هوئی ته وهره ستراتیجییه کانه وه: که قهزاکانی به دره و مهنده لی و خانه قین و شیخان و تلکیف و تهله عفهرو شنگارو به شیک له قهزاکانی توزو زاخوی گرتو ته وه.

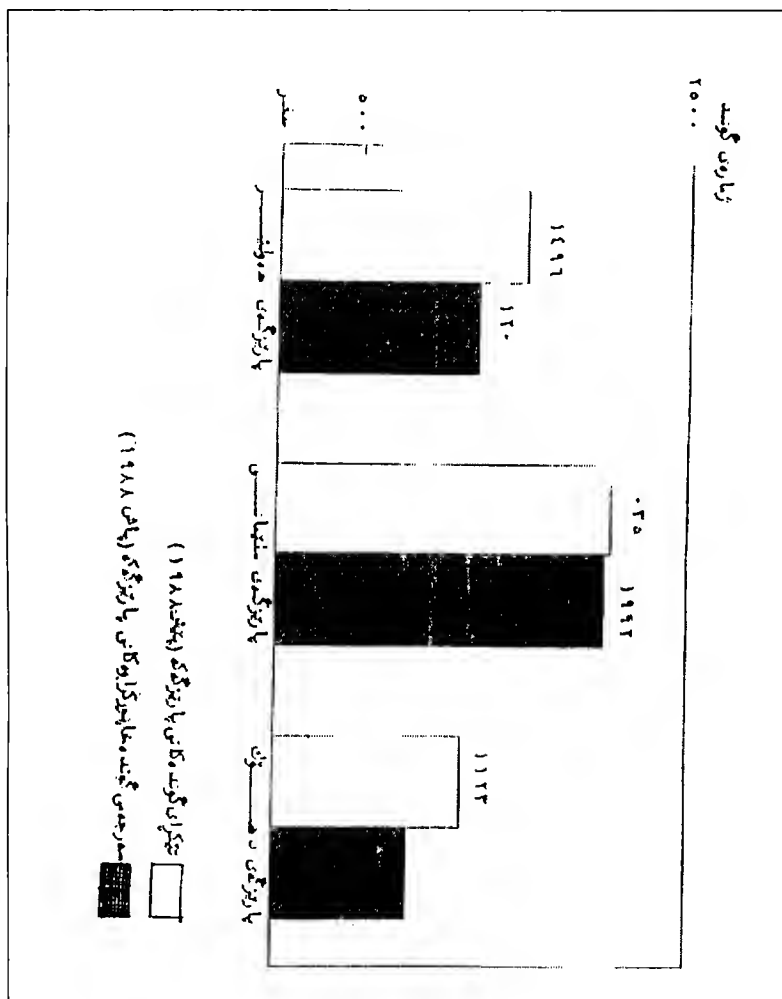
۲- راگواستن به هوئی ناوچه نهوتاوییه کانه وه: قهزای کهرکوک و ههریه که له قهزاکانی دوبرو کۆبهی گرتۆته وه.

۳- راگواستن به هوئی ناوچه سنورییه کانه وه: قهزاکانی هه له بجه و پینجویین و شارباژێڕ و دوکان و پشدهرو چۆمان و رهواندزو زیبارو ئامیدی و زاخوی گرتوه وه

٤- راگواستن بههۆی جهنگی کوردستانه وه: هه موو گوندو ناواییه کانی کوردستانی گرتۆته وه که هیزی سوپا ناتوانی ت راسته وخۆ بیاخته ژیر کۆتروولی خۆیه وه.

ئەنجامى ئەم سىياسەتە، لەنيوان سالانى ۱۹۶۸-۱۹۸۲دا پترلە (۲۰۰۰۰۰) كوردى فەيلى لەشارەكانى بەغداو قەزاكانى بەدرەو مەندەلو خانەقەين دەركران و رەوانەى ئيران كرا. بەشى زۆرى ناوچە راگويزراوەكانى سنورى ناوچە نەوتاوويەكانيش بەرەو قولايى شارو شاروچكەكانى سەر بەناوچەى ئوتونومى كوچيان پيكرەو لەئوردوگاي زۆرەمليدا نيشتەجيكران بۆ ئەو مەبەستەش تەنيا لەپاريزگاي سليمانيدا، عيراق (۲۹) ئوردوگا، لەپاريزگاي ھەوليیدا (۱۶) ئوردوگا، لەپاريزگاي دەوكدا (۱۴) ئوردوگاي زۆرەمليى دروستكرديو.

لەسائى ١٩٨٥ بەدواوە لەگەرمەى جەنگى عىراق- ئىران و، عىراق- کوردستاندا، سیاسەتى سوتماکردنى کوردستان ئاقارىكى مەترسیدارى گرتەبەر، ئەو سیاسەتە لەماوەى تەنیا چوارسالدا تاكووتایی هاوینی ١٩٨٨ که پرۆسیسەکانى ئەنفال گەشتنە تروپک، لەکوێ (٤٦٥٤) گوند سەر بەهەر سێ پارێزگای سلیمانی و هەولێر و دهوک، (٤٠٠٦) گوندی لەگەڵ خاکدا تەختکران و سوتێنران. لەکوێ (٢٠٣٥) گوندی تەنیا سەر بە پارێزگای سلیمانی، سەر جەم (١١٩٢) گوندی خاپورکران. لە پارێزگای هەولێریشدا لەکوێ (١٤٩٦) گوند، سەر جەم (١٢٠٥) گوندی خاپورکران. دواجار لە پارێزگای دهوکدا لەکوێ (١١٢٣) گوند، سەر جەم (٨٠٩) گوندی خاپورکران. (بەروانە خستەى ژمارە "٩"). ئەمە سەرەرای کاولکردنى سەدان گوند و دەیان قەزاو ناحیەى سەر بەناوچە کوردنشینەکانى دەرەوێ ناوچەى ئۆتۆنۆمى.

خەشتەى ژمارە (۹)
رادەى خاپور كوردنى گونەكانى سەر بە پارىزگەكانى
ناوچەى ئۆتۈنۈمى / سالى ۱۹۸۸

پېش پىروئىسىيەسىنى ئىشغال، بەشىكى زۆرى دانىشتىۋانى ئىش ئاۋچانەي رادەگۈزىزان دەبرانە ئۆردۈگاۋە بەلام ئىشغال لەدەرەۋەي راگۋاستىندا ئامانجە شاراۋەكەي بەغسى لەپىشتەۋەبو، ئامانجى كەمكىرەۋەي ژمارەي كورد ئەگەرچى بەقېرىدن ۋە قەلاچۇكرىنىش بىت.

جىنۇسايىد كە رەشەكۈزى ۋە قېرىدن دەرگىتەۋە، يەككە لەۋ تاۋانانەي كەبەپىيى بېرىرى نەتەۋەيەككىرتۈۋەكان نەك ھەر دژ بەۋ كەسانەيە كە كارەكە دەيانگىرتەۋە، بەلكۈ تاۋانىكە دژ بەمۇقايەتى.

بەپىيى ئىش كۈنقىنىشنى كە نەتەۋەيەككىرتۈۋەكان بەتىكپىرى دەنگ قېۋلى كورد لە (۱۹۵۱/۱/۱۲) ھەۋە كارى پىدەكرىت، پىناسەي قېرىدن بەيەككە لەم ھەلسۈكەۋتەنەي كە بەئەنقەست بۇ لەۋبىردى سەرچەم يان بەشكە لەگروپىكى نەتەۋەيى يان نەژادى يان ئايىنى ئەنجام دەرگىت، پىناسەكراۋە^{۴۰} :-
(۱-كۈشتىنى ئەندامەكانى گروپىك "نەتەۋەيەك").

ب-زىانگەياندىن بەتەۋەي ئەندامانى گروپەكە، چ لەپوۋى فېزىكىيەۋە، چ لەپوۋى غەقلىيەۋە.

پ-دانانى گروپەكە لەژىر باۋدۇخىكى ئەۋتۇ كەبىيىتە ھۆي لەۋاۋچوۋنى ھەموۋ يان بەشىكى ئەندامەكانى.

ت-رىگاگرتىن بەھەر شىۋەيەك لەزاۋزى ۋە گەشەكرىن لەۋاۋ گروپەكەدا.

ج-بەزۇر مىنالى گۋاستىنەۋە لەگروپىكەۋە بۇ گروپىكى تر^{۴۱}
بەپىيى ئەم كۈنقىنىشنى بىت، غىراق پېش پىروئىسىيى ئىشغالەكانىش لەسالى ۱۹۸۸دا، جىنۇسايىدى دژى كورد ئەنجامدراۋە.

لەشالۋى فېراندنى زۆرتىر لە (۸۰۰۰) كەسى سەر بەبارزانىيەكان لە تەمىۋى ۱۹۸۳دا، سەدام حىسەن تەنبا دوۋ مانگ دۋاى ئەۋ كارە مەبەستى رىژىمەكەي لەۋكارە نەشاردەۋە بەئاشكرا لەدەزگاكانى مىدىاۋە وتى:

ئىمە سزاي ھەموۋ ئەۋ كەسانە دەدەين كەھارىكارى لەگەل كوپەكانى بارزانىدا دەكەن. ئەۋانە بە تۈۋندى سزاي خۇيان ۋەرگىرت ۋە فېراندە جەھەنمەۋە. ھەرۋەھە لەسەرەتاي سالى خويىندى ۱۹۸۵-۱۹۸۶دا، غىراق (۱۵۰۰) مىنالى كوردى تەمەن (۸-۱۴) سالانى ۋەك بارمىتە لەقۇتابخانەكاندا^{۴۲}
فېراند بەبىيانۋى تۆلەكرەنەۋە لەدايك ۋە باۋك ۋە خىزم ۋە كەس ۋەكارەكانىان

پیش شالوه کانی ئەنفال و لەدەرەوێ ئەو پروسێسەدا، لەچەندین شوێنی جیاجیای کوردستان. چەکی کیمیایی دژی دانیشتوانە سیفیلەکی کوردستان بەکارهێنرا. لەبۆردومانی شاری هەلەبجە لە ١٦/٣/١٩٨٨دا، دەرووبەری (١٠٠٠) کەس کوژران و برینداربوون. پاش کوشتارەکی هەزاران ساوای بێدایک و باوک و بەشیکی دانیشتوانەکی ئەوشارە، لەلایەن هێزەکانی عێراقەو دەستگیرکران و راپیچی شوێنی نادیار کران.

لەمیژووی نوێی کوردا، هیچ پروسێسیکی عهسکه ریی هێندە پروسێسەکانی ئەنفال روو لەناوبردنی کورد نەبوو. لەدەرەوێ راگواسترو تەعریبدا، بەمەبەستی کەمکردنەوێ ژمارەکی کورد، ئەنفال روو لەقێکردن و قەڵاچۆکردنی کوردبوو ئەنفال کاردانەو نەبوو... پیش دەسپێکی ئەو پروسێسە، دەوڵەتی عێراق پیشتر پلانی کارەکی داپشتبوو؛ ناوچەکانی قێکردنی دیاریکەبوو، بەپێی بریارێکی ئەنجومەنی سەرکێدایەتی شوێش لە ٣٠/٦/١٩٨٧دا، عێراق هەموو بەرپۆهەرایەتیەکانی کشتوکالیی شارو دیهاتەکانی کوردستانی هەلوەشاندەو هەموو کەرەسە کشتوکالییەکانیشی قەدەغەکرد^{٢٨}

سەرچەم قوتابخانە و نەخۆشخانە و کارە خزمەتگوزارییەکانی کیشایەو و زۆنێکی ئاسایشی دروستکرد. بەپێی چەند بریارێکی نەینی تر کە (مەکتەبی تەنزیمی شیمال) دەریکرد، داواکرا وەکو ناوچەیکە عهسکه ریی مامەلە لەگەڵ ناوچەکانی ناو زۆنە قەدەغەکراوەکەدا بکریت و هەر کەسیکی تەمەن ١٥ ساڵ بەبانەو دەستگیرکرا، پاش وەرگرتنی زانیاری لێی، بکوژریت.

کەهێرشەکانی ئەنفال دەستیان پێکرد، ئیتر زۆنە قەدەغەکراوەکە، کە روپۆهەکی دەیان هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەکی خاک بوو، هەزاران گوندو ئاوازی، سەدان هەزار کەسی سیفیلی تێدا دەژیا، سەرلەبەر بوو یە نیشانی عهسکه ریی سوپای عێراق.

یەکیک لە رزگاربووانی ئەو پروسێسە کەخەلکی گوندی (رەبات)ی سەرە ناوچەکی گەرمیانەو لە ٤/٤/١٩٨٨ لەلایەن هێزەکانی سوپای عێراقەو دەگیریت، دەگیریتەو دەلێت: "دوژمن زۆر بێ بەزەییانەو بێگۆیدانە گریان و هاواری ژن و منداڵ، هەموومانێ رەوانەکی (قۆرەتوو)ی نزیک خانەقین کرد.

شەپۋىلىكى زۆرى تىرىشيان لەو دەۋرىدە ھىنا بۈۋە ئىش، ئەو شەپۋىلەي ئىمەي تىدا بۈۋىن دەگەشە پەنجا ھەزار كەس. دوو شەۋى بى ئان و ئاۋ ماينەۋە. ئىنجا لە ۶/۴/۱۹۸۸ دا ئىمەيان گۈستەۋە بۇ (تۆپزاۋا) كەركۈك، لەۋى بەمجۆرە لەيەكتى جيا كراينەۋە:

يەكەم: تەمەنى دۈزدە سال تاجل و پىنچ سال.

دوۋەم: تەمەنى پەنجا سال و سەرووتر.

سىيەم: كچ.

چۈرەم: ژن و مندال.

(.....)، يەكەم ھەنگاۋ بى سەرو شۈيىنكرىنى مىردمندال و گەنجەكان بوو. واتە ئەۋەشە لە دۈزدە تاجل و پىنچ سال دەبوو. بەچاۋى خۇم بىنىم دوو دوو بەدەست و چاۋ بەستراۋى سۈۋارى پاسى ئۆتۈمبىلى سەركىراۋىكران. پاسەكان پەنجەرەكانىيان بۈيەكراۋىون و ناۋەۋەيان ديارنەبوون. لەدۋاى ئەۋان نۆرەي ئىمەھات (.....)

دۋاى كىمىيا بارانكرىنى گۈندى شىخ وەسانان لە ۱۵/۴/۱۹۸۷ دا، كەبۈۋە ھۋى كۈشتىنى (۲۱۰) كەس و برىندار بۈۋىنى (۳۶۰) كەسى تر، لەسەرەتاۋە برىندارەكان بۇ نەخۇشخانەي ھەۋلىر رەۋانەكران و پاشان بۈگرتۈۋ خانەي دائىرەي ئەمەن و لەۋىش ھەموۋىيان گۈللەباران كران.

گروپپىكى تر كەژمارەيان (۴۰۰) كەس دەبوو، دۋاى بۆردومانىكى كىمىيەي لە ناۋچەي سىلىمانى، بەرەۋ نەخۇشخانەي شارەكە كەۋتەپى، بەلام دەزگا ئەمىيەكانى عىراق دەستگىرى كردن و، لەۋژى ۲/۴/۱۹۸۸ لەسەر بازگەي تانچەپۇ ھەموۋىيانى گۈللەباران كردو بەكۆمەل لەگۈپران.

ھەر لەدۋا دۋاى شالاۋەكانى ئەنفال و لەكۈتايى مانگى ئابى ۱۹۸۸ دا، ھەزاران كوردى سىقىل لە ناۋچەي ئامىدى لەيەن ھىزەكانى عىراقەۋە دەستگىركران و دوايىتر ھەموۋىيان گۈللەباران كران.

ئەم پىرۇسىيە كە لەمانگى شۈباتەۋە تاسەرەتاكانى ئەيلۈى ۱۹۸۸ دىرژەي ھەبوو، دەكرىت دۋاى (ھۆلۈكۈست) بەگەرەترىن تاۋانى جىنۇسايد دابىرىت، كەتتىدا بەدەۋرىبەرى (۱۸۲۰۰۰) كەس شۈيىن بىزكران.

دوو- لەرووى ئابورىيەو

روپپوى عىراق بى لەكوردستان (۳۵۰,۰۵۲ كچگ) يە. لەو روپپو (۱۶۸,۵۵۲ كچگ) كە نزيكەى نيوى خاكەكەى دەكات بيابانەو هيچ سەرچاوەيەكى ژيانى نيبە^۱ ئەوەشى كەدەمىننەو روپپوئىكى تىكەلەى خاكە گردۆلكەيى و دەشتە لىتيەيەكانە، كەجگە لەپەشە خاكەكانى كەنارەكانى ھەردوو روبارى ديچلەو فورات، ئىتر لەبەشىكى گەورەيدا روبەرە ئاويەكانى زۆنگاو و عەماراو دايدەپۆشن. بۆيە عىراق لەبژۆيى خۆيدا پىشتى تەواو بەكوردستان دەبەستىت. لەولاتانى كۆلۆنى و نيمچە كۆلۆنىدا شەپى ئابورى دواشەپى كۆلۆنيالىستەكان بوو دژى گەلانى كۆلۆنى. لەو شەپەدا ئەوپەپى ھىزو توانا بەمەبەستى دزىن و بەتالانبردى سەرچاوەكانى ئابورى و لاتانى كۆلۆنى خراوەتە گەپ.

لەكوردستانداو بەپىچەوانەى ھەموو كۆلۆنيەكانى جىھانەو، عىراق لە تايبەتمەندىتى بارودۆخى كۆلۆنى بوونى كوردستانەو كە ھەر لەسەرەتاو كوردستانى باشور وەكو پارچەيەك لەخاكى عىراق حسابى بۆكراو، شان بەشانى ھەموو شىوازو ئامرازە جۆراو جۆرەكانى رامکردنى كوردو داگيرکردنى خاكەكەى، دەولەتى عىراق بەئاساترين شىو شەپى ئابورى بەرپاكردو درىژەى پىداو بەئەنجامى گەياند.

خاكى كوردستان بەگشتى و كوردستانى باشور بەتايبەتى، سەرچاوەيەكى دەولەتمەندى ھەمە جۆر كانزاو كانى ژىر زەوى و نەوت و ئاوى سازگارە. ئەو سەرچاوە گەورەيە كە تادەرەنگانىك دەستى مرقى پىپرانەگەيشت، تا ئەمرو ماىەى چاوتىپىن و ھۆكارى داگيركارىيە.

عىراق وەكو عەمارىكى گەورە تەماشاي كوردستانى كردو، كەبەردەوام كەرەستەى پىيوستى لىدەرھىناو. بۆ ئەوەشى تا دەكرىت زۆرتىنى بپى كەرەستەو سەرچاوە ئابورىيەكان لەكوردستانەو رەنيوبەينىت و خواو نە ئەسلىيەكەى دەست نەھىننە رىگاي و لەايىندەشدا مەترسى بۆ سەر

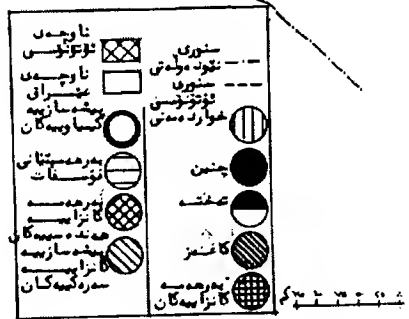
تالانىيەكەى دروست نەكات، بۇ ئەو مەبەستە عىراق چەند ھەنگاويكى ھەلھىناو، كە گرنگىرنيان:—

۱- سەرەداوى ھەر پىشكەوتن و پەرەپىندانىكى ئابورىيەكەى كوردستانى باشور، لە دەستى دەولەتى عىراق خۇيدا بوو. عىراق لە ديدىكى كۇلۇنياالىستانەو ھىچ پلانىكى ھەرىمىي بۇ كوردستانى باشور وەكو ھەرىمىكى جياواز لە ھەرىمەكانى تىرى عىراق لەپوى ژمارەى دانىشتوان، چىرى و دابە شىبوونيان، شىوہى خاكەكەى بىرو جۇرى سەرچاوە ئابورىيەكان.... ھتد. دانەدەنا. كوردستانى باشور كە زۆرتىن سەرچاوەى ئابورى لى بەتالان دەبرا، لە سەر ئاستى پلان دانانى ئابورى نەك ھەروەكو پارچەكانى تىرى عىراق حسابى بۇ نەدەكرا، بەلكو بەئەنقەست پلانى پاشكۆكردن و پاشكەوتە بوونى بۇ دادەنرا. عىراق ھەموو بوارە گرنگەكانى ئابورى كوردستان؛ پىشەسازىي كشتوكال، بازىرگانى، بۇخوى و لەلايەن خۇيەو كۆتۈرۈل كىردبوو.

۲- ھەر لە ھەمان سۆنگەو ھەلەپىناوى لەبۆتەدانى ئابورىيەكەى كوردستانى باشورو مل كەچ پىكردى لەمیانەى سىياسەتى ئابورى سەرچەم عىراقدا، عىراق لەپى داسەپاندنى جۇرىك لەپىوھەندى بەرھەمەينان كەسىستەكە خۇى خوازىارى بوو، كۆتۈرۈلى ھىزى بەرھەمەينانى كوردىي كىرد. ئەویش بە لادان و بەلاپىدا بىردنى گەشەسەندنى ئابورى كوردستان لەو شارپى ئاساييەى كە دەكرا لىيەو پىبگىرت و گەشەى سىروشتى خۇى بكات. بەتايبەتەش لەپى دوو كاركردەو:

۱- نەخشەى ئابورى- جىۋلۇجى عىراق و كوردستانى باشور، بەناشكرا ئەو ھەمان پىشان دەدات، كەبەشى ھەرە گەورەى سەرچاوەو كانزاو كانەكانى ژىر زەوى (نەوت، ئاسن، مس، گۆگرد، قورقوشم، ئەلەمنىوم... ھتد) دەكەونە خاكى كوردستانى باشورەو "بىروانە خشتەى ژمارە ۱۹"، بەلام عىراق زۆرىنەى پىروژە سىراتىجىيەكانى كەپشت بەكەرەستە خاوەكانى كوردستان دەبەستن، لەناو ھەراست و باشورى عىراق دامەزندانەو، بەشىوہەك

دابه‌شېوونی که‌ره‌سه‌ی خاو له‌کوردستانی باشورو عێراق/۱۹۷۱^{۴۲}

پروژەى پيشەسازىيەكانى پلانى پەرەپيدانى سالەكانى ۱۹۷۰-۱۹۷۴ و ۱۹۷۴-۱۹۷۹ لەعيراق و ناوچەى ئۇتۇنوميدا^{۴۳}

كە كارگەو پرۆژەكان ھەدان كیلۆمەتر لەشویینی ئەسلی دەرھینانی كەرەستە خاوەكانیانەوێ دوورن بەرامبەر بەمەو بۆ چاوو راكردن لەگەشەسەندنی ئابوری كوردستان، عێراق تەنھا ئەوپرۆژە كەم بایەخانەى لەناوچەى ئۆتۆنۆمیدا دامەزراندووە (شەكر، چیمەنتۆ، رستەن و چنێن، جگەرە، بەرد...)، كەئەگەر لەپرووی دەستكەوتەوێ زیانیان نەبێت ئەوا هیچ قازانجیكى ئەوتویان نییە. "پروانە نەخشەى ژمارە ٢٠" بەمەش لەسەرئێكەوێ كوردستان و دانیشتوانە كوردەكەى لەخێروبێزى سەرچاوەى خاكەكەى خۆى دوورخستۆتەوێ، لەوسەرەكەى تریشەوێ لەدەرەوێ كوردستان و بەمەبەستى دوورخستەوێ هێزى بەرھەمھێنانى كوردی، لەناوچەكانى ناوھەراست و باشورى عێراقدا ھەموو ئەو پرۆژانەى بەھێزى بەرھەمھێنانى عەرەبى، یان بەدەولەت سپاردووە.

ب- ھەموو ئەو سەرمايە گوزارییانەى كەعێراق لەكوردستاندا خستبوونیەگەر، لەچوارچێوەى زۆرتكردى كەرەسەى خاوو دواچار زۆرتكردى بەرھەم لە ناوچەكانى تری عێراقدا، واوەتر سەرى نەكردووە. سەرمايەگوزارییەكانى عێراق بەپێى پلانى حكومەتى ناوھەندى دوور لەدایبى كوردنى پێداویستییە سەرەكییەكانى دانیشتوانى كوردستان و، تەنیا بەمەبەستى دایبى كوردنى ھەلومەرجى باشتەر رەنێوھێنانى كوردستان بوو بۆ عێراق.

٣- كوردستانى باشور ھەر بەتەنیا عەمارێكى گەورەو بئێشومارى كەرەستەى خاوەنەبوو، بەلكو سەرچاوەیەكى مەزنى ئاوى سازگارىش بوو.

روبارى دیجلە كە گەورەترین روبارى عێراقە، ھەموو لقەكانى لەكوردستانەوێ ھەلەدەقولىن و، لەكوردستانى باشورەوێ تێى دەپژین. تێكپرای برى ئاوى لقەكانى (خاپور، زێى گەورە، زێى بچوك، خاسە، سیروان) (٦٥،٧٧٪) ى ھەموو ئاوى دیجلە پێكدەھینن. عێراق بەمەبەستى كۆنترۆلكردنى ئاوى دیجلەو دایبى كوردنى زۆرتترین برى ئاوى خواردنەوێ ئاودێزى ناوچەكانى ناوھەراستى عێراق و پاشانىش نەھێشتنى مەترسى لافاو، لەسەر ھەریەكێك لەلقەكانى دیجلە لەكوردستانى باشوردا، چەندین عەماراوو بەنداوى دامەزراندووە، بەمەش بەشیكى گەورەو بەپیتی خاكى كوردستان ژێر ئاو خراوون بئێ ئەوێ كوردستانى باشور پێویستى بەو ھەموو بەنداوو عەماراوانە بێت، ئەمە لە سەرئێكەوێ، لە سەرئێكێ تریشەوێ كوردستانى باشور ناچاركاراوە بۆ بەدەستخستنى وزەى كارەبا، تەنیا پشت بەو وزەى بەسەستى كە لە

قەلبەزەکانی ئەو بەنداوانەو بەرھەم دەھێنرێن. ئەمە لە کاتی کەدا ناوچەکانی ناوەرەست و خواوی عێراق لە پێی ویستگە کەرگەرمییەکانەو کارەبایان بۆ دابین دەکری. ئەمەجگە لەوێ عێراق لە رووی عەسکەریشەووە بۆ دروستکردنی ناوچە دابەر سودی لەھیندیکیان وەرگرتووە.

* * *

ئێستا دەکری ئە کۆتایی ئەم فەسلەدا، کورتە پەیوەندی ئاسایشی دەوڵەتی عێراق لەمیانە تەوەر ستراتیجییەکانی عێراقدا کە لەسەر بنەمای مەترسیەکانی ناوەرەست/ کورد داریژاوان، بەم شیوەیە ئەنجامگیر بکەین:

عێراق تەوەرە ستراتیجییەکانی ناوەرەستی دژبە مەترسی کورد، بەشیوەیە کە داریشتووە:

* ھەموو ناوچە ستراتیجییەکان، ناوچە ئابوریەکان، ناوچە گەورەکانی کۆبوونەوێ دانیشتوان، گریکانی ھاتوچۆ، ناوچەکانی نزیک ناوچە عەرەبەنشینەکان، لە ناوچە ئۆتۆنۆمی دابەری.

* ئەگەری جیابوونەوێ کوردستان لە عێراق کزولوازان بکات و ھەرکاتییش ھەلومەرجیکی واھاتە پێشەو کوردستان بەدەوڵەتی سەرەخۆ شاد بێت، ئەو دەوڵەتە مەترسی گەورە نەخاتە سەر عێراق و ناوچە ستراتیجییەکان ھەر لەدەست عێراقدا بھێنێتەو.

* ئەو تەوەرە بەشیوەیە کە داریژاوان، کە قولایی ستراتیجی و جوگرافی بۆ کەرکوک و موسڵ و خانەقین و دەوربەری دروست بکەن. ئەمەش بەگۆڕینی ئیداری ناوچەکانی کوردستان و دەرکردنیان لەسنوری ناوچە ئۆتۆنۆمی و راگواستن و تەعریب کردنیان.

* دامەزراوە پەتوولیەکان و شوینە گرنگە ستراتیجییەکان لە زەبەری ھیزی پێشمەرگە بپاریژێت، بەجۆری کە چەکی پێشمەرگە نەگاتە ئەو دامەزراوە شوینە گرنگانە.

ھەروێھە داریشتنی تەوەرەکانی ناوەرەستی و پاراستنی سێ شوینی ستراتیجییە:

۱- کەرکوک.

۲- موسڵ.

۳- خانەقین.

۱- تەۋەرە ستراىتېجىيەكانى پاراستنى شارى كەرگوك

بەنەمەبەستى پاراستنى دامەزراۋە پەتەرۋىيەكانى شارى كەرگوك و سېرىنەۋەى سىمىي كوردستانى لەو شارەو كەمكردنەۋەى چىدى زۆرتىرى كورد تىيدا، عىراق قەزا كوردنشىنەكانى (توزخورماتو، كفىرى، كەلار، چەمچەمال)ى بەنەمەموو ناحىەكانىيەنەۋە، لەسنورى ئىدارىسى پارىزگاگە دابىرى و بەسەر پارىزگاكانى (سەلاھەدىن) و (دىالە) و (سلىمانى) دا پەرش و بلاۋىكردنەۋە. پاشان ئەم تەۋەرەنەى بەدەورى شارەكەدا داپشت:

۱- تەۋەرەى يەكەم برىتى بوو لەزنجىرە چىياكانى سنورى خۆرەلەتى عىراق كەدەكەۋىتە پارىزگاكانى (دىالە، سلىمانى، ھەولېر) و بەشىۋەيەكى بنچىنەى تا چىيى بەمۇ.

ب- تەۋەرەى دوۋەم كە تەۋەرەيەكى بنچىنەىيى نىيە، برىتى بوو لەزنجىرە چىيى سەگرەمە تا دەرەندىخان و رووبارى سىروان.

پ- تەۋەرەى سىيەم برىتى بوو لەچىيى كانى دۆمەلان و گردۆلكەكانى نىۋان كەرگوك و چەمچەمال (ناۋچەى شۋان) تا چىيى ئاشداخ.

۲- تەۋەرە ستراىتېجىيەكانى پاراستنى شارى موسل

بەپىچەۋانەى كەرگوكەۋەو بەھۆى كەمبۈنەۋەى ژمارەى كورد لەشارى موسل و دەورو بەرىدا، بەنەمەبەستى پاراستنى شارەكەو دوورخستەۋەى لە ناۋچەى ئۆتۈنۈمى، عىراق قەزا كوردنشىنەكانى (تلكىف، ئاكرى، شىخان، ھەمدانىيە، شىنگار، تەلەغفەر)ى بەنەمەموو ناحىەكانىيەنەۋە، لەناۋچەى ئۆتۈنۈمى دابىرى و لەپروۋى ئىدارىيەۋەو لەشىۋەى نىۋە ئەلقەيەكەدا بە پارىزگاى (نەينەۋا)ى گرېدان. عىراق تەۋەرەكانى پاراستنى شارى موسل لەم ناۋچانە داپشت:

۱- ناۋچەى تلكىف.

ب- ناۋچەى ئاكرى.

پ- ناۋچەى شىخان.

ج- ناۋچەى ھەمدانىيە.

ت- خۆرەلەتى دىجلە.

-تەوهرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری خانەقین

عیراق بەمەبەستی پاراستنی شاری خانەقین، سنوری قەزاوە هەموو قەزاو ناحیەکانی دەوروبەری (مەندەلی، بەدرە، کفری) بەهەموو ناحیەکانیانەو لەناوچەیی ئۆتۆنۆمی دەرھاویشت و لەپووی ئیدارییەو دابەشی سەرھەردوو پارێزگای (دیالە) و (واست) ی کردن. عیراق بۆ پاراستنی شاری خانەقین زۆنیک ئاسایشی بەدەوری شارەکەو دەوروبەریدا دامەزراند، سەرەتا خەڵکە کوردەکەیی کۆچ پێکرد، ئینجا ناوچەکەیی تەغریب کرد^۱

^۱- بۆ زۆرتەر زانیاری بپروانە: محمد (زهر سعيد السماك) (الدكتور) واخرون، العراق - دراسه اقليميه، ج ۱، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ۱۹۸۵

^۲- چیا، ئەمنی ستراتیجی عیراق و سنی کوچکەیی بەعسییان: تەرحیل، تەغریب، تەبعیس، لەبلاو کراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنایی کۆمەڵەیی رەنجەدرانی کوردستان، ۱۹۸۷. ل ۱۶۰، ۱۶۱

^۳- تەوهرەکانی جموجۆلی عەسکەری عیراق بەدراوسی کانیەو، لەم سەرچاوانەو تاقووتی کراوە:

- الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ۱۹۷۵.

- الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون الادارية، بغداد، مطبعة العسكرية، ۱۹۸۴.

- سلمان الدركزلی (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية، بغداد، مطبعة البرهان، ۱۹۵۶ - محمد حسن شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة الارشاد، ۱۹۶۹. ^۴- بۆ زۆرتەر زانیاری بپروانە: محمد امین زکی، کوردو کوردستان، جلدا، بەغدا چاپخانەیی دارالسلام، ۱۹۳۱.

^۵- فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگیڕانی حەمە کەریم عارف، (دەستخەت).

- ^٦-الاتحاد الوطني الكردستاني، (اغد ديمقراطي) ام حرمان شعب حتى من حق الحلم؟ من منشورات الاتحاد الوطني الكردستاني، ل٣١.
- ^٧-كمال مظهر احمد (الدكتور)، بعض قضايا الشرق الأوسط، بغداد.
- ^٨-بۆ زۆرتر زانیاری پێوانه: فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد مطبعة الرابطة، ١٩٥٥.
- ^٩-الاتحاد الوطني الكردستاني، هه مان سەرچاوهی پێشوو.
- ^{١٠}-هه مان سەرچاوه. ل٣٣.
- ^{١١}-بۆ دهقی هەرسێ بەندی پەیماننامە که کە پێوهندییان بە کوردهوه ههیه، بۆ نمونه پێوانه: -ولیم ایغلتن الابن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت، دار الطليعة، ١٩٧٢، ل٣٠. ههروهه- منذر الموصلي، عرب واکراد، دمشق، دارالعلم، ١٩٩١، ل٦٨.
- ^{١٢}-كمال مظهر احمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨.
- ^{١٣}-بۆ زۆرتر زانیاری پێوانه: کهمال مهزهر ئهحمەد (الدكتور)، چەند لاپەرەیهک له میژووێ گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانهی ئەدیبی بەغدادی بغداد، ١٩٨٥، ل١١٦.
- ^{١٤}-الاتحاد الوطني الكردستاني، هه مان سەرچاوهی پێشوو. ل٣٥٦.
- ^{١٥}-هه مان سەرچاوه.
- ^{١٦}-هه مان سەرچاوه.
- ^{١٧}-هه مان سەرچاوه.
- ^{١٨}-چیا، سەرچاوهیەکی پێشتوت.
- ^{١٩}-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد.
- ^{٢٠}-الاتحاد الوطني الكردستاني، هه مان سەرچاوهی پێشوو. ل٣٦١.
- ^{٢١}-بۆ زۆرتر زانیاری پێوانه: فاضل حسين (الدكتور)، هه مان سەرچاوهی پێوو.
- ^{٢٢}-هوییر دیشان، نهاية الاستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت مطبعة قلفاط، ١٩٥٣.
- ^{٢٣}-هه مان سەرچاوه.

- ٢٤- روجر اوین و بوب سوتکلیف، دراسات نظرية في الامبريالية، ترجمة الدكتور و میض جمال عمر والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل، مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠.
- ٢٥- هەمان سەرچاوه.
- ٢٦- خەلیل ئیسماعیل (الدكتور) گۆڤاری سیاسەتی دەولی، "ژمارە ١١.
- ٢٧- هەمان سەرچاوه.
- ٢٨- چیا، سەرچاوهیەکی پیشووتر. ل ٩٤.
- ٢٩- خەلیل ئیسماعیل (الدكتور)، هەمان سەرچاوهی پیشوو.
- ٣٠- هەمان سەرچاوه.
- ٣١- چیا، هەمان سەرچاوهی پیشوو. ل ٢٧٠.
- ٣٢- هەمان سەرچاوه. ل ١٣٤.
- ٣٣- هەمان سەرچاوه. ل ١٣٠.
- ٣٤- هەمان سەرچاوه.
- ٣٥- جاسم توفیق (الدكتور) گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ٣.
- ٣٦- هەمان سەرچاوه.
- ٣٧- هەمان سەرچاوه.
- ٣٨- الوقائع العراقية، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣.
- ٣٩- عەبدوللە کەریم مەحمود، چارەنووسیکی نادیار- چەند دیمەنیک لە ئەنقەلەکانەوه، بڵاوکراوهی کۆمیتەى بەرگری لە مافی قوربانیانی ئەنقەلەکان، ١٩٣٣.
- ٤٠- جاسم توفیق (الدكتور)، سەرچاوهیەکی پیشووتر.
- ٤١- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، سەرچاوهیەکی پیشووتر.
- ٤٢- سمیرە الشەمەع (الدكتورە).
- ٤٣- هەمان سەرچاوه.
- ٤٤- چیا، هەمان سەرچاوهی پیشوو. ل ١٧٣.

به‌شی چواره‌م

کوردستانی باشورو
ته‌وه‌ره ستراتیجییه‌کانی
به‌رگریکردن

فەلسى يەكەم

فاكتەرەكانى جموجۇل و ريكاوبانەكانى كوردستانى باشور

(۴-۱-۱): ھۆكارە كارتىكەرەكانى ريكاوبان

پيشەكى:

بەپپى راي (گۇتمان) مەبەست لەفاكتەرەكانى جموجۇل؛ ريكاوبانەكانى گواستىنەو ھاتۇچۇ و شكايى و دەريايى و ئاسمانى و جموجۇلى دانىشتوان و گواستىنەو ھى شىمەك و سەرمایە و يىروپۇچوون و چاپكراو تەلەفۇنە. تىكرای ئەم توخمانەش پىكەو ھىزى بنەرەتى رىكخستنى سىياسى و ئابورى ھەر دەولەتيك پىكدەھىنن

فاكتەرەكانى جموجۇل توخى بنەرەتى يەكگرتنى ھەريمايەتى دەولەتە، ھەرەكو يەككىشە لەھۆكارەكانى (كىشكردن بەرەو ناوەند) كەدوآجار يەكىتى و پيوەندى ھەريمە جىاجىاكانى سەر بەيەكەيەكى سىياسى دەستەبەر دەكات. ھۆكارى سەرەكى بەيەكگرتوويى مانەو ھەريمە پەرشوبلاو ھەكانى ھەردو دەولەتى پانۇپۇرى روسيا و ئەمريكا، ھىلە ئاستە دوورو درىژەكانى ئەو دوو دەولەتەو مەرجى سەرەكى بەيەكگرتوويى مانەويان بوو.

لەرووى ئابورىيەو ھەفاكتەرەكانى جموجۇل گرنگرتىن توخى بىناى ئابورى و لات و يەكەمىن كەرەستەى ھەر ھۆكارى پەرەسەندىكى لەوچۆرەن. ھەرەكو لەرووى كۆمەلەيتىشەو ئەو ھەفاكتەرەكانە ھۆكارى سەرەكى گواستىنەو ھە

دابونەرىتە شارستانىيەكانن لەرىي گواستەنەوى خىراى يىروبواوهره جياجياكان. لە روى عەسكەرىشەو فاكترەكانى جموجول گرنگترين توخمەكانى ھەر ستراتيژىكى عەسكەرى پىكدەھين^۲ پرۆسەى راكيشانى ريگاوبان لەعيراقدا تا پەنجاكانى ئەم سەدەيە برەوى نەبوو. . . . سالى ۱۹۵۱ كە ئەنجومەنى ئاوەدانکردنەو پىكەت، توانرا تۆريكى ريگاوبان كە سەرچەم دريژيەكەى دەگەيشە ۲۳۰۰ كم، رابكيشريت. پاشانىش لەرىي پشت بەستن بەپسپۆرو ئەندازيارى بيگانە، تۆرەكانى ريگاوبان فراوانتركران.

ئەو ريگاوبانانەى دەكەوتنە كوردستانەو، تا كاتى خوئامادەكردن بۆ ھەردوو پرۆژەى بەنداوى دوكان و دەرەنديخان، بەكەندو كۆسپ و چەوت و چەويل بون. لەدەستپىكى ھەردوو پرۆژەى ناوبراو بەدواو ريگاكانى (بەغدا- جەلەولا- دەرەنديخان) و (كەركوك- دوكان) راكيشران، ريگاكانى (كەركوك- بەغدا) و (كەركوك- سلیماني) دەستيان پىداھينراو قىرتاوكران.

تاسەرەتاي حەفتاكان، ريژەى دريژى ريگاوبانەكانى كوردستانى باشور ۲۵٪ ھەموو ريگاوبانەكانى عىراقيان پىكدەھينا، كەسەرچەم دريژيان خۆى لە ۵۱۶۴ كم دەدا^۲

جۆرى ريگاوبان	۱۹۶۹	۱۹۷۰	۱۹۷۱
قىرتاوكراوى نوئ	۲۴۵۰	۲۷۵۶	۳۰۵۶
قىرتاوكراوى كۆن	۱۹۹۴	۲۰۳۶	۲۱۰۸

خشتەى ژمارە (۱۰)

دريژى ريگاوبانە سەرەكى و فەرعيەكانى عىراق (كم)

بەپپى پلاننىك كە لەسالى ۱۹۶۶داو بەھۆى چىبونەھۆى تۆرى رىگاوبانەكان مشتومرى لەسەركرا، پلان دانرا كە بەشىوھەكى تىشكاوئىژ كە بەغداى پايتەخت بكريتە مەلبەندى تىشكەكە، رىگاوبانەكانى عىراق سەرجم پىكەوھە ببەستىنەوھە. ھەربەوپىيە رىگاوبانەكان كران بەسى پۆلى جياجياوھە، بەم شىوھە:

۱- رىگاوبانە سەرەككەكان: ئەو رىگاوبانانەى دەگرتەوھە كە لەھەموو لايەكەوھە شاروشارۆچكە جياجياكانى بە مەلبەندى پارىزگاكانەوھە دەبەستەوھە ھەمووشيانى بە پايتەختەوھە گرى دەدا. ھەر ئەم رىگاوبانانە بەشىكى گرنكى رىگا نيوئەولەتییەكانىشى پىكەھىنا.

۲- رىگاوبانە پەرشوبلاوھەكان: ئەو رىگاوبانانە دەگرتەوھە كە ناوچە جياجياكانى ناوئەك پارىزگا پىكەوھە دەبەستىتەوھە پاشانىش ھەموويان بەرىگاوبانە سەرەككەكانەوھە گرى دەدرىنەوھە.

۳- رىگاوبانە ناوئۆيەكان: ئەمىش رىگاوبانە فەرعىيەكانى ناوئەك پارىزگا بەتايەتیش شوینەكانى بەرھەمەھىنان دەگرتەوھە

ئەم رىگاوبانانە پى بەپپى ھەرىمە جياجياكانى عىراق و كوردستانى باشور جياوازيان ھەيە.. لەكاتىكدا رىگاوبانەكانى عىراق بەشىوھەكى تىژرەو بەدرىژايى ھەر دوو روبارى دىجلەو فورات و لەشىوھەى دوو ھىلى سەرەكيدا بەرەشەخاكەكانى عىراقدا درىژ بوونەتەوھە، لەكوردستانداو بەتايەتیش لەھەرىمى شاخاويدا، فاكترە ھايدروگرافىيەكان و ايانكردوھە كەرىگاوبانەكان بەھەموو لايەكدا لەشىوھەى پرىشكدا گوزەربكەن و ھەرچۆنىك تۆبۆگرافىيەى ھەرىمەكە رى پىدەدات شان بەشانى قەدپالى چياو گردو گردۆلكەكان بەناو شىوو دەربەندە جياجياكاندا درىژبىنەوھە.

سەرەراى بوونى رىگاوبانە ناوئۆيەكان، چەند تۆرىكى تر لەرىگاوبان كە بەرىگاوبانە نيوئەولەتییەكان ناسراوھە، ھەرىكە لەعىراق و كوردستانى باشور بەولاتانى دراوسى دەگەيەنيت، گرنكى ئەم رىگاوبانانە بەنسەت عىراقەوھە برىتين لەوھەى كە:-

- ۱- مەلبەندی پاریزگاكان پیکهوه گری دەدات.
 ب- عیراق بە دەوله ته دراوسیکانه وه دەبەستیتە وه.
 پ- شاده ماری بازرگانیکردنی عیراق پیکدههینیت^۱

ژماره ی ریگا ^۷	دریژی به (کم)	ئەو مەلبەندانە ی ریگا که یان پیدا دەروات
۱	۵۲۱	لە بە غداوه هاوریك له گەڵ رووباری دیجله دا - موسڵ (الیتربیه) لە سەر سنوری عیراق و سوریا - سوریا.
۲	۵۵۴	لە بە غداوه - کەرکوک - هەولیر - موسڵ.
۳	۱۹۱	لە هەولیر هوه - ریگای هاوینه ههواره کان - رایات - ئیران.
۴	۳۰۲	لە قزلباتی سەر به پاریزگای به عقوبه وه - هاوریك له گەڵ رووباری سیرواندا بو سلیمانی - کەرکوک.
۵	۱۷۸	لە بە غداوه هاوریك له گەڵ رووباری سیرواندا - به عقوبه - خانه قین - مونزیه ی سەر سنوری ئیران - ئیران.

خشته ی ژماره (۱۱)

ژماره و دریژی ریگاوبانه سهره کیه نیوده وله تییه کانی عیراق به ولاتانی
 ده و روبه ره وه (ئەوانه ی به کوردستانی باشوردا تیده پهرن^۸).

ناكرىت لە دەرهوى ھۆكارە سروشتى و مەزىيەكان، لەجۆرى ريگاوبان و چۆنىتى راکيشانى و پىكەتە و چىيەكەى بکۆلریتەو. بۆيە لەم بەشەدا ھەول دەدەين کارايى ھەريەك لەو دوو ھۆكارە لەسەر ريگاوبانەكانى كوردستانى باشور (مەبەست لەريگاوبانە وشکايیەکانە) بخەينەروو.

يەكەم/ ھۆكارە سروشتیەكان

بەشیوەیەکی ریزەیی ھۆکارە سروشتیەكان چەند ھۆکاریکی جیگیرو نەگۆرن. بۆیە لیکۆلینەو لەپیکەتەكانى رووی خاک، کەشوەھوای ھەریمە جیاجیاكان مەوقیعی جوگرافی، ئینجا کارايى ھەریەك لەو کەرتیکەرانە لەسەر گواستەو ھەو توانای ھەریەك، جۆری نەخشەکیشانى ريگاوبان و ئاقارو ئاراستەکانیان، گریى ھاتوچۆو جۆری چالاکییە ئابوریەكانى ناوچە جیاجیاكانمان بۆ دەستنیشان دەکات.

قەسەکردن لەسەر پێوەندى نیوان ريگاوبان و ھۆکارە سروشتیەكان، وا دەخوازیت لەھەریەك لەم توخمانە بکۆلریتەو:

۱- مەوقیعی جوگرافی

ئەگەرچی سروشتى سەختى خاک و کەمى ريگاوبانە وشکايى و ئاسمانیەكان و نەبوونی ريگاوبانى دەریایى لەكوردستانى باشوردا، کۆسپی گەورەى گواستەو ھەو خولقاندووە، بەلام ھەلکەوتەى كوردستان بەشیوەیەکی گشتى لەبەشیکی گرنگی خۆرھەلاتى ناوەرەستدا، لەنیوان بانى ئیران و بانى ئەنەدۆل و دورگەى عەرەبدا، گرنگییەکی گەورەى بەخشیوەتە مەوقیەکە. ھەلکەوتەى كوردستانى باشوریش لەنیوان ئیران و عێراق و شامداو تێپەربوونی بەشیکی گەورەو گرنگی ريگاوبانە وشکايیەكانى ئەو ولاتانە بەخاکى كوردستانى باشوردا، مەوقیەکەى کردۆتە ویستگەى ھاتوچۆى نیوان ولاتانى دەورووبەر.

لەو سۆنگەى کەبەشى ھەرەگەورەى ريگاوبانەكانى كوردستانى باشور بە دەشتە شاخاوى و دەشتە گردۆلکەییەکاندا گوزەردەکەن، ئەو دوو ناوچەى لە رووی ستراتیجى عەسکەرییەو گرنگی گەورەیان ھەیە.

لەپشتینهی دەشتە شاخاوییهکاندا، دەشتی شارەزور لەریی هەردوو گەروی پینجۆین و هەلهبجەوه، لەباکوری خۆرەهلات و باشوری خۆرەهلاتییهوه لە میانە ی ریگاگانی (پینجۆین- مەریوان- سنه) و (هەلهبجە- نەوسود- کرماشان) هوه دەروازه بەرووی ئیراندا دەکاتەوه. دەشتەکانی رانییه و حەریر بەشی هەرە گرنگی ریگاوێهەکانی هاتوچۆی نیوان سلیمانی و کۆیه و هەولیر، لەرانییه و شەقلۆوهوه پیکدەهینن. هەروەکو دەشتەکانی رەواندزو سندی باشتەین گریی هاوتۆچی نیوان دیاربەکر و ورمی، لەجزیرە ی بن عومەر و رەواندز هوه دەستەبەر دەکەن.

پشتینهی دەشتە گردۆلکەییەکانیش شارێ گرنگەکانی نیوان بانی ئیران و موسڵ خۆرەهلاتی دەریای ناوەرستی پیدا دەروات و رەشەخاکەکانی عیراق و بەغدا بەموسڵ و سوریا و تورکیاوه گری دەدات. لەو پەری باشوری خۆرەهلاتییهوه و لەدامینی چیاکانی پشتکۆوه، هەریهکە لەشارۆچکەکانی بەدره و خانەقین، دەروازه بەرووی عیراقدا دەکەنەوه.

٢- جیۆمۆرفۆلۆجیا

بەشیوهیهکی گشتی خاکی کوردستانی باشور لەدوو هەریمی جیاوان پیکدیت، ئەوانیش هەریمی شاخاوی و هەریمی نیمچه شاخاوییه. هەریمی شاخاوی که ٢٧,٤٩٪ی روپیوی کوردستانی باشور پیکدەهینیت، دەکەوێتە نیوان بەشیک لەسنورەکانی ئیستای عیراق- ئیران و سنوری عیراق- تورکیاوه لەباکورهوه، سنوری هەریمی نیمچه شاخاوی لەباشورییهوه. ئەم هەریمه کهشیوهی داسۆلکەیهکی وەرگرتووه، ئاقاری چیاکانی بەئاراستە ی باکوری خۆرئاوا و باشوری خۆرەهلاتن و بەرزی چیاکانی لەنیوان ١٠٠٠-٣٦٠٠ مەتر دان.

لەهەریمی شاخاویدا ریگاوێهەکان بەهەمان ئاراستە ی چیاکان و بەدەشتەکانی نیوانیاندا رەت دەبن، ئەم ئاراستەیه تەنیا لەو ناوچانە بەشیوهیهکی ئەستۆن چیاکان دەبن که دەر بەندو گەلییهکان بەشیکی ریگاوێهەکان پیکدەهینن. هەروەکو لەریگاوێهەکانی کەرکوک- سلیمانی بەهۆی دەر بەندی بازیانەوه، ریگە ی هەولیر- رایات بەهۆی دەر بەندو گەلییهکانی میراوه و سپیلک و گەلی عەلی بەگو و جوندیان و بەرسرین و رازانۆک و حاجی ئۆمەر اندا دەبینرین.

بەشىۋەيەكى گىشتى ئەم ھەرىمە بەكەمى رىگاوبان و سەختى رىگاوبانەكانى ناسراۋە، جگە لەرىگاوبانى وشكايى نەبىت ئىتر ھىچ جۆرە ھۆكارىكى تىرى بۆ جومجۆل تىناكەۋىت.

ھەرىمى دوۋەمى كوردستانى باشور، ھەرىمى نىمچە شاخاۋىيە كە ۷۲،۵۲٪ رۇپىيى كوردستانى باشور تەۋاۋ دەكەت و دەكەۋىتە نىۋان ھىلى سنورى ھەرىمى شاخاۋى لەباكۆرەۋە ھىلى سنورى عىراق - كوردستان لەباشورەۋە.

سنورى سىروشتى ئەم ھەرىمە لەشارۋچكەى بەدرە لەۋپەرى باشورى خۆرەلەتتى كوردستانى باشورەۋە دەست پىدەكەت و، لەچىكانى شىنگار - لەۋپەرى باكۆرى خۆرئەۋا كۆتايى دىت.

بەرزى خاكى ئەم ھەرىمە لەنىۋان ۱۰۰-۱۴۶۳ مەتردايە، روتەنى خاكى ئەم ھەرىمە و نەبۋونى كۆسپى گەۋرە لەخاكەكەيدا، واىكردوۋە رىگاوبانى درىژترو لەبارتەر لەھى ھەرىمى پىشۋو بگىرىتەخۆى كەجگە لە رىگاوبانى وشكايى، دوو ھىلى ئاسنىشى تىدەكەۋىت؛ يەكەمىيان ھەۋلىر بە بەغداى پايتەختەۋە گرئ دەدات و، دوۋەمىشيان موسل بە بەغداۋە دەبەستىتەۋە. ھىلى يەكەمىيان لەبەغداۋە بەئاراستەى رۇبىارى سىروان بەرەۋە باكۆر ھەلدەكشىت و لەبەغقوبەۋ قىزلباتەۋە دەبىتە دوو بەش: يەككىيان بەرەۋە خانەقىن و ئەۋى دىكەيان بەرەۋە باكۆرى خۆرئەۋا بەكەركوكدا رەت دەبىت و تاھەۋلىر دەكشىت. ئەۋەكەى موسلىش جگە لەۋ بەشەى نەبىت كە دىتە ناو موسلەۋە، ئىتر باقى بەشەكانى تىرى بەكەنارەكانى خۆرئەۋاى رۇبارى دىجلە لەدەرەۋەى سنورى كوردستانى باشور تابەغدا درىژ دەبىتەۋە.

۳- پىكھاتەى خاك

خاكى كوردستانى باشور پىكھاتەىكەى ناچۆرۇ جىاۋازە. بەشىۋەيەكى گىشتى خاكى ھەرىمى شاخاۋى بىرىكى زۆر بەردى كلس و گەچ و كۆنكلۆمۆرىت خاكەكەى پىكدەھىنن و ھەموو ئەۋ ماددانەش جارىكى تر لەبىناكردنى رىگاوباندا رۆلىكى بنەرەتى دەگىرن. بۆيە ئەگەرچى راكىشانى رىگاوبان لەناۋچە شاخاۋىيەكاندا بەشىۋەيەكى دژار بەرىۋەدەچىت، بەلام رىگاوبانەكانى چىا ماۋەى دوۋردىژ دەمىننەۋەۋ كەمتر پىۋىستىيان بەبىناكردنەۋە ھەيە. بەتايىبەتىش گەر زانىمان كە پىكھاتەكانى خاكى ئەم

ھەرىمە توانايەكى باشى ھەلمزىنى باراناۋى ھەيە، لەئەنجامى كارلىكى ئاۋو
ماددەپىكەينە رەكانى ئاۋىتەى رىگاۋبانەكان، بەشىكى رىگاۋبانەكان
بەتتەپەربوۋنى كات و بۆ جۆرىك لەجۆرەكانى كۆنكرىت دەگۆرىن.

پىكەتەى خاكى ھەرىمى نىمچە شاخاۋىش، بەتايىبەتى لەناۋچە
دەشتايىبەكاندا خاكىكى كلسىيەو لم شىلى نىشتوو سەرەۋەى خاكەكەى
روپۇش دەكەن و خاكى ئەم ھەرىمە باشتىن جۆرى خاكە بۆ راكىشانى
رىگاۋبان.

۴-كەشۋەۋا

بەۋپىيە كوردستانى باشور لەژىر كارىگەرى دوو ھەرىمى سەرەكى
كەشۋەۋا دايە، بۆيە كەشۋەۋاى ھەر ھەرىمىك جىيا لەۋىتر، كارايى خۆى
بەسەر جۆرى رىگاۋبانى ۋلاتەكەۋە جىھىشتوو.

ھەرىمى شاخاۋى كە كەشۋەۋاى دەرياي سىپى ناۋەرەست بەسەرىدا زالەو
سالانە برى ۶۰-۱۰۰ملم بارانى لى دەبارىت، واىكردوۋە رىگاۋبانەكانى
بەتايىبەتىش لەۋەرزى بەفرانبارو باراندا بەگىرئى و گۆل و ھاتوچۇ تىياندان
دژارەيت.

بەلام لەھەرىمى ئىستىبىسدا كەۋەكو ھەرىمىكى گواستراۋە لەژىر كارىگەرى
ھەردوۋ كەشۋەۋاى دەرياي ناۋەرەست و بىاباناۋىدا بەو سالانە برى ۴۰-
۶۰سم بارانى لى دەبارىت، كارايى ھەردوۋ ھەرىمەكەى بەسەرەۋەيە.

دوۋەم/ ھۆكەرە مەۋىيەكان

پىۋەندى نيوان تۆرەكانى رىگاۋبان و دانىشتوان، پىۋەندىيەكى ئۆرگانىيە..
لەھەر جىگايەك چرى دانىشتوان زۆر بىت، رىگاۋبانىش چروپر دەبن. چروپرى
رىگاۋبانىش كارىگەرى لەسەر راكىشان و جىگىرپوۋنى دانىشتوان ھەيە.
بەۋپىيە تۆرەكانى رىگاۋبان و رۆلىكى تايىبەت لەھەلبژاردنى شاروشارۋچكەو
مەلبەندەكانى نىشتەجىبوۋندا ۋازى دەكات. چونكە ھەركاتىك رىگاۋبانەكان
چروپروۋن، چالاكى ئابورى و ھاتوچۆكردىنى دانىشتوانىش بەرفراوان دەبىت
ھەر لەھەمان سۆنگەۋە دەكرىت بوترىت كەپىۋەندى نيوان رىگاۋبان و چرى
دانىشتوان، پىۋەندىيەكى راستەخۆيە.

بۇ دىيارىكردىنى پىۋەندى نىۋان رىگاۋبان و ھۆكارە مۇيىيەكان و كارايى
ھەريەكىيان لەسەر ئەۋى تر، دەبىت لەم توخمانە بىكۆلرېتەۋە:

۱- دانىشتۋان

مەبەست لەراكىشانى رىگاۋبان پىش ھەرشىتىك، خزمەتكردىنى دانىشتۋانە.
بۆيە راکىشانى رىگاۋبان پىۋەندىيەكى گەۋرەى بە مەلبەندەكانى چىرى
دانىشتۋانەۋە ھەيە.

بوۋنى چىبابەرزەكان، بىابانە وشكەكان، رۋبەرە ئاۋىيە گەۋرەكان، كە
ھەموۋيان كەم تازۇر بەناۋچەى پەرتەۋازەكردىنى دانىشتۋان نەك كۆكردەۋەيان
دادەنرىن، كارايى لەسەر چىرى دانىشتۋان و پاشانىش جۆرى رىگاۋبانەكەۋە
ھەيە.

ئەگەرچى كوردستانى باشور رۋپىۋىكى لەبەرچاۋى خاكەكەى چىبابە،
بەلام بەھۋى بوۋنى سەرچاۋە زۆرەكانى ئاۋى شىرىن و لەبارى خاكەكەى بۇ
ھەمە جۆر كشتوكال، چىرى دانىشتۋان تىيدا بە بەراۋرد لەگەل ناۋچەكانى
عىراقدا، چىرىيەكى گەۋرەيە. كەچى ئەم چىرىيە واينەكردۋە تۆرى فراۋان و
لەبارى رىگاۋبان بەدۋاى خۆيدا بەھىنيت، كەدىارە سىياسەتى گۈينەدانە
پەرەسەندىنى كوردستان لەلايەن حكومەتە جىاجىاكانى عىراقەۋە بەبىيانۋى
تىچۋونى زۆرۈ سەختى خاكى كوردستان لەراكىشانى رىگاۋباندا چىرى
رىگاۋبانەكانى كوردستانى باشور و جۆرى دابەشبوۋنىان پىبەپى چىرى
دانىشتۋان و دابەشبوۋنىان، نەبوۋە.

۲- بەرھەمى كشتوكالى

دابه شېۋونى جوگرافىيەنى كىلگەۋ باخ و مەزراكان و گواستەنەۋەى بەرۋوبومە كشتوكالىيەكان، يەككى ترە لەو ھۆكارانەى پىۋەندىيان بەتۋرى رىگاۋبانەۋە ھەيە... ئەگەرچى گواستەنەۋەى شتومەك جگە لەرىگاۋبان پىۋەندى بەھۆيەكانى گواستەنەۋەشەۋە ھەيە، بەلام لەبەستەنەۋەى ناۋچە كشتوكالىيە جىاجىياكان بەيەكتەرەۋە پاشانىش ساغكردنەۋەى ئەو بەرۋوبومانە، رىگاۋبان تۇخىمى يەكەم و سەرەكى ئەو پىرۇسىسە پىكدەھىنىت.

كوردستانى باشور ۋلاتىكى كشتوكالىيە و سالانە بەشىكى گەۋرەى خاكەكەى بە بەرۋوبومى ھەمە جۆر دادەچىنرىن و، جگە لە دابىنكردنى پىداۋىستىيەكانى خۆى بەشى زۆربەى ناۋچەكانى عىراقىش دەدات كەچى تۆرەكانى رىگاۋبان لەھىندىك ناۋچەدا وىران و لەبەشىكى گەۋرەى تردا ھەريونيان نىيە.

ئەگەر ناۋچەى سلېمانى ۋەكو گەۋرەترىن ناۋچەى بەرۋوبومە كشتوكالىيەكانى كوردستانى باشور تەماشىا بگەين، دەبىنن سەرچەم درىژى تۆرى رىگاۋبانى ھەموو پارىزگاگە تەنيا (۱۴۹۶كم) ۵، لەو ژمارەيەش تەنيا (۱۸۱كم) رىگاۋبانى سەرەكىيە و (۱۱۸۳كم) رىگاۋبانى فەرەيىيە و (۱۳۲كم) ىش نىياز وابوۋە دروست بگىرىت.

ھەموو پارىزگاگە كەروپىۋەكەى (۱۵۷۵۶ كچگ) ۵، تەنيا يەك رىگى سەرەكى ھەيە كە لە كەركوكەۋە بەرەۋ چەمچەمال و پاشان بەرەۋ مەلبەندى سلېمانى و لەۋىشەۋە بەرەۋ كەلارو ناۋچەكانى خوارووتر دەكشيت. بەشى يەكەمى رىگاگە نەبىت لەنىوان كەركوك- سلېمانىدا دوو سايىدە ئىتر سەرچەم رىگاگە يەك سايىدە^{۱۰}.

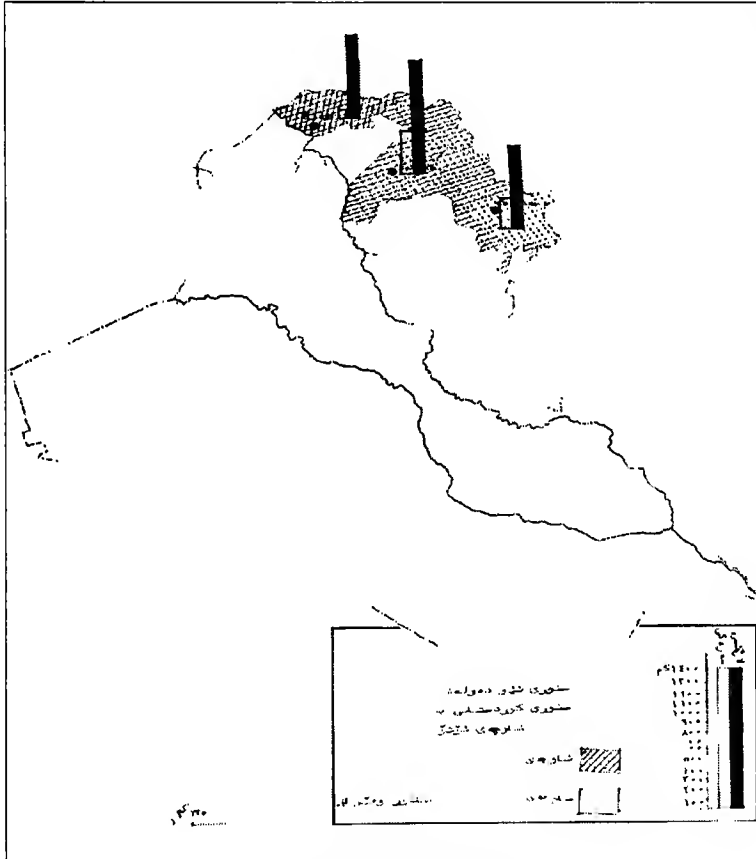
ناوچه‌ی ریگاوبان	ریگاوبانی سه‌ره‌کی (کم)	ریگاوبانی فه‌ره‌عی (کم)
مه‌لبه‌ندی پاریزگای سلیمانی		
مه‌لبه‌ندی قه‌زای مه‌له‌بجه	۲۰	۶۰
مه‌لبه‌ندی قه‌زای پینج‌ج‌وین	۲۰	۷۴
مه‌لبه‌ندی قه‌زای شارباژیر	—	۳۸
مه‌لبه‌ندی قه‌زای پشدر	۲۰	۱۴۶
مه‌لبه‌ندی قه‌زای رانیه	۲۰	۱۲۱
مه‌لبه‌ندی قه‌زای دوکان	۲۰	۴۵
مه‌لبه‌ندی قه‌زای ده‌ریه‌ندیخان	۷۲	—
مه‌لبه‌ندی قه‌زای چه‌مچه‌مال	۷۱	—
مه‌لبه‌ندی قه‌زای که‌لار	۱۴۳	—

خشته‌ی ژماره (۱۲)

دریژی ریگاوبانه سه‌ره‌کی و فه‌رعییه‌کانی پاریزگای سلیمانی^{۱۱}

۳-بەرھەمى كانزايى

بوونى بەرھەمە كانزايى و كانەكانى ژىر زەوى لەناوچە جياجياكانداو،
رەنيوھينانى و ھينان و گواستەنەوھى ئەو بەرھەمانە، تۆرى ريگاوبانى جياجياي
دەويت

نەخشەى ژمارە (۲۱)

چرى ريگاوبانە سەرەكى و لاوھىيەكانى ناوچەى ئۆتۈنۈمى

سه‌ره‌رای بریکی گه‌وره‌ی سه‌رچاوه‌و ماده‌ه‌ خاوه‌کانی وه‌کو (نه‌وت، ئاسن، مس..... هتد). له‌کوردستانی باشوردا به‌لام به‌هۆی نه‌خستنه‌گه‌ری ئه‌و که‌ره‌سته‌ خاوانه‌ له‌کوردستانداو بردنی بۆ ناوچه‌کانی عیراق، بوونی ئه‌و که‌ره‌ستانه‌ کاریکی ئه‌وتۆی نه‌کردۆته سه‌رجۆری ریگاوبان له‌کوردستاندا. به‌ پیچه‌وانه‌وه، هه‌بوونی ئه‌و سه‌رچاوانه‌ له‌کوردستانداو به‌تایبه‌تیش نه‌وت، وایکردوه ده‌بوا هه‌بوونی سه‌رچاوه‌یه‌کی وه‌کو نه‌وت مایه‌ی چربوونه‌وه‌ی دانیش‌توان و کۆبوونه‌وه‌یان بووایه، که‌چی دانیش‌توانه‌ کورده‌که‌ی ئه‌و ناوچانه‌ په‌رشوبلاوه‌یان پیکراوه‌و ناوچه‌کانی سه‌رچاوه‌کان بوونه‌ته زۆنی پاراستنی ناسایشی عیراق.

وه‌کو سپارده‌، بۆ چاککردن و چاره‌سه‌رکردنی تۆری ریگاوبانه‌کانی کوردستانی باشور، ده‌کریت بۆ داها‌توو چه‌ند هه‌نگاوێک بگیری‌نه‌ به‌ر، گرنگ‌ترینیان:-

۱- ئه‌گه‌رچی ناوچه‌کانی گه‌رمیان ژماره‌یه‌کی زۆر شارو شارۆچکه‌و مه‌لبه‌ندی چری دانیش‌توان و کشتوکالی به‌شیکێ زۆر ولاته‌که‌ی تیده‌که‌ویت، که‌چی ده‌وله‌تی عیراق له‌روانگه‌ی ته‌وه‌ره‌ ستراتیجیه‌کانی به‌رگریکردنی خۆی له‌مه‌ترسییه‌کانی ده‌ره‌وه‌ (ئێران و)، مه‌ترسییه‌کانی ناوه‌وه‌ (کورد)، له‌کۆنه‌وه‌ ناوچه‌که‌ی پشت گوێ خستوه‌وه‌.

به‌مه‌به‌ستی گریدانی قه‌زاکانی خانه‌قین، مه‌یدان، که‌لار، کفری، چه‌مچه‌مال، کۆیه‌و سه‌رجه‌م ناحیه‌کانیان، ده‌کریت تۆریکی ریگاوبان بۆ ئه‌و ناوچانه‌ رابکیشری‌ت.

۲- ناوچه‌ی هه‌ریمی شاخاوی، به‌تایبه‌تیش هه‌ریمی چیا به‌رزه‌کان، ناوچه‌یه‌که‌ به‌ به‌راورد له‌گه‌ڵ ناوچه‌کانی تری کوردستانی باشوردا که‌مترین ریگاوبانی تیده‌که‌ویت. جگه‌ له‌مه‌سه‌له‌ی خه‌رجی و بری تیچوون، دیسانه‌وه‌ ده‌وله‌تی عیراق له‌روانگه‌ی ته‌وه‌ره‌ ستراتیجیه‌کانی به‌رگریکردنی خۆی له‌مه‌ترسییه‌کانی ده‌ره‌وه‌ (ئێران و تورکیا و)، مه‌ترسییه‌کانی ناوه‌وه‌ (کورد)، ناوچه‌که‌ی کردۆته ناوچه‌یه‌کی دابرو نیازی نه‌بووه‌ ئاوه‌دان‌تریت. ده‌کریت تۆریکی ریگاوبان به‌دریژایی تخبه‌کانی ئیستای تورکیا- کوردستانی باشور، ئێران- کوردستانی باشور، له‌زاخۆوه‌ تا هه‌له‌بجه‌ درێژیته‌وه‌ هه‌موو قه‌زاکانی

زاخۇ، ئاممىدى، زىبار، چۆمان، رەۋاندز، رانىيە، قەلادىزى، چورتا، پىنجوئىن، ھەلەبجەۋ سەرچەم ناھىيەكانىيان پىكەۋە گرىڭىدات.

۳-دامەزىراندنى تۆرىكى رىگاۋبانى ئاسن كە مەلبەندى ھەموو پارىزىگاكانى كوردستانى باشور، كەركوك، موسىل، سلىمانى، ھەولير، دھۆك پىكەۋە گرىڭىدات، كەركوك وىستگەۋ گرىي ھاتوچۆى تۆرەكە بىت.

(۴-۱-۲): رىگاۋبانەكانى كوردستانى باشور

رىگاۋبانەكانى كوردستانى باشور، دەكرىن بەدوۋ پۆلەۋە:

يەكەمىيان: رىگاۋبانەكانى ناوخۆى كوردستانى باشور.

دوۋەمىيان: رىگاۋبانەكانى كوردستانى باشور بەغىراق و لاتانى دەرۋبەرەۋە.

يەكەم: رىگاۋبانەكانى ناوخۆى كوردستانى باشور

رىگاۋبانەكانى ناوخۆى كوردستانى باشور ھەموو ئەۋ رىگاۋبانانە دەرگىتەۋە كە گوندەكانى بەناھىيەكانەۋە ناھىيەكان بەقەزاكانەۋە، قەزاكان بەمەلبەندى پارىزىگاكەۋە، پارىزىگاكەنىش پىكەۋە دەرەستىتەۋە. رىگاۋبانەكانى كوردستانى باشور جۇراۋجۇرن، قىرتاۋ چەۋرىژو خاكۇخۇلن. تىيانداسەرەكىۋ ناسەرەكى ھەيە، لەسەرەكىيەكانىشدا رىگاۋبانى يەك سايد يان دوۋسايد ھەيە. لەسەر رىگاۋبانەكان پردى جىاجىا ھەيە.

لەسۇنگەى جوگرافىيەى عەسكەرىيەۋە رىگاۋبانەكان ماكى ھەر ستراتىجىكى عەسكەرىن. ۋەسفى گىشتى رىگاۋبانەكانىش ئەركىكى گىرنگى كۆلىنكارىيەكانى جوگرافىيەى عەسكەرىيە.

بۇ لىكۆلىنەۋە لەرىگاۋبانەكانى ناوخۆى كوردستانى باشور، پىۋىستمان بە ۋەسفى ھەرىيەكىك لەرىگاۋبانەكانى پارىزىگاكەنى سلىمانى، ھەولير، كەركوك، دھۆك، ۋ ناۋچە كوردنىشىنەكانى سەر بەپارىزىگاكەنى موسىل و دىالەۋ سەلاھەدىن و واست دەبىت.

۱- تۆرى ريگاوبانە كانى پارىزگای سلیمانی^{۱۲}

پەردە كانى سەر ريگاگە	خاكوخۆل (كم)	چەوریز (كم)	قیرتاو (كم)	بەشە كانى ريگاوبانە كانى پارىزگای سلیمانی	
قلىياســــان/ كەندەكــــەو/ تــــەینال/ شیوەسور			۶۵	سلیمانی- چەمچەمال	۱
تایین/ كانی سارد/ دوكان/ گۆمەجولەكە/ بــــاداوان/ بیســــتانه/ هیزۆپ/ كانی ماران/ قەرەنى ئاغا/ گرده جان/ چوارقورنــــه/ تووەســــوران/ سەنگەســــەر/ ژاراوہ/ باوہبان/ بەستەستین.			۱۶۴	سلیمانی- دوكان- رانیە- قەلادزی	۲

۳	سالىمانى - غەربەت - سەيدسادۇق - ھەلەبجە	۸۳	چەناخچيان/ سەيدسادۇق/ زەلم.
۴	سەيدسادۇق - پىنجوين	۴۵	كەولۇس/ نالپاريز/ كانى مانگا.
۵	سالىمانى - غەربەت - دەربەندىخان - كەلار	۱۴۰	قەرەگۈل/دىوانە/ دارەدۇين/قەترە/ باۋەنور/ بۇنگلە/تازەدى/ تۇپ خانە/ كۆمۈك/ ئاۋەخویری/ دەربەندىخان/ عیسایى/برلوت/ كەلار(۱)/ كەلار(۲).
۶	سالىمانى - قەلاچۇلان - مارەت	۶۰	قەلاچۇلان - خىۋەتە.

۷	قەلەچۈلەن - چوارتا	۵		-
۸	دورىيە زەلم - خورمەل - بىيارە - تەۋىلە	۴۰		بىيارە.
۹	دورىيە - چەناخچىيان - بەرزىجە	۲۵		-
۱۰	سەلىمانى - قەرەداغ	۴۲		تانجەرۇ.
۱۱	قەرەداغ - سەنگاو	۳۰		-
۱۲	چەمچەمەل - سەنگاو	۵۱		-
۱۳	بىستانە - كۆيە	۱۰		-
۱۴	سەلىمانى - سەرچىنار	۴		-
۱۵	دورىيە - تەكپە - ئاغجەلەر	۵۳		-

۱۶	بىســتانە - كۆلكەرەش	۲۳		كۆلكەرەش(۱)/ كۆلكەرەش(۲).
۱۷	چارقورنە - باليسان	۴۰		-
۱۸	نالپــاريز - چوارتا	۴۰		-
۱۹	ســليمانى - قــەيوان - مۆكەبە	۹	۱۳	-
۲۰	چارــتــسا - پىنجوين	۴۰		-
۲۱	قــەلاچۆلان - بەرزىنجە	۳۲		تەگــمــران / قەلاچۆلان.
۲۲	كەلار - تىلەكۆ		۴۰	-
۲۳	دوكان - بىنگرد	۲۹		-
۲۴	سەرســيان - بىنگرد	۱۸		-
۲۵	قــەلادىزى - دارەشمان	۱۴		-
۲۶	قــەلادىزى -	۲۱		-

				شیوه رهز	
۲۷	قه لادی- هیرو	۲۲		بادین (۲)/ ئالوه.	
۲۸	قه لادی- گه ناو	۱۵	۱۰	قه لادی/ دیرش-ین/ بادین (۱).	
۲۹	قه لادی- هه لشو	۱۳		هه لشو/ بادین	
۳۰	رانیه- پلنگان	۲۱		-	
۳۱	سه نگه سه- شه هیدان	۴		شه هیدان.	
۳۲	قه لادی- ده روین	۲۵		-	
۳۳	هه له بج- میره دی	۳۴		-	
۳۴	پینجوی-ن- نزاره گوخلان	۵	۳۰	-	
۳۵	پینجوی-ن- گهرمک	۸	۱۲	-	
۳۶	عه ری-هت-	۳۰		-	

دوکانیان				
۳۷	هەلەبجە- عەبابسەیلی- بنان	۲۲	-	
۳۸	کانی سپیکە- کەولۆس- نالپاریز	۳۲	-	
۳۹	بەرزنجە- گولانی سەرۆ	۲۴	-	
۴۰	هەلەبجە- عەربەت- گولانی سەرۆ	۱۲	-	
۴۱	سەلیمانی- بەکرەجۆ- هەزارمێرد	۹	-	
۴۲	تاسلۆجە- دیلیژئی	۱۸	-	
۴۳	بازیان- گەرەدی	۱۸,۵	-	
۴۴	چوارتە- باسنی	۳۹	-	

				باسىمى - شىۋەكەن
۴۵	ماۋەت - قامىش - گەلە	۲۷	-	
۴۶	گەلە - سەفرە - زەرون	۱۶	-	
۴۷	سەلىمانى - گەلە زەردە - قەرەداغ	۴۶	-	

۲- تۈرى رىگاۋبانەكانى پارىزگاي ھەلىپ (ئەرىپ)

بەشەكانى رىگاۋبانەكانى پارىزگاي ھەلىپ	قېرتاۋ (م)	چەرىز (م)	خاكوخۇل (م)	پەردەكانى سەرىگا
۱ ھەلىپ - پەردى	۵۰			قەتەۋى (۱) ۋ (۲).
۲ ھەلىپ - كەلەك	۳۴			كەلەكى كۆن / كەلەكى نۆي (۱) ۋ (۲).
۳ ھەلىپ - حاجى ئۆمەرەن	۱۷۵			بەستۈرە / كۆزى / دەرىپەندى شەقلاۋە / مىراۋە / سورسورە / گەلىغەلى بەگ (۶ دانە) /

				بەرسىرىن/خافىز/ رازانۇك/دارولسەلام/گ ەلەلە/چۇمان/رايات.
۴	ھەولير-كۆيە	۷۵		كەسنەزان/دىگەلە/ كۆيە.
۵	ھەولير- مەخمور	۶۲		قەتەوى.
۶	ھەولير-گوير	۴۵		ھۆيرە/گامىش تەپە/دۆلى گوير
۷	دەشستى ھەير- قەندىل	۱۱	۹	قەندىل.
۸	شەقلوۋە- ھىران	۲۵		-
۹	مەخمور- گيارە	۲۸		گيارە
۱۰	مەخمور- قەراج	۱۵		-
۱۱	ھەولير- عينكاۋە- بەحرکە-تازىي	۴۰		-

گه وره				
۱۲	دیگه لـه- بیستانه- ریگای مهولیر/ که رکوک	۳۰	-	
۱۳	بیستانه- قه شقه-پردی	۲۸	-	
۱۴	کۆیه- ته قتهق	۲۳	روباری کۆیه/ ته قتهق.	
۱۵	گۆمه سپان- خانزاد	۱۵	گۆمه سپان	
۱۶	خانزاد- رهشوان	۳۳	-	
۱۷	گه راو- سه ری رهش	۱۴	-	
۱۸	سپیلک- هاودیان-دیانا	۴۶	خه لان/ شاوراوا	
۱۹	خه لیفان- ئالانه-خه تی	۲۳	-	
۲۰	خه لیفان-	۲۳	خه لیفان	

				لوتكەى كۆرەك	
۲۱	ھامىلتون- بىخاڭ	۹	بىخاڭ		
۲۲	رەۋاندىز-بىخاڭ	۷	-		
۲۳	دىان- رەۋاندىز- جوندىيان	۱۰	كولوك(۱)/ كولوك(۲)/ جوندىيان		
۲۴	رەۋاندىز- گەرەۋانى ژۇرى	۱۵	-		
۲۵	باپشتيان- مىرگەسور	۳۵	باپشتيان/مەزىنە/لەيلا ۋ		
۲۶	مىرگەسور- شىۋان مەزىن	۳۰	چامە.		
۲۷	مىرگەسور- رىزان	۳۰	رىزان		
۲۸	دىان- سىدەكان	۲۸	شىۋان/قلىتان		
۲۹	رىگى- سەرلوتكەى تاتان	۵	-		

۳۰	ریگه یای سه رلوتکه ی زۆزگ	۶		-
۳۱	حه سه ن به گ- سه ری به ردی	۱۳		-
۳۲	سیده کان- لۆلان		۳۵	بیرکمان
۳۳	ناوپردان- مه ران	۱۲		ناوپردان
۳۴	دوریانی بیش- دارولسه لام- گولاله		۴۰	چاوکه
۳۵	میرگه سوور- پیران	۱۲		-
۳۶	دۆله مه یدان- هه واری مه لامسته فا		۲۰	-
۳۷	زارگه ی- شه هیدان	۶۵		خانه قا

قەلادىزى				
۳۸	چۆمبالوك- ريگاي گشتى	۵	چۆمبالوك	
۳۹	كەلەكى ئاشكەفتە	۲۰	-	
۴۰	گۆمەسپان- گەرۋتە	۷	دەربەندى گۆمەسپان	
۴۱	ريگان- رەشدر- قەسرى		قەسرى	
۴۲	سەلاھەدىن- سەرى رەش		-	
۴۳	سپىك- بىخمە	۵	۱۰	-
۴۴	ريگاي سەرلوتكەي برادۋست		۸	-
۴۵	سارداۋ-چىيى قەلەندەر			-
۴۶	سىدەكان- ليتان-لۇلان	۱۲	۱۵	ليتان

۴۷	ریگیای سه رلوتکه ی سه کران	۸		۸	-
۴۸	مه می خه لان- لوتکه ی گردمه ندیل	۸			-
۴۹	مه می خه لان- لوتکه ی وارس			۱۰	-
۵۰	که وه رتی- وه ردئ-ناوه نده			۱۷	-
۵۱	سمی لان- پیرومه ر-روستی			۲۷	-
۵۲	حه سه ن به گ- گوشینه			۲۰	-
۵۳	قه سه ری- مامه روت			۹	-
۵۴	دارل سه لام- به رده بوک	۱۲		۸	-
۵۵	دوریانی شماشه- کیوه شوان-			۱۸	-

خەبات ۋە بىدولۇ

سۈرۈكە				
۵۶	شىروان مەزىن- قادىرىيە	۳۵	مىرۇ	
۵۷	چامە- لىلكان	۴۵	-	
۵۸	خىرىزۇك-كانى رەش	۲۵	خىرىزۇك	

۳-تۈرى رىگاوبانەكانى پارىزگاي دھۆك

بەشەكانى رىگاوبانەكانى پارىزگاي دھۆك	قىرتاۋ (كم)	چەورىژ (كم)	خاكوخۇل (كم)	پىردەكانى سەر رىگاكە
۱	۱۲			ئالوكەي ك—ۋۇن/ ئالوكەي نوئى
۲	۸			سىڭ پىردى ناۋ دھۆك
۳	۵۰			باستىكى(۲)/ كانى سىپى/ مىربە
۴	دھۆك— سەرسەنگ— ئامىدى			

۵	زاخۇ-ئىبراھىم خەلىل	۱۱	ئىبراھىم خەلىل(۱)و (۲)
۶	ئامىدى-بالىدە	۴۰	دىرەلوك
۷	زاخۇ-كانى ماسى	۸۷	بىكوفىه/ دىمكە
۸	ئىنش-كى- ئەرەدنى-بامەرنى	۱۰	-
۹	فېش-خاپور- ئىبراھىم خەلىل	۴۰	-
۱۰	زاۋىتە-مانگىش	۳۰	سادىيە/دىلىيا
۱۱	كورىت گاۋانا- دزى	۲۰	-
۱۲	خوجاۋە- دىرگەزەنگ	۴,۶	-
۱۳	داۋىيە-مانگىش	۱۸	زىنكى
۱۴	زاۋىتە-ئەتروش	۳۴	-
۱۵	ئاشاۋا-بامەرنى	۱۲	-
۱۶	باستكى-گەلى زاخۇ	۸	-

۱۷	دوربانى شرانىش - شرانىش - كورك	۱۰		-
۱۸	قەسرۇك - سەندى	۷,۵		-
۱۹	قەسـرۇك - مىرگەشىش	۸		-
۲۰	دەركارى ۋەجەم - دەشتاخ	۲۶		براخ
۲۱	قدش - بىناقە	۱,۵		
۲۲	ئالوكە - دھۇك - بىسەرى	۱۲		بىسەرى
۲۳	رىگای چىاي دھۇك	۵		-
۲۴	رىگای چىاي بىخر	۵		-
۲۵	قەسـرۇك - شرانىش - مەلاعب	۲۷		-
۲۶	ئەتروش - پردى حسىنىيە	۵۳		-
۲۷	پردى حسىنىيە - ئاكرى	۳۳		حسىنىيە

۲۸	ٺاڪري-پردي	۳۸	قه نديل
۲۹	ٺاڪري- دينارته	۳۵	زهنتا (۱) و (۲).
۳۰	گهلي زنتا- بجيل	۴	-
۳۱	ٺاڪري- ڪويلان	۱۲	-
۳۲	سواره توڪه- گاره	۲۴	-
۳۳	ٺاشاوا- نينشڪي	۶	-
۳۴	سهرسنگ- گاره	۲۴	-
۳۵	سهرسنگ- ڪاروك- سهرسنگ	۸	-
۳۶	ٺاشاوا- گهلي سهرسنگ	۴, ۲	-
۳۷	ڪرشين- باورده	۲	-
۳۸	سوميل- شنري	۶	-
۳۹	سوميل- پرورهي ٺاوي دهوك	۱۲	-
۴۰	ريگاي ستراتيحي هيلي نهوت	۱۰	-
۴۱	گهلي زاخوا- بيتاس	۸	-

۴۲	بيگوڭقە - نازدرو - ھوركى	۲۱		-
۴۳	دەھى - بريفكا		۳۱	-
۴۴	باگيران - مانگيش	۱۱		-
۴۵	دەۋك - زاويتەي كۆن	۲۰		-
۴۶	دەھى - كوڭكى - باتوفە	۶	۱۸	-
۴۷	كانى ماسى - تروانش	۸		-
۴۸	دەۋك - باعدرى	۲	۱	۳۷ -
۴۹	ئەتروش - بلكيف	۴		-
۵۰	ئەتروش - ئەشكەفتە	۳۵		-
۵۱	پىردى حىسینیە - شەرمەن	۲۰		-
۵۲	شەرمەن - ئاكرى	۱۵		-
۵۳	خەسناۋە - دەرگەلى شىخ	۱۰	۸	-

٥٤	مـانگیـشـ بهروشـکـی سه عدون		٤	—
٥٥	سومیل - خانک	١٥		—

٤- تۆری ریگاوبانه کانی پاریزگای کهرکوک (تهئمیم)

بهشه کانی ریگاوبانه کانی پاریزگای کهرکوک		قیرتاو (کم)	چه ریز (کم)	خاکو خۆل (کم)
١	کهرکوک - حهویجه	٥٨		
٢	حهویجه - ریا			١٥
٣	کهرکوک - قادر کهرهم	٦٥		
٤	کهرکوک - داقوق	٢٧		
٥	کهرکوک - دوریانی کۆیه	١٢		
٦	کهرکوک - پردی	٣٩		
٧	کهرکوک - قهره ههنجیر	٢٠		
٨	دوریانی کۆیه - پردی	٢١		
٩	کهرکوک - شوان			
١٠	کهرکوک - دوبر	٣٨		

٥- تۆری ریگاوبانی ناوچه کوردستانییه کانی سه به پاریزگای موسل

بهشه کانی ریگاوبانه کان		قیرتاو (کم)	چه ریز (کم)	خاکو خۆل (کم)
١	موسل - شنگار	١٢٠		
٢	موسل - تهله عفر	٦٩		

٣	موسڵ - ئەلکیش	٤٧		
٤	موسڵ - شیخان	٤٣		
٥	موسڵ - ئاکری	٨٩		
٦	موسڵ - تەلکوچک	٦٥		
٧	ئاسکی کەلەک - دوریانی ئاکری	٢٠		
٨	دوریانی ئاکری - موسڵ	١٨		
٩	موسڵ - ئالوکە	٦١		
١٠	تەلەغەر - شنگار	٥٦		
١١	شیخان - ئەتروش	٢٤		
١٢	دوریانی ئاکری - ئاکری	٧٣		
١٣	ئاکری - زفنا	١٠		
١٤	دوریانی مریبە - مریبە	٣٨		
١٥	مریبە - ئاکری	٥٠		

٦- تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییهکانی سەر بە پاریزگای بەعقوبە

(دیالە)

بەشەکانى ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەوریژ (کم)	خاکوخۆل (کم)
۱	قزلربات - جەلەولا	۱۱		
۲	شارەبان - قزلربات	۳۳		
۳	خانەقین - قزلربات	۲۹		
۴	خانەقین - سنورى ئیران			
۵	خانەقین - شارەبان	۴۰		
۶	خانەقین - مەندەلی	۷۸		
۷	شارەبان - بلدروز			۴۳
۸	جەلەولا - کفری			۵۵

۷- تۆرى ریگاوبانى ناوچه کوردستانییه کانی سەر بە پاریزگای تکریت

(سەلاحەدین)

بەشەکانى ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەوریژ (کم)	خاکوخۆل (کم)
۱	دوێخوورماتو - ئامری	۴۰		
۲	دوێخوورماتو - سلیمان بەگ	۲۰		
۳	دوێخوورماتو - قادەرکەرەم			

۸- تۆرى ریگاوبانى ناوچه کوردستانییه کانی سەر بە پاریزگای کوت (واست)

بەشەکانى ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەوریژ (کم)	خاکوخۆل (کم)
۱	بەدرە - زرباتیە			۱۱

دوهم: ریگاوبانه کانی کوردستانی باشور به عیراق و ولاتانی دهو و به ره وه

۱- به عیراقه وه

* ریگاوبانی وشکایی

ا- مهنده لی- بلدروز- به عقوبه- به غدا (۱۵۲کم).

ب- خانه قین- جهله ولا- به عقوبه- به غدا (۱۶۰کم).

پ- کهرکوک- دوزخورماتو- خالص- به غدا (۲۵۵کم).

ت- موسل- بیجی- تکریت- سامه را- به غدا (۳۹۵کم).

* هیلی ئاسن

ا- خانه قین- به غدا (۱۷۶).

ب- مهولیر- کهرکوک- به غدا (۴۰۵کم).

پ- موسل- به غدا (۴۱۰کم).

هیلی ئاسمانی

ا- کهرکوک- به غدا

ب- موسل- به غدا

۲- به ئیرانه وه

ا- به دره- زرباتیه- مههران- ئیسلام ئاباد.

ب- مهنده لی- ئیسلام ئاباد.

پ- خانه قین- قهسری شیرین- کرماشان- هه مه دان- تاران.

ت- سلیمانی- پینجوین- مەریوان.

ج- سلیمانی هه له بجه- کرماشان.

چ- سلیمانی- چوارتا- بانه- سه قز- کرماشان.

ح- سلیمانی- ماوه ت- سه رده ست.

خ- سلیمانی- قه لادی- سه رده شت.

د- هه ولیر- ره واندز- رایات- مهاباد.

۲-بەتۈركىياۋە

۱-موسىل - زاخۇ - جىزىرە - دىياربەكر.

ب-موسىل - دھۆك - ئامىدى - جۈلەمىرگ.

پ-موسىل - مەندان - ئاكىرى - بلە - بارزان - نىرى - وان.

ت-موسىل - زوممار - تەلئەبەزاھىر - شەلەگىيە - جىزىرە

ج-موسىل - عەوينات - تەلكۈچك - قامىشلى - نوصەپپىن - دىياربەكر

چ-ھەولير - باپشتىيان - مىرگەسور - شىروان مەزن - نىرى - وان.

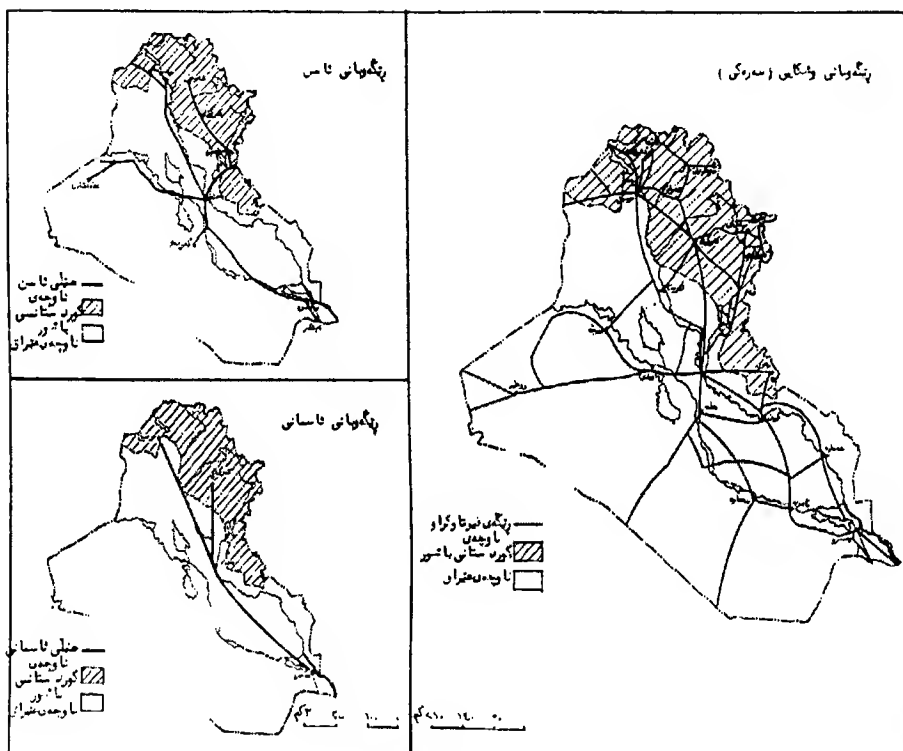
۴-بەسورىياۋە

۱-موسىل - تەلكۈچك - قامىشلى - خەلەب.

ب-موسىل - تەلەغفەر - دىرلوزور - خەلەب.

پ-موسىل - شىنگار - شەدادى - دىرلوزور - خەلەب.

ت-زاخۇ - تەلكۈچك - قامىشلى - خەلەب.

نەخشەی ژمارە (۲۳)

ریگاوێبەنە جوړاو جوړەکانی کوردستانی باشوور بەعیراقەو

كوردستانى باشورو تەوەرە ستراتىجىيە كانى بەرگريکردن / گشتى

(١-٢-٤): ديارىكردنى گۆرەپانى جموجۆل

گرنگى پراكتيكيانەى جوگرافىيائى عەسكەرى لە شىكردنەوہى گۆرەپانى جموجۆلى عەسكەرىدا خۆدەنوینیت. گۆرەپانى جموجۆل يەكیکە لە كاركرده بنەرەتیەكانى دانانى نەخشە ستراتىجىيەكان و ھەرۆھە لایەنىكى بنچینەیی خەملاندنى ھەلویستی عەسكەرى و پرۆسیسی نەخشە دانانى عەسكەرى پیکدەھینیت. توخمەكانى شىكردنەوہى گۆرەپانى جموجۆل بریتین لە:-
١- وەسفى گشتى گۆرەپان.

ب- ھەلسەنگاندنى توخمە عەسكەرىيەكانى گۆرەپان.
پ- خەملاندنى ئەو كاریگەرە چاوەروانكراوانەى كەدەشیت لە تاییبەتمەندیتی گۆرەپانى جموجۆل و رەوئەدەكانى جموجۆل و كاركردهكانى دۆست و دوژمندا رووبدەن.

لە ھەمان سۆنگەوہ و پێبەپیی ئەو توخمانە، دەتوانین گۆرەپانى جموجۆلى عەسكەرى نیوان عیراق و كوردستانى باشور بەم شیوہیە شیتەل و دیارى بكەن:

١- گۆرەپانى جموجۆل بە نىسبەت عیراقەوہ بریتىە لە: شارەكانى بیجى، تكريت، سامەرا، عوزەیم، خالص، بەغدا، بەعقوبە، كوت. ئەمە لە بارىكدەكە موسل لە ژیر دەستى كوردا بیت، ئەگەر نا ئەوا موسل بەشە گرنگەكەى گۆرەپانى عیراقى پیکدەھینیت.

به لام گۆره پانی جموجۆل به نیسبهت کوردستانه وه بریتیه له: لهشاره کانی به دره، مهنده لی، خانه قین، که لار، کفری، توزخورماتو، که رکوک، هه ولیر، موسل، له باریکدا که موسل له ژیر دهستی کوردا بیت، ئه گهر نا دهۆک و زاخۆ به شیکێ تری گۆره پانه که ده بن.

۲- ئامانجه ستراتیجیه کانی به نیسبهت عیراقه وه بریتین له: شاره کانی خانه قین، که رکوک، هه ولیر، موسل (یان دهۆک و زاخۆ).

به لام به نیسبهت کوردستانه وه ئامانجه ستراتیجیه کانی بریتین له: شاره کانی تکریت، به غدا، به عقوبه، کوت، ئه مه ئه گهر موسل له ژیر دهستی کوردا بیت، له باریکدا موسل له ژیر دهستی عیراقدا بیت ئه وایه که مین ئامانجی ستراتیجی به نیسبهت کوردستانه وه موسل ده بیت.

۳- به عس و ههر رژیمیکی داها توی عیراق، بو دارشتنی ته وه ره ستراتیجیه کانی بهرگریکردن له عیراق دژ به کوردستان پاراستنی ئه م شارانه ده کاته بنه ما.

۱- به غدای پایتهختی عیراق بو ئه م مه بهستهش ههر سی پاریزگای واست و دیاله و سه لاحه دین له نه خشه ی پاراستنی پایتهختدا ده بن (ئه مه له باریکدا ئه گهر موسل له ژیر دهستی کوردا بیت).

ب- ئه گهر موسل له ژیر دهستی کوردا نه بیت، ئه وایه که مین ناوچه ی بهرگریکردنی ده بیت به نیسبهت عیراقه وه. موسل له ژیر دهستی عیراقیشدا بیت، ههر قه واره یه کی کوردی که له باکو ریه وه داده مه زیت له سی لا وه ده وه ی موسل ده دات.

(۲-۲-۴): هه ریه عهسکه ریییه کانی رووبه روو بوونه وه

سنوری کوردستانی باشور به عیراقه وه له باکو رو باکو ری خۆرئاوا وه (سنوری عیراق- سو ریا) له خۆرئاوا ی شارۆچکه ی شنگاره وه ده ست پیده کات، به ره و باشو رو باشو ری خۆره لات تا خالی سنوری نیوان عیراق- ئیران له سه روو شارۆچکه ی عه لی غه ربیه وه.

به شیوه یه کی گشتی سنوری کوردستان له گه ل عیراقدا هیلکی ناریکوپیکه، ئه و ناریکوپیکیه له ناوچه کانی موسل و ئه و به شه ی رووباری دیجله که سنوری نیوان هه ردوولا پیکده هینیت و ههروه ها له ناوچه کانی شاره بان و

دەورو بەریدا بەشیوھەییکی ئاشکرا دەردەکەوێت. بەنسبەت کوردستانەو
لەناوچەیی موسڵدا سنوری قۆقزو لەناوچەکانی دەورو بەریدا رووچالە. ھەرۆھە
لەدیجەلە سنوردە ھیلەکە دیسانەو شێوھەییکی رووچالانەیی ھەییو بەلام
لەناوچەکانی شارەبان و دەورو بەریدا بەنسبەت کوردستانەو شێوھەییکی قۆقز
و دەردەگریتەو لەکاتیکیا روباری دیجەل و زنجیرە چیا ی ھەمرین بەنسبەت
ھەردوولاو دوو لەمپەری بەرگریکردن پیکدەھینن، بەشەکانی باشورو باشوری
خۆرھەلاتی کوردستان لەرووی عەسکەرییەو لەوازیترین ئەلقەیی کوردستانی
باشور پیکدەھینن.

دەتوانین سنوری کوردستان لەگەڵ عێراقدا لەسۆنگەیی جوگرافیای
عەسکەرییەو بۆسێ ھەریمی جیاوازی دابەش بکەین، بەم شێوھەیی: -

۱- ھەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

۲- ھەریمی دووھم (ناوەراست)

۳- ھەریمی سێھەم (باشوری خۆرھەلات)

۱- ھەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

۱- ئەم ھەریمە لەو ناوچەییەو دەست پیدەکات کەتییدا سنوری عێراق -
سوریا لەخۆرئاوای شارۆچکەیی شنگارەو پیکدەگەن و شارێ موسڵ
لەخۆدەگریت و کۆتایی ئیدارییی ئەم شارە کۆتایی ھەریمەکە دەستنیشان
دەکات.

شیوھەیی سنوری بەنسبەت کوردستانەو قۆقزو بەنسبەت عێراقەو
رووچالە. ھەریمەکە لەژێر کاریگەری ئاووھەوای دەریای سپی ناوەراستدایەو
ناوچە سنورییەکانی دەکەوێت بەشی باکوری ناوچەیی جزیرەو.

ب- موسڵ گەرنجترین گریبی ھاتوچۆیی ھەریمەکەیی، ناوچەیی جزیرە لەدیوی
عێراقەو دوو کۆمەلە ریگای تیدەکەوێت؛ یەکەمیان ریگاکانی باکورە کە بە
سەرۆکی ناوچەیی ھیلالی خەسییدا تیپەر دەبن و بەشی ھەرە زۆریان دەکەوێت
خاکی کوردستانەو، دووھەمیان ریگاکانی باشورە کە بەریگای دۆلی فورات
دەناسریت. ریگاکانی باکور جگە لەوانەیان کە بەجزیرەدا گوزەردەکەن،
بەشیکیان لەخۆرھەلاتی دیجەل و تەواوکەری ریگاوبانەکانی خۆرئاوای روباری
ناوبراو دەبن.

پ-بەنسبەت عىراققەۋە موسۇل ئامانجى ستراتىيىسى دەپىت، لەو سۇنڭىيەي كەئەم ناۋچەيە ناۋچەيەكى دەۋلەمەندى پەتۋەلە، گىرنگىيەكى ئابورى گەۋرەي ھەيە.

۲-ھەرىمى دۈۋەم (ناۋەراست)

۱-دېرېژىرېن رۈپۈي ھەرىمەكانى رۈۋبەرۈۋ بۈۋنەۋەي عەسكەرىي نىۋان كوردستانى باشورۈ عىراق پىكدەھىنىت. راستەۋخۇ لەباشورى شارى موسلەۋە تا خالى پىكگەيشىنى سىنورى عىراق- ئىران ۋ كۆتايى چىاي ھەمرىن لەخۆرەلاتى شارۋچكەي مەندەلى دەكشىت.

ھىلى سىنورى لەم ھەرىمەدا لەباكورەۋە بەشىۋەيەكى ستونى بە كەنارەكانى خۆرەلاتى دىجلەدا دادەبەزىتە خوارەۋە تا شارۋچكەي فەتھەۋ، ناۋچەيەكى رۈۋچال بۇ كوردستان ۋ قۇقز بۇ عىراق پىكدەھىنىت. لەۋىشەۋە ھىلى سىنورى بەشىۋەيەكى رىك بەچىاي ھەمرىندا ھەلدەزىت تا سەر سىنورى ئىستاي عىراق- ئىران لەخۆرەلاتى مەندەلى دەكشىت. ئەم ھەرىمە لەئىر كارىگەرى ناۋۋەۋەي دەرياي سىي ناۋەراست ۋ بىابانە ۋشكەكانى خۇرئاۋاۋ باشورى خۇرئاۋاۋ عىراقدايەۋ ناۋچە سىنورىيەكانى دەكەۋنە دەشتە گىردۇلكەيىيەكانەۋە.

ب-ھەردۈۋ لەمپەرى سىرۋشتى، راكىشانى رۈبارى دىجلە لەباشورى موسلەۋە بەرەۋ شارۋچكەي فەتھەۋ دېرېژ بۈۋنەۋەي زىجىرەي ھەمرىن بەرەۋ كۆتايى سىنورى ھەرىمەكە، لەسەرىكەۋە دەستىشەكانەرى سىرۋشتى سىنورەكەۋ، لەم سەرەكەي تىرىشەۋە لەمپەرى بەرگىرىكىدى ناۋچە كوردنىشەكانى ئەم دىۋ خۇيان دەبن. دەست بەسەرداگرتنى دەرىندە دەروازەكانى ھەمرىن، كۆتۈرۈلكىدى شارىكانى ھاتۈچۈۋ جىمۇجۇل لەعىراققەۋە بۇ كوردستان، ھەر جۈرە پىشەرۋىيەكى سۈپاي عىراق ئىفلىچ ۋ پەك دەخت. ئەگەرچى رۈبارى دىجلە لەۋ بەشەيدا كەھىلى سىنورى نىۋان كوردستان ۋ عىراق پىكدەھىنىت بەكەلكى كەشتىرانى نايەت. بەلام تىپەر بۈۋنى ھىلى ھاتۈچۈۋ موسۇل- بەغدا بەكەنارەكانى رۈۋبارەكەداكە گىرنگىرېن تەۋەرەي جىمۇجۇلى ئەۋ بەشە پىك دەھىنىت. داشى عەسكەرىيەنى كوردستان بەسەر عىراقدا سۈۋار دەكات.

پ-ئەم بەشەي سىنور جگە لەھەردۈۋ تەۋەرەي ستراتىيىسى موسۇل- بەغداۋ كەركۈك- بەغدا، لەھەردۈۋ دىۋەۋە چەند ئامانجىكى ستراتىيىسى تىدەكەۋىت؛ بە

نسبەت کوردستانەوہ پایتەختی عیراق و شاری تکریت دەبنە ئامانج، بەلام بەنسبەت عیراقەوہ ناوچە پەترۆلیە گرنەکانی کەرکوک و خانەقین و ئینجا ھەولیر ئامانجە ستراتیجییەکان دەبن.

ت-لەوپەری باشوری ھەریمەکەوہ، گرنەترین تەوہرە ی جموجۆلی نیوان عیراق- ئیران پیدا رەت دەبیت، کەئەویش تەوہرە ی بەغدا- کرماشان- تارانە.

۳-ھەریمی سییەم (باشوری خۆرەلات)

ا-دەتوانین شارۆچکە ی شارەبان بەسەرەتای سنوری ئەم ھەریمەو، دواخالی سنوری کوردستانی باشور لەسەر و شارۆچکە ی عەلی غەربی بەکوئای ھەریمەکە دابنن. شیوہ ی سنور بەشیوہیەکی گشتی ریکەو ھەریمەکە لەژیر کاریگەری ئاووہەوای بیابانایدا یەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە رەشەخاکەکانەوہ.

ب-ئەم ھەریمە بەشیوہیەکی ترسناک بەنسبەت عیراقەوہ لەبەغداو شارەکانی بەعقوبەو کوئ نزیک دەبیتەوہ.

پ-تەوہرە ی جموجۆلی ستراتیجی نیوان عیراق- ئیران بەم ھەریمەدا تیپەردەبیت کەبریتیە لە تەوہرە ی بەغدا- ئیسلام ئاباد- تاران.

ت-بەھۆی دوورە دەستی ئەم ھەریمە لەدوو ھەریمەکە ی ترو تەسکی روپیوہکە ی و کەمی ژمارە ی دانیشتوان و نەبوونی شاری گەورەو مەلبەندی ئابوری گرنە تییدا، لەرووی عەسکەرییەوہ لاوازترین ئەلقە ی کوردستانی باشور پیکدەھینیت.

ج-بۆ ھەر سوپایەکی ھیرشەبەر، لەھەر دوو ھەریمەکە ی تر داگیرکردنی ئاسانتر دەبیت و پیش ھەردوو ھەریمەکە ی تر ھیرشی دەکریتە سەر.

(۴-۲-۳): تەوہرەکانی جموجۆلی عەسکەری

باری یەکەم: ئەگەر موسل سەر بەکوردستانی باشور بیت

لەگۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستان لەگەڵ عیراقدا، سێ تەوہرە ی سەرەکی ھەن، کەئەمانەن:-

۱-تەوہرە ی خانەقین- بەغدا

۲-تەوہرە ی کەرکوک- بەغدا

۳-تەوہرە ی موسل- بەغدا

۱-ته و مرهی خانه قین- به غذا

۱- گرنگی و وهسفی گشتی

*نزیكترین ریگایه له به‌غداى پایته‌ختى عیراقه‌وه، هه‌ر به‌وپییه‌ش ئه‌م ته‌وه‌ریه گه‌وره‌ترین فشارى مه‌عنه‌ویییه له‌سه‌ر عیراق.

* کاریته‌کانی ئەم تەوهرهیه که بریتین لەرووباری سیروان و بهرزاییه‌کانی
حه‌مرین و قزلبات و داره‌وشکه و پاشانیش روباری ئەلوهن، ریگر نابن له‌به‌رده‌م
پیشهره‌وی هیزه‌کانی هه‌ردولا.

* له کاتی گردکردنه وهی هیزه کان له تهوهری به غدا- خانه قین به ئاقاری کوردستان، ده کریت هیلی جموجولی مهنده لی- به غدا که ریگای پیشوو نزیکتره وهکو هیلکی یاریده در شان به شانی تهوهری ناوبراو سوودی لی وه برگیریت.

*کاتی تیکشکانی بهرگرییه‌کانی عیراق له‌به‌عقوبه، به‌ری چه‌پی رووباری
سیروان ئه‌و به‌شهی نیوان به‌عقوبه و به‌غدا که به‌رووباری دیاله ناوده‌بریت، دوا
هیلی به‌رگریکردن ده‌بیت له‌به‌غدا.

*لەمەندەلێ و بەدرەوێ هەر هێرش و بەرگرییەك نەگەر لەخۆرەهلاتەوێ
پشتگیری نەكریت، ئەو چارەنووسیەیان بەچارەنووسی خانەقینەوێ گری
دەدریت. لەریگای نیوان خانەقین- مەندەلێ (٧٨كم) كۆمەك و پشتگیری
ئالۆگۆردەكریت.

*لەم تەوهرەيەوه پيوهندى عيراق بەباني ئيران و تەوهرەي جموجۆلى بەغدا- تاران دەسته بهرو ئاراسته دهكرت.

*هیلی جموجولی ئەم تەوەرەیه، ریگایەکی قیرتاوکراوی یەک سایدوو دووری هیلەکانی جموجول بەم شیوەیە: خانەقین - بەغدا (۱۶۰کم)، شاربەن - بەعقوبە (۴۲کم)، شاربەن - بەغدا (۹۷کم)، مەندەلی - بەغدا (۱۵۲کم) بڵدروز- دوربانی بەعقوبە (۴۰کم).

ب- ناوچه‌کانی گرد کرده‌ی هیزه‌کان و نیشانه‌کان به‌م شیوه‌یه:

*** ناوچه‌کانی گردگردنه‌وهی هیزه‌کان: خانه‌قین، مه‌نده‌لی، به‌دره، به‌شی
پیشه‌وهی هیزه‌کانیش له‌جه‌له‌ولاو شاره‌بان ده‌بن.**

*نیشانه‌کان: به‌عقوبه، خالص، کوت، به‌غدا.

به نسبت عراقه و ه:

* ناوچهکانی گردکردنەوێ هیزەکان: خالص، بەعقوبە، کوت، زۆنگاوی شویجە.

* نیشانەکان: شارەبان، چوارریانی، جەلەولا، خانەقین.
پ-بۆ بەرگریکردن لەخانەقین سوپای کوردستان دوو پلانی لەبەردەستداوە:
۱- خستنه خزمەتی هەرسێ هێلی جموجۆل؛ (خانەقین- مەندەلی- بەدرە)،
(خانەقین- جەلەولا- کفری- تۆزخورماتو)، (خانەقین- جەلەولا- کەلار-
دەرەندیخان) و خستنه گەریان لەجموجۆلەکانی تەوەرە سەرەکیەکیە خانەقین-
بەغدادا.

۲- بۆ دوورخستنه وەو نەهیشتنی فشار لەسەر خانەقین، لەبەدرەو
مەندەلییەو پەلاماری زۆنگاوی شویجە بدريت و مەترسی بخریته سەرشاری
کوت. لەخانەقینیشەو پەلاماری بەعقوبەو خالص بدريت و ئاوی سیوان
لەبەنداوی دەرەندیخانەو بگریته و یان هەولی گۆڕینی ئاوەروکەکی بدريت،
بەمەبەستی دامالینی بەغدا لە گەرنگترین کاریتەیی سروشتی.

۲- تەوەرەکی کەرکوک- بەغدا

۱- گەرنگی و دەسفی گشتی

* لەو پێودانگەکی کەرکوک بە یەکیک لە گەورەترین و درێژترین چالە
نەتەوەکانی جیهان دادەنریت و گریی هاتوچۆی هەریمەکەشە، بۆیە بەگەرنگترین
تەوەرەکانی جموجۆلی کوردستان- عێراق دەژمیردریت.
* هەر هیرش و پیشرەوییەکی لەخۆرەلاتی تەوەرەکەو- ئاقاری خانەقین- و
لەخۆرئاوای تەوەرەکەو- ئاقاری موسڵ- هەنگاو هەلگریت، ئەم ریگایە دەبیته
یەکی هێلی بەرگریکردنی سەرلەبەر.

* ریگا کە بەناوچهیەکی تەختانی و نیمچه بیابانایدا گوزەردەکات،
لەبەرئەو بەشیوہیەکی فراوان ماشینیی تیدا بەکاردیت. چپای حەمرین ریگر
نابیت لەبەردەم پیشرەوی هەردوولا. دوروی نیوان کەرکوک و بەغدا
(۲۵۵کم) هەریگا کە قیرتاوکرەو جگە لەهەردوو بەشی نیوان کەرکوک-
داقووق و خالص- بەغدا، ئیتر سەرچەم ریگا کە یەکی سایدە.

ب- ناوچهکانی گردکردنەوێ هیزەکان و نیشانەکان بەم شیوہیە:
بەنسبەت کوردستانەو:

* ناوچه کانی گردکردنه وهی هیزه کان: توزخورماتو، سلیمان بهگ، کفری بهشی پیشه وهی هیزه کانیش لهحه مرین.
* نیشانه کان: عوزیم، خالص، بهغدا.

بهنسبته عیراقه وه:

* ناوچه کانی گردکردنه وهی هیزه کان: خالص، عوزیم، بهشی پیشه وهی هیزه کانیش لهحه مرین.

* نیشانه کان: توزخورماتو، کفری، کهرکوک.

پ-بۆ بهرگریکردن له کهرکوک سوپای کوردستان دوو پلانی له بهرهستدایه:
۱- له هیلای جموجۆلی (توزخورماتو- سلیمان بهگ- کفری- جهله ولا- قزلبات (۹۲کم))، بگاته سهه ته وه ره ی خانه قین- بهغدا و پهلاماری بهعقوبه و خالص بدات و لانی کهم دهست به سهه بهعقوبه دا بگریته.

۲- کوئترۆلکردنی هه موو دهروازه و ده ره بنده کان به دریزایی چپای هه مرین و ناردنی تۆری هه والدنزی و مه فره زهی گه رۆک بۆ زه وییه کانی پشته وهی هه مرین.

۳- ته وه ره ی موسل- بهغدا

۱- گرنگی و وه سفی گشتی

شاری موسل که گریی هاتوچۆی هه ریمه که و ناوچه یه کی په ترۆلی و دووه مین شاری ستراتیجی کوردستانی باشوره، به بهغدا ی پایته ختی عیراقه وه ده به سستیه وه. گرنگترین ریگا و بانه کانی هاتوچۆی و شکایی و هیله کانی ئاسن له موسله وه به ره و تورکیا و سوریا ده چیت.

* ئه م ته وه ره یه و شاری موسل ریگا به رووی پیوه ندییه کانی عیراق به تورکیا و به شیکی باکوری سوریا ئاوه لا ده کات.

* له نزیک شارۆچکه ی شرگات و جاریکی تریش له نیوان سامه راو به غدادا، ریگا که ئامبازی هیله ئاسنه کانی نیوان موسل و بهغدا ده بیت، ئه و هیله تۆری ئاسنی (دیاره کر- حه له ب- بهغدا) پیکده هینیت.

* له و سۆنگه یه ی سنوری کوردستان له موسله وه تا شارۆچکه ی فه ته چه ند کیلۆمه تریکی که م له خۆرئاوای رووباری دیجله و ته وه ره که وه دووره، بۆیه رۆلی ستراتیجی ئه م ریگه یه به نسبته عیراق که م و به نسبته کوردستانه وه گه وه ره ده بیت.

* مه ترسیدارترین ته وه ره ی هیرشکردنه سهه عیراقه.

* بەشیوەیەکی گشتی ریگا کە قیرتاو کراو و دووساییدە، دریزیە کە ی (٢٩٥م) و بە خاکیکێ تەختاییدا گوزەر دەکات.

ب- ناوچەکانی گرکردنەوی هیزەکان و نیشانەکان:
بەنسبەت کوردستانەو:

* ناوچە ی گرکردنەوی هیزەکان: موسڵ، قەرەقوش، مەخمور، حەویجە، هیزەکانی پیشەوێش لە دەورووبەری کەنارەکانی خۆرەلاتی دیجلە.

* نیشانەکان: کەنارەکانی خۆرئاوای دیجلە و ئەو شارانەی ریگا کە ی پیدا دەروات؛ بیجی، تکریت، سامەرا، بەغدا.
بەنسبەت عێراقەو:

ناوچەکانی گرکردنەوی هیزەکان: سامەرا، تکریت، بەشی پیشەوێش هیزەکانیش لە بیجی و شرگات.
* نیشانەکان: کەرکوک، هەولێر، موسڵ.

پ- بۆ بەرگریکردن لە موسڵ و بەری خۆرەلاتی روباری دیجلە، سوپای کوردستان پێویستە بێ سێ و دوو پەلاماری خۆرئاوای دیجلە بدات و کۆنترۆلی تەواوی ئەو بەشە ی تەوەرە کە ی (موسڵ- بەغدا) بکات. ئەگەرچی روباری دیجلە لەم ناوچە یەدا کە تەوەرە کە ی پیدارەت دەبێت بە کەلکی کەشتیرانی نایەت، بەلام دەرکێت لەری کە لەک و پردی خیراوە هیزە هیرشەبەرەکان بگوازی نەوێ هەردوو بەری روبارە کە. ئینجا پەلاماری شارەکانی بیجی و تکریت و سامەرا بدات. بە دەست بەسەرگرتنی ئەو بەری روباری دیجلە تا سامەرا، بەغدا دەکەوێتە مەترسی گەرەوێ. بەتایبەتی کە هیزی هیرشەبەر لە توانایدا دەبێت هەموو بەنداو بەستەکانی بیجی و سامەرا کۆنترۆل بکات و بەنداوەکانی سەر زیی بچوک و بەنداوی دەر بەندیخان لەیە ک کاتدا بەریداتەوێ بەغدا ی پایتەخت رووبەرۆی مەترسی لا فاو بکاتەوێ

* * *

باری دووهم: ئەگەر- موسڵ سەر بە عێراق بێت

لەگۆرەپانی کوردستان لە گەڵ عێراق، جگە لە هەردوو تەوەرە ی (خانەقین- بەغدا) و (کەرکوک- بەغدا)- کە پیشتر هەردووکیان باسکران، دوو تەوەرە ی تری سەرەکی جموجۆلی عەسکەری هەیه، کە ئەمانەن:-

۱- ته‌وه‌ره‌ی هه‌ولیر- موسل.

۲- ته‌وه‌ره‌ی دهۆک- موسل

ته‌وه‌ره‌ی هه‌ولیر- موسل

۱- گرنگی و وه‌سفی گشتی

* موسل له‌ریی ئەم ته‌وه‌ره‌یه‌وه ده‌گاته ته‌وه‌ره‌ی (هه‌ولیر- رایات) و ده‌ستی به‌ئیران ده‌گات.

* ئەم ته‌وه‌ره‌یه هه‌ولیر به‌شاری ستراتیجی موسله‌وه ده‌به‌ستیتته‌وه.

* به‌رگرییه‌کانی هه‌ردوولاو بالی هیزه‌کانی سوپای کوردستان و سوپای عیراق ده‌که‌ونه ئەمبه‌رو ئەوبه‌ری زیی گه‌وره.

* به‌هۆی نزیکیی مه‌لبه‌ندی شارێ هه‌ولیر له‌سنوری پارێزگای نه‌ینه‌وا، هیزه‌کانی پیشه‌وه‌ی سوپای عیراق به‌شیوه‌یه‌کی ترسناک له‌ناوه‌ندی شاره‌وه نزیک ده‌بنه‌وه (۳۰-۳۵ کم)، هه‌ر بۆیه له‌هه‌لگیرسانی هه‌ر جه‌نگیک و په‌لاماردانیکیی به‌ربلای سوپای عیراق، هه‌ولیر ده‌که‌ویتته مه‌ترسی ده‌ست به‌سه‌راگرتنی.

* به‌شیوه‌یه‌کی گشتی ریگا که ته‌ختاییه‌و به‌ناوچه‌یه‌کی ده‌شتاییدا ده‌روات، هه‌روه‌ها قیرتاوکراوی دووسایده‌و درێژییه‌که‌ی (۸۹ کم)ه، جگه له‌هه‌ردوو پردي سه‌رزیی گه‌وره‌و چۆمی خا‌زه‌ر، هیچ کاریتته‌و له‌مه‌یه‌ریک له‌سه‌ر ریگا که‌دا نییه.

ب- ناوچه‌کانی گ‌ردکردنه‌وه‌ی هیزه‌کان و نیشانه‌کان:

به‌نسبه‌ت کوردستانه‌وه

* ناوچه‌کانی گ‌ردکردنه‌وه‌ی هیزه‌کان: هه‌ولیر، گویر، مه‌خمور، به‌شی پیشه‌وه‌ی هیزه‌کانیش له‌که‌له‌کی یاسین ئا‌غا.

* نیشانه‌کان: موسل.

به‌نسبه‌ت عیراقه‌وه:

* ناوچه‌کانی گ‌ردکردنه‌وه‌ی هیزه‌کان: موسل، حه‌مدانیه، به‌شی پیشه‌وه‌ی هیزه‌کانیش له‌حه‌مدانیه‌وه که‌له‌کی یاسین ئا‌غا.

* نیشانه‌کان: هه‌ولیر، که‌رکوک.

پ- به‌مه‌به‌ستی نه‌هیشتنی مه‌ترسی له‌سه‌ر هه‌ولیر سوپای کوردستان له‌سه‌ریه‌تی له‌سه‌ریکه‌وه کۆنترۆلی به‌شی گه‌وره‌ی ته‌وه‌ره‌که بکات و هیزه‌کانی سوپای عیراق تاپشتی حه‌مدانیه‌وه به‌رتله‌ ناچارێ پاشه‌کشه‌و بلاوه‌پیکردن

بكات، لەسەرىكى تەرشەو تەوەرەى (دەۋك - موسل) بكاتە تەوەرەى فشارو
هیزەكانى عىراق خەرىكى بەرگىركردن لەموسل بكات.

۲- تەوەرەى دەۋك - موسل

۱- گرنگى و دەسفى گشتى

* موسل بەگرىى ھاتوچۆى بەشى باشورى خۆرھەلاتى تورکيا كە دياربەكرە
دەبەستىتەو. ھەرھەا بەبەشيك لەرىگاكانى باكورى سورىاشەو.

* ئەم تەوەرەى دەۋك بەشارى ستراتىجى موسلەو دەبەستىتەو.

* لەبارى پىشرەوىكردى سوپاى عىراقدا بەرەو دەۋك و زاخو، چىاى دەۋك و
زىى خاپورو دەربەندى زاخو دەبنە شوينى بەرگىركردن.

* بەشىوہىەكى گشتى رىگاكە تەختايىو بەكەلكى بەكارهينانى ھەمەجۆر
ماشينى دىت، جگە لەوہەشەى دەكەويتە نيوان موسل و دورىانى دەۋك -
زاخو، سەرجم رىگاكە يەك سايدە.

ب- ناوچەى گىردىكردەوہى هیزەكان و نىشانەكان:

بەنسبەت كوردستانەو:

* ناوچەكانى گىردىكردەوہى هیزەكان: دەۋك، ئاكرى، بەشى پىشەوہى
هیزەكانىش لەسومىل و فايدە دەبن.

* نىشانەكان: موسل.

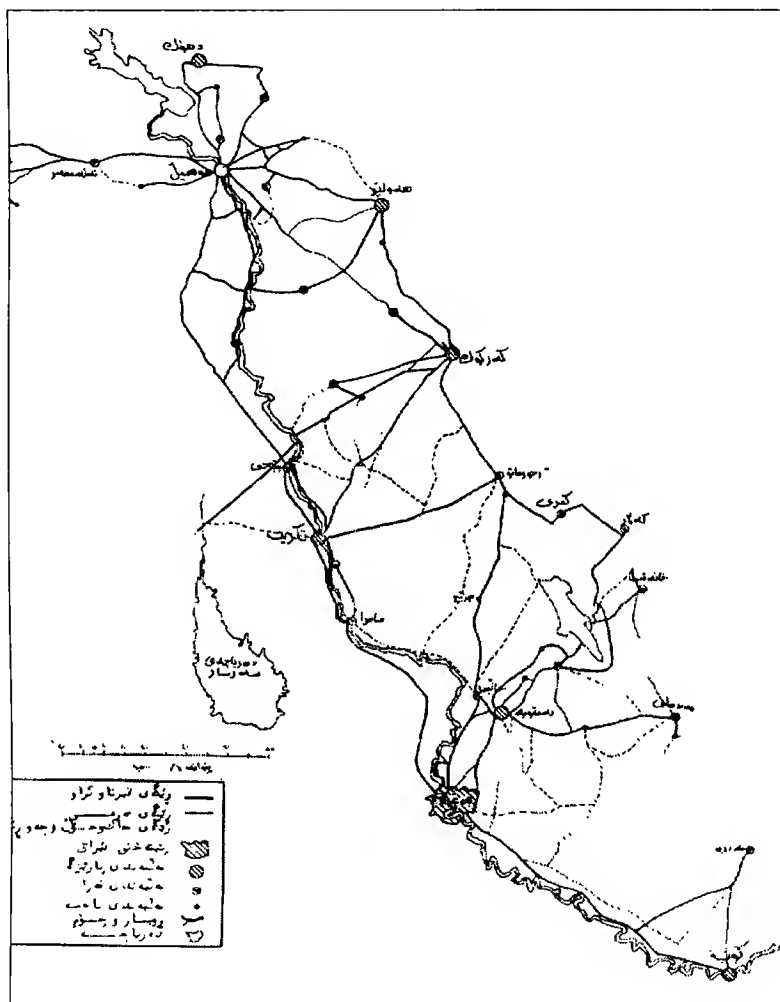
بەنسبەت عىراقەو:

* ناوچەكانى گىردىكردەوہى هیزەكان: موسل، تەلكىف، شىخان.

* نىشانەكان: ئاكرى، دەۋك، ئامىدى، زاخو.

پ- بەمەبەستى نەهىشتنى مەترسى لەسەر دەۋك و زاخو بەشىوہىەكى
جوزئى، دەبىت كۆنترۆلكردنى بەشى گەورەى تەوەرەكە تاپشتەوہى فايدەو
ھەموو كەنارەكانى خۆرھەلاتى روبارى دىجلەو دەرياچەى سەدام، مسوگەر
دەستەبەر بكريت.

سوپاى كوردستان تەنیا ئەوكاتە دەتوانىت بەشىوہىەكى يەكجارەكى و
ھەمىشەى، مەترسى سوپاى عىراق لەسەر دەۋك و ھەوليرى ناوچەكانى
دەوروبەريان نەھىلىت، كەموسل و ھەموو ناوچە كوردستانىيەكانى سەر
بەپارىزگای نەينەوا بخاتە ژير ركىفى خۆيەو.

نەخشەی ژماره (٢٤)

گۆره‌پانی جموجۆلی عه‌سکهریی نیوان کوردستانی باشورو عیراق

فەسلى سىيەم

كوردستانى باشورو تەوەرە ستراتىجىيەكانى بەرگىزىكردن/ ھەرىمى رزگار كراو

(١-٣-٤): ھەرىمى رزگار كراوى كوردستان - سنورو پىكھاتن

روپىيوى ھەرىمى رزگار كراوى كوردستان بە دەورو بەرى (٤٠٠٠٠ كچگ - كىلومەترى چوارگۆشە) مەزەنە دەكرىت. ئەم رووبەرە نىوەكەمترى سەرچەم خاكى كوردستانى باشور دەگرىتەو (روپىيوى كوردستانى باشور بەزۆرتەرە "٨٥٠٠٠ كچگ" دادەنرىت)و، ھەروەھا دەيەكى خاكى ئىستاي عىراقە بى ھەرىمەكە خۆى. (روپىيوى عىراق بە كوردستانەو (٣٩٣، ٤٣٧ كچگ) ە سنورى ھەرىمى كوردستان بە ھىلىك گەر لە باشورى خۆرەلەتەو دەست پى بگەين، شارۆچكەكانى قۆرەتوو مەيدان و كەلارو كفرى دەخاتە ناو سنورەكەيەو ھىلى سنورى بەرەو باكوو باكوو خۆرئاوا شارۆچكەى قادركەرەم لە ژىر دەسلەتاي عىراقدا جى دەھىلىت، ئىنجا بە چەمچەمال و شواندا رەت دەبىت و يەكەميان ئازادكراو دووەميان داگىركراو، دارەمان و قوشتەپەو ھەنجىرۆك دەكەونە ناوچە ئازادكراو كەو ھەو پاشان ھىلى سنور بەتەنىشت ئەلكىش و شىخان و فايەدى ژىر دەسلەتاي عىراقدا رەت دەبىت و باختەمە بە ئازادكراوى لەخۆ دەگرىت و دواجار بە شىك لە كەنارەكانى دەرياچەى سەدام و روبارى دىچلە لەو پەرى باكوو خۆرئاواى ھەرىمەكە دەكاتە ھىلى جياكەرەو ھىلى نىوان ناوچەكانى ژىر دەسلەتاي كوردو سوپاي عىراق. "بروانە خشتەى ژمار (١٣)"، ھەروەھا "نەخشەى ژمارە (٢٥)"

پارىزگا	ژىردەسەلەتلىك كوردان	ژىر دەسەلەتلىك عىراق	ھىلى سنور
بەقوبىيە (دىيالى)	كفرى - جۇسۇزك - چىيى بىرىنجى - قۇرەتو - عەلى مىر - تەپەداران.	سەرچەم - جەبارە - كۇكس - والى ئاغا	گادەگۈيزىنە.
تىرىت (سەلاھەدىن)	شىيخ جەلال - نەوجول - تالو - رەندانە	قادىر كەرەم - پەلەكە	مىكائىل - چەمى قادىر كەرەم - ئىبراھىم غولام.
سلىمانى	چەمچەمال - فىزاۋە - گۇران - تەكىيە - قوچالى - كەلەر	-	-
كەركوك	مامەرەش - عەلى مىكائىل - چالو - بانەسۇفى - كانى كۆمەك	شۋان - تەركە - عەلى موسا - بانگىرد	چىيى خالخال - قادىر شىرىن - ئىبراھىم ئاغا.
ھەولير (ئەربىل)	قوشىتەبە - دارەمان - تولكى	قەرەباغ - كورتىيان - قازى خانە - گىردەلانكە - قەرەسەلام	ساتور - كۆرتىك - ئۆمەر ئاۋا.
موسىل	كەلەكچى -	ئەلگىش - شىخان -	بۇيلان - ئەوبەرى

(نەینەوا)	بەردەرەش - گردە پا - هەنجیرۆك - كەلەك	زینۆمیری	خۆرئاوای زیی گەرە
دھۆك	باخته مـــــــه كـــــــه ناره كانی خۆرـــــه لا تی رووباری دیجـــــــا هـ بە شـــــــیك لـــــــه كـــــــه ناره كانی دەریا چە ی سەدام	فایده - كەناره كانی خۆرئاوای رووباری دیجله - بەشیک لـه كـــــــه ناره كانی دەریا چە ی سەدام	رووباری دیجله - بەشیک لـه دەریا چە ی سەدام.

خشته ی ژماره (١٣)

ناوچه سنورییه کانی نیوان هەریمی رزگارکراوی کوردستان و عیراق.

جگه له قهزای مه خموری سەر به پاریزگای ههولیرو روپیویکی بچوکی سەر به پاریزگای دھۆك، ئیتر هەریمی رزگارکراوی کوردستان هەرسێ پاریزگای سلیمانی و ههولیرو دھۆکی به هه موو قهزاو ناحیه کانیانه وه له ژیر دسه لاتدایه و، له رووی دابه شبنونی ئیداریشه وه چهند ناوچه یه کی رزگارکراوی کوردنیشینی سەر به پاریزگا کانی موسڵ و تکریت و به عقوبه و کەرکوکی تیکه ل به سنوری ئیدارییه که ی خۆی کردووه.

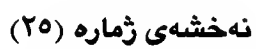
گرنگترین مهلبه نده کانی ئابوری و چری دانیشتوان و داموده زگا کانی دسه لاتی سیاسیی هەریمه که له هەرسێ شار ی ههولیرو سلیمانی و دھۆك کۆبوته وه.

پیکهاته ی هەریمی رزگارکراوی کوردستان و خودی دسه لاته سیاسیه که ی رهنگدانه وه یه کی راسته و خۆی ئه و فاکتهره دهره کییه یه که هاوپه یمانان،

ئه مریکا و بهریتانیا و فره نسه له پئی هیزکی عهسکه ریییه وه وه کو کارکردیکی بریاری ژماره (٦٨٨) ی ئه نجومه نی ئاسایش، هیلی پانی (٣٦) یان کردوته سنوری دهره وهی دهسه لاتی داگیرکهرانه ی عیراق و تارادهیه ک ئاسوده بیان بو ئه و ناوچه یه و ناوچه پاشکوکانی سهر به هه مان دهسه لاتی سیاسی هه ریمه که، بهرجه سته و دهسته بهر کردوه.

هیلی پانی (٣٦) گهر له خوره لاته وه دهست پینکه ی، له خالی بهیه گه یشتنی سنوری ئیستای عیراق - ئیران، له چه می دوو ئاوانی سهر سنور له سهرو شاروچکه ی ماوت، به نزیك كه ناره کانی باکوری شاروچکه ی دوکاندا دهکشیت، شاروچکه که دهخاته دهره وهی سنوره که ی خوی و بهنداوی دوکان له ناوه وه، ئینجا به باشوری کویه و قوشته په و گویردا دریزده بیته وه، هه موو ئه و ناوچانه دهخاته ناو سنوره که یه وه به خواروی شاروچکه ی به عاج له نزیك سنوری ئیستای عیراق - سوریا دا رته ده بیت، پاریزگای دهوک که بچوکترین روپیوی پاریزگای کوردستانی باشوره وه هه موو ناوچه کوردستانییه کانی سهر به پاریزگای موسل به شاری موسلیشه وه به شی هه ره زوری پاریزگای هه ولیرو ناوچه یه کی بچوکی سهر به پاریزگای سلیمانی، ده که ونه سنوره پاریزراوه که وه، هه موو پاریزگای کهرکوک و به شی هه ره زوری پاریزگای سلیمانی و هه موو ناوچه کوردستانییه کانی سهر به پاریزگاکانی به عقوبه و کوت و تکریت له دهره وهی هیله که دا ده میننه وه. "پروانه نه خشه ی ژماره (٣٦)"

به و پییه نزیکه ی (٣٥٠٠٠ کچگ) له سه رجه م روپیوی کوردستانی باشور هیلی پانی (٣٦) دهیگریته وه، ته نیا ده و روبه ری (٢٣٠٠٠ کچگ) له روپیوی ئیستای هه ریمی رزگارکراو ده که ونه ناو سنوری پاریزراوی هیلی ناوبراوه وه. ئه گه رچی کاریکی له و جوړه نه خشه داگیرکهرانه که ی به عسی ساتمه و دهسته پاچه کردوه، به لام په نابردنه بهر سنورکیشان له پئی هیلکارییه فه له کییه نه گۆرپه کانه وه بئ گویدانه میژووی جوگرافی و لایه نه ئه تنیکییه کانی ناوچه که، چاره نووسی هه موو قهواره که ی به و پارچه یه شه وه که ئیستا له ژیر رحمهت و سیبه ری بالی فڕۆکه تیزره وه کانی هاوپه یماناندا مافی که رویشکه خهوی پئ به خشراوه، رووبه پرووی پرسیار کردوته وه. هیلی پانی (٣٦) ئه وه ونده ی ره خساندن بواریکه بو دهستیوهردان و شه رعیه تدان به و دهستیوهردانه، هینده سنوریکی کۆنکریتی و پیروزی نییه.

هه‌ریمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق

پانی (۳۶) ۵۰

(٤-٣-٢): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری نیوان ھەریمی رزگارکراوی

کوردستان و عێراق

ئەو ھێلە ئیستا بوو تە سنوری نیوان ھەریمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق، ھێلی (ھەنە) یەکی رانەگە یەندراوێ کە دەرەوێ بۆ ھەردوو لای دیاریکردووە.

بەشیوہیەکی گشتی سنور لەگەڵ ئیستای عێراقدا شیوہیەکی ریک (مستقیم) ی ھەبە، جگە لە پارێزگای سلیمانی کە شیوہیەکی رووچالانە ی لەگەڵ ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سوپای عێراقدا وەرگرتووە، ئیتر ھێلی سنور قۆزانیو بەشیوہیەکی ترسناک روو لە ھەردوو شاری ھەولێرو ناوچەکانی بادینانە. "بروانە نەخشە ی ژمارە (٢٥)"

ئەو نوختەو مەلەبەندانە ی کە لییانەو تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق گۆرەپان بۆ ھێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێردەسەلاتی کوردان ئاوەلادەکەن و لەحالی رزگاربوونیاندا گۆرەپان بۆ ھێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی عێراق خۆشدەکەن، ھەموو ئەو نوختەو مەلەبەندانە حالی حازر لە ژێر کۆنترۆلی عەسکەرییانە ی سوپای عێراقدان. شارەکانی موسڵ و کەرکوک و خانەقین، ئەو مەلەبەندانە ی کوردستانی باشورن - کوردستانی باشور لەحالی رزگاربوونی سەرچەم خاکە کەیدا کە لییانەو تەوەرە ستراتیجییەکانی کوردستان بە ئاقاری قوڵایی ناوچەکانی عێراق، بەم شیوہیە ئاراستە دەکریڤن:-

یەکەم: تەوەرە ی موسڵ - تکریت - بەغدا.

دووەم: تەوەرە ی کەرکوک - بەغدا.

سێھەم: تەوەرە ی خانەقین - بەعقوبە - بەغدا.

لەمەڕدا جگە لە خانەقین، ئیتر لە ھەموو ناوچەکانی سەر بە ھەردوو مەلەبەندەکە ی تری ژێر دەسەلاتی عێراقەو، تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق بە ئاقاری ناوچەکانی ژێردەسەلاتی کوردان بەم شیوہیە ئاراستە دەکریڤن:-
یەکەم: تەوەرە ی موسڵ - ھەولێرو سلیمانی.

دوۋم: تەۋەرەى موسل - ھەوليرى دھۆك

گىرنگى ئەۋ سىن شارە ھەر لەۋەدا نىيە كەسى ناۋچەى كوردىي ژىر دەسەلاتى سوپاى عىراق، ئەۋ سىن شارە لەمرۇدا گىرىى ھاتوچۇى داگىركردنەۋەى ناۋچەكانى ھەرىمى رىزگاركرائى كوردستان، لەبارى رىزگاربوونىاندا سىن داشى سوارى قەۋەرەى كوردستان دەبىت بەسەر عىراقى داھاتوى دراوسىيەۋە. بۇ ھەر ھىرشىكى داھاتوى سوپاى عىراق، ھەرسىن شارى گەۋرەى ھەوليرى سلىمانى و دھۆك سىن نىشانى ستراتىجى سوپاى عىراق و ھەموو روپىوى ھەرىمى رىزگاركرائى يەك گۆرەپانى جىمجۇلى ۋە سەكەرىيە دەبىت.

لەكاتى ھەلگىرسانى جەنگدا ھىزە مۇلخواردوۋەكانى سوپاى عىراق بەدرىژاى سىنورى ناۋچە رىزگاركرائىكان و لەھىندىك ناۋچەدا بەتايىبەتىش لەدەۋرەبەرى پايتەختى ھەرىمەكە، بەشىۋەيەك نىزىك دەبىتەۋە ھەر ھىۋايەكى بەرگىركردن و بەدەستەۋە نەدانى پايتەخت ئەگەر ھاۋكارى ۋە سەكەرىيەنەى دەرەۋەى لەپىشتەۋە نەبىت، ناكام و بىن ئاكام دەكات.

ئەۋە قەسەى پىناۋىت لەھەر ھىرشىكى بەربلاۋى تىرى سوپاى عىراقدا، پىش سلىمانى، ھەوليرى داگىردەكرىتەۋە.

ھەرچەندە سلىمانى بەپىچەۋانەى ھەوليرەۋە، ناكەۋىتە سىنورى پارىزراۋى ھىلى (۳۶) ھە، كەچى يەكەم پارىزگاى ھەرىمەكەيە كە ھەموو خاكەكەى ئازاد كرابىت و دوۋرە دەست تىرىن شارى گەۋرەش بىت بەنسبەت ھىزەكانى سوپاى عىراقەۋە.

دوۋ تەۋەرە ھەيە كەسوپاى عىراق لىيانەۋە ھىرش بىكاتە سەر سلىمانى؛ تەۋەرەى يەكەمىان (كەركوك - سلىمانى) يەۋ، دوۋەمىان تەۋەرەى (جەلەۋلايان كفىرى - كەلار - دەرەندىخان - شارەزور يان "قەرەداغ") - سلىمانى) يە. لەتەۋەرەى يەكەمدا ھىزە مۇلخواردوۋەكانى سوپاى عىراق بەدوۋرى (۷۰ كم) و، لەتەۋەرەى دوۋەمدا دەرەبەرى (۱۸۰ كم) لە ناۋەندى شارەۋە دورن.

لەۋ پىۋدانگەى ھىزە ھىرشبەرەكانى سوپاى عىراق پىشت بەھىزى ماشىن و زىپپۇش دەبەستىن و تەۋەرەى جىمجۇلى دوۋەمىش رىگەيەكى يەك سايدو

بەكەندو كۆسپ و دوورە رییە، لەبەرئەو تەوهرە یەكەم تەوهرە سەرەكییە هیرشكردن دەبیت.

لەرۆی پیکهاتە زەوی و رووكانی خاکەو، تەوهرە کەرکوک- سلیمانی سئ ناوچە جیاواز بەشەکانی پیکدەهینن؛ سەرەتای تەوهرە کە لەدەشتە گردۆلکەییەکانەو (کەرکوک) دەست پیدەکات، پاشان بەرەو بانە گردۆلکەییەکانی نیوان کەرکوک و بازیان دەکشیت و بەناوچە قەدپالە شاخاوییەکانی نیوان بازیان و سلیمانیدا تیپەر دەبیت.

ناوچەکانی گردبوونەو هیزەکانی سوپای عیراق، کەرکوک و قەرەهەنجیرو، هیزەکانی پیشەوەش لەبانی مەقان دەبن. هیزە هیرشەبەرەکان لەسەنگاو و بانی مەقانهو بەرەو چەمچەمال بەئاسانی پیشەرەوی دەکەن و ریگاو بانە گردۆلکەییەکە ئەم ناوچە تا دەورووبەری دەربەندی بازیان (۱۵-۲۰کم)، کاریکی ئەوتۆ ناکەنە سەر ئاقاری جموجۆلەکان.

دەربەندی بازیان کەدەکەوێتە زنجیرە چیای بازیانەو بەرزێ چیاکە لەو خالەدا دەگاتە (۱۴۱۴م)، تاکە دەروازە هەر جوۆرە پیشەرەوییەک و کلیلی داگیرکردنەوێ سلیمانی دەبیت.

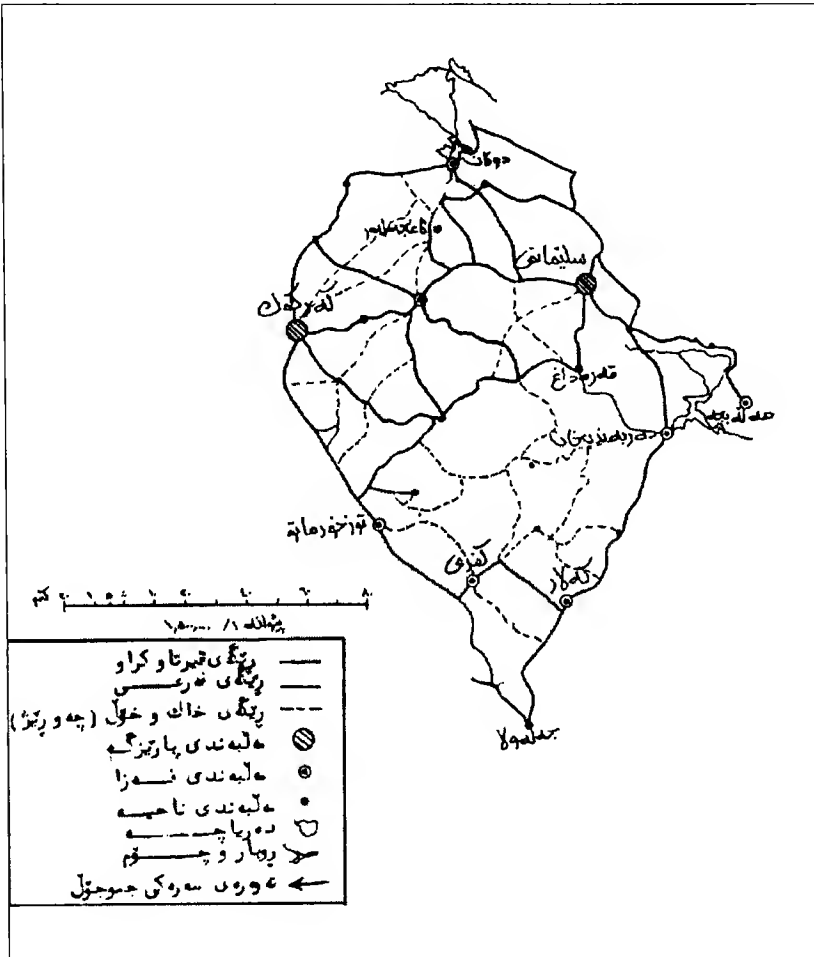
بەدریزایی میژوو هەر سوپایەک لەخۆرئاواوە نیازی داگیرکردنی ولاتی سلیمانی هەبوو، سەری خۆی بەو دەربەندەدا کیشاوە. ئاشور ناسرپال (۸۶۰-۸۸۵ پ.ز) پاش شەریکی خویناوی و کوشتنی (۱۴۰۰) جەنگاوهری پاسەوانی دەربەندی ناوبراو ئینجا توانیویتی (زاموای ولاتی لۆلوییەکان داگیربکات. شەرەکانی نادرشا دژی عوسمانییەکان (۱۷۳۳ز) و ئەرەحمان پاشای بابان دژی عوسمانییەکان (۱۸۰۶ز) و پاشانیش دژی والی بەغداد (۱۸۰۶ز)، ئینجا شەرەکە شێخ مەحمود دژی ئینگلیزەکان (۱۹۱۹ز)، دواجاریش داگیرکردنەوێ سلیمانی پاش تیکشکانی راپەرین لە (۱۹۹۱ز)دا، گرنگترین ئەلقەکانی میژووی داگیرکردنی سلیمانی لەخۆرئاوای خۆیەو پیکدەهینیت.

ئەگەرچى ئەو بەشەى تىرى تەوەرەكە لەبازيانەوہ بۆ سلیمانى، رىگایەكى بەكەندو كۆسپەو بەرگریى لیدەكریت، بەلام گرتنى دەرەندى بازیان لای ھەر ھیزیكى بەرگریكەرى تىكشكاو، لەرووى مەعنەویيەوہ ئاسەوارى سەرتاسەرى بۆ ھەموو ھیزە بەرگریكەرەكانى بەشەكانى تىرى تەوەرەكە دەبیت، ھیزی بەرگریكەر تا دەرەندى تاسلوجەى دەروازەى سلیمانى ناتوانیت ھەناسەى پشوو ھەلمژیت، گرتنى ئەم دەروازەى دەركا بەرووى سلیمانى و شارەزوردا دەخاتە سەرگازەرای پشت. (بروانە نەخشەى ژمارە ۲۷).

بەلام بەنسبەت ھەولیرەوہ سوپای عىراق سێ تەوەرەى بەدەستەوہى بۆ ھىرشکردن، یەكەمیان تەوەرەى (كەركوك- ھەولیر) ھەو ناوچەكانى گردبوونەوہى ھیزەكان لەكەركوك و بەشى پيشەوہى ھیزەكان لەپەردى (ئالتون كۆپىرى) دەبیت. دووهمیان تەوەرەى (موسل- ھەولیر) ھەو ناوچەكانى گردبوونەوہى ھیزەكان لەموسل و بەشى پيشەوہى ھیزە ھىرشبەرەكان لەحەمدانیەو دەوربەرى كەلەكى یاسین ئاغا دەبیت. تەوەرەى سییەمیشیان (مەخمور- ھەولیر) ھەو ناوچەكانى گردبوونەوہى ھیزەكان مەخمورو گویر دەبیت و بەشى پيشەوہش لەدیبەگە دەبیت.

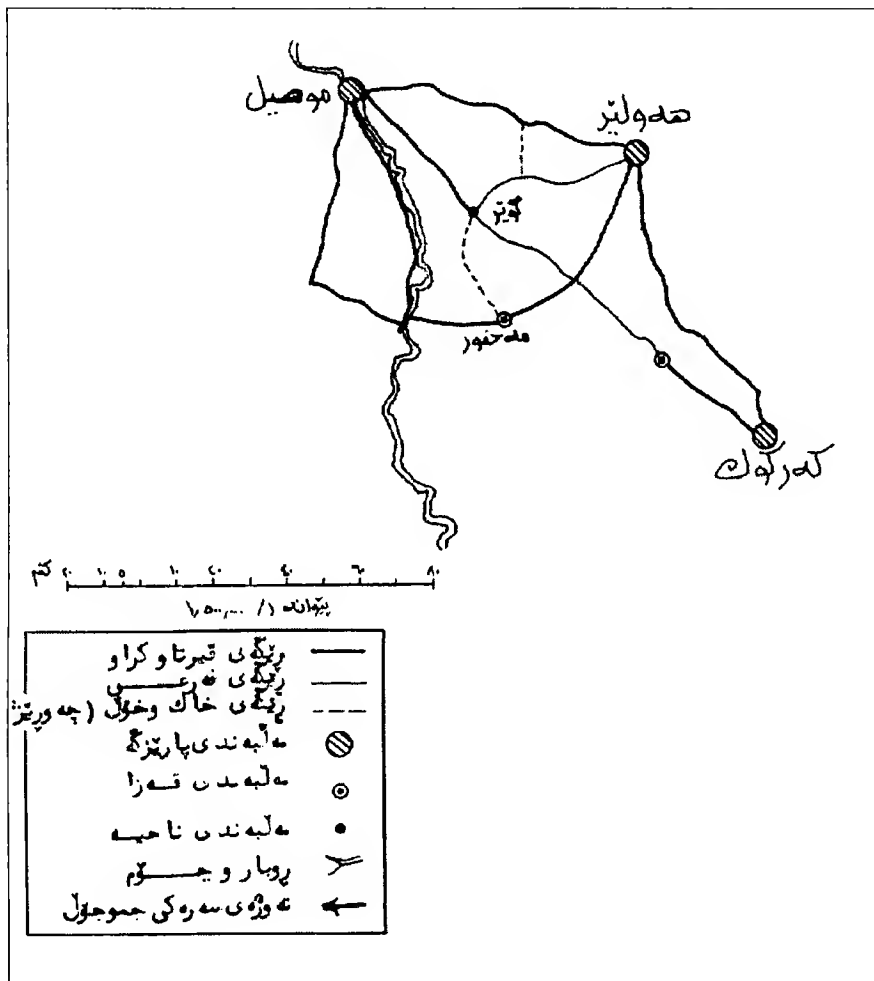
حالى حازر دوورى نیوان ھیزەكانى سوپای عىراق و پایتەختى ھەرىمى رزگاركرای كوردستان لەھىندىك ناوچەدا تەنیا (۲۵-۳۰كم) دەبیت، بەمەش تۆپى دوورھاویژو موشەكەكانى سوپای عىراق گەر تاقەتیان بیتەوہ بەر لەتوانایاندایە ناوہندى ھەولیرو ھۆلى پەرلەمان بەكەنە نیشان.

لەھەرسێ تەوەرەى ناوبراوہوہ كە دەكەونە ناوچە تەختانى و زەویيە دەشتایيەكانى باشورو باشورى خۆرھەلات و خۆرئاوای شارى ھەولیرەوہ جگە لەپەردى سەر زىى گەورە لەنیوان ھیزەكانى عىراق و ھیزی پيشمەرگەدا لەكەلەكى یاسین ئاغا، ئیتر لەمپەرو كاریتەى سروشتى یا دەستكردى ئەوتۆ نییە كەبتوانیت رێ لەپيشرەوى ھیزە ھىرشبەرەكان بگریت. (بروانە نەخشەى ژمارە "۲۸").

نەخشەى ژمارە (۲۷)

تەوەرەکانى جموجولى عەسکەرىي ناوچەى سلیمانى

ههخشی ژماره (٢٨)

تهه ره کانی جموجولی عهسکه ریی ناوچهی ههولیز

(٤-٣-٣): سلیمانی؛ خۆبەندەوێهکی جیۆستراتیجی

حالی حازر جگه له پارێزگای سلیمانی که گه‌وره‌ترین روپیوی پارێزگا له کوردستانی باشوردا پیکده‌هینیت و هه‌موو خاکه‌که‌ی رزگارکراوه، ئیتر باقی پارێزگا و شاره‌کانی تری کوردستانی باشور، به‌شیک یا هه‌موو روپیوی خاکه‌که‌یان له‌ژێر ده‌ستی داگیرکه‌ردایه.

به‌روخانی ده‌سه‌لاتی بابانه‌کان به‌ره‌ودوا (١٨٥١ز)، ئیتر خه‌باتی ناوه‌راست- ناوه‌راستی کوردستان-، درێژبووه‌ی ئه‌و رابوونه‌ گرده‌ نشینه‌ی بابانییه‌کان و هه‌ولدان بووه‌ بۆ ده‌سه‌لات خستنه‌وه‌ ده‌ست.

سه‌ده‌یه‌که‌ تینه‌په‌ریبوو، ناوه‌راست دوا‌ی بابانییه‌کان دووجار ده‌سه‌لاتی هاته‌وه‌ ده‌ست، جارێک هه‌ر له‌ سلیمانیداو له‌سه‌ر ده‌ستی شیخ محه‌مود، جاری دووه‌میشیان له‌مه‌هاباد به‌سه‌رۆکایه‌تی قازی محه‌مه‌د.

ئه‌وه‌ی که‌ تائیس‌تا نه‌بوته‌ په‌رسیار، گرنگی جیۆستراتیجی سلیمانی و ئه‌و رۆله‌یه‌ که‌ ده‌شیت بنه‌ما جیۆستراتیجیه‌کانی وڵاتی سلیمانی له‌بێناکردنی ته‌لاری نه‌ته‌وه‌یی کورد به‌گشتی و ناوه‌راست به‌تایبه‌تیدا وازی بکات.

ئه‌گه‌رچی میژووی دامه‌زراندنی سلیمانی (١٧٨٤ز) له‌چاو ته‌مه‌نی شاریکی وه‌کو هه‌ولیردا (٥٠٠٠ پ.ز) به‌راوردکردن هه‌لناگریت، به‌لام نه‌خشه‌ ئاشورییه‌کان و هه‌ولی شه‌روه‌کانی ئاشور ناسرپانیایی دووه‌م، وڵاتی سلیمانی که‌ شاره‌زورو ناوه‌ندی بووه، به‌ (زاموا)ی وڵاتی لؤلویی و گو‌تیه‌کان (٣٠٠٠ پ.ز) پیشان ده‌دات و ده‌ناسینیت. ئه‌م وڵاته‌و به‌تایبه‌تیش شاره‌زووری پایته‌ختی به‌دریژی میژوو مه‌یدانی شه‌رو پیکدادانی سوپا داگیرکه‌ره‌کان بووه. ئاشور ناسرپال له‌ستونی سه‌رکه‌وته‌که‌یدا باسی گرته‌نی بیست و پینج شاری ئه‌م وڵاته‌ی کردووه. هه‌رقلی ئیمپراتۆری بیزه‌نتیش له‌سالی (٦٢٨ز) دا له‌م ناوچه‌یه‌وه‌ دوا‌ی سوپای فارس که‌وتوووه‌، پاش فتوحاتی ئیسلامی ته‌یمورلنگ له‌سالی (١٤١١ز) دا به‌م ناوه‌دا تیپه‌ربووه. ئینجا ئه‌رده‌لانییه‌کان له‌سالی (١١٣٧ز) دا رووبه‌رووی سولتان سلیمانی قانونی وه‌ستانه‌ته‌وه‌ بۆ

دوچار كەدەسەلەتتى ئەرەلەننىيەكان پوكايەۋە، بابانەكان حوكمى ئەم ناۋچەيەيان كەۋتە دەست^{۱۴}

جگە لەھۆكارە ئىدارى ۋە سىياسى ۋە ئابورىيەكان، يەككە لەھۆكارە گىرنگەكانى گواستەنەۋەي پايتەختى بابانەكان لەقەلە چۆلانەۋە بۆ سىلىمانى ھەلگەۋتەي مەۋقەي سىلىمانى بوۋە لەپروۋى ۋە سىكەرىيەۋە.

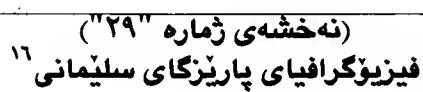
سىلىمانى يەككە لەشارەكانى سەر بەپشتىنەي دەشتە شاخاۋىيەكان ۋە درىزبۆۋەي بەشى باكورو باكورى خورئاۋاي دەشتى شارەزور. لەباشور باشورى خۆرەلەتەۋە شارەزور بەدرىزايى (۴۵كم) ۋە تىكپراي پانى (۱۵-۲۰كم) ۋە سەرجم روپىۋى (۶۷۵كچگ) دەكشىت. خاكى سىلىمانى (۲۵۰۰-۷۰۰۰پى) لەئاستى دەرياۋە بەرزە ۋە ھەموو روۋەكانى خاك، چيا گىردوگرەلگە، بان، دەشت بەشەكانى پىكەدەيىن. بىروانە نەخشەي ژمارە (۲۹).

ھەردو چۆمى سىروان ۋە زىي بچوك لەباشور ۋە باكورىيەۋە بناۋان دەگىر ۋە بەرەۋ باشور ئاۋەپۇ ھەلدەگىر.

سىلىمانى چەندىن زنجىرە چياۋ گەۋەي يەك لەدۋاي يەك سىنورى شارو پارىزگاگەي چىۋەكىش دەكەن. لەدەۋەۋەپاۋ بەدرىزايى سىنورى ئىستاي عىراق-ئىران، لەخۆرەلەتەي پىنجوۋىن ۋە چوارتاۋ ماۋەت ۋە قەلەدزى لەۋپەرى باكورى پارىزگاگە، بەچياكانى كۆترەپەش (۲۷۵۲م) ۋە سوركىۋ (۲۲۲۳م) ۋە قەندىل (۲۷۴۰م)، دەۋرەدەدرىت.

لەباشورى خورئاۋاۋە لەنىۋان ھەردو شارى كەركوك ۋە سىلىمانى، زنجىرە چىيى بازىيان^{۱۵} بەدرىزايى (۱۱۰كم) ۋە بەرزى (۱۸۴۸م) ناۋچەكانى سىنورى پارىزگاگە لەۋ بەشەدا پىكەدەيىن. ئەم زنجىرەيە گەۋەكو دىۋارىكى سىروشتى بۆتە لەمپەرى خورئاۋاي سىلىمانى، تەنبا لەرىي دەربەندە سىرتايجىيەكانى بازىيان ۋە باسەپەۋ سەگرمەۋ دەربەندىخان ۋە گەلىيەكانى چىرچەقەلەۋ پەيكولىيەۋە دەروازە بەپروۋى سىلىمانىدا دەكاتەۋە.

لەناۋەۋەپاۋ بەچۋاردەۋرى شارد، لەباكورەۋە بەرەۋ باكورى خۆرەلەت، چىيى پىرەمەگرون (۲۶۲۰م) ۋە زنجىرەي چەماۋەند كەلەنلىك شارۋچكەي

دوکانه وه تانزیک شارۆچکه ی عه ربه ت ده کشیت و گه وه کانی ئه زمپر (۱۷۰۲م) و گوێژه (۱۵۲۴م) و سه رمه به ندی (۱۴۸۶م) تیده که ویت و، ئینجا له خۆرئاوا وه به ره و باشور چیاکانی تاسلۆجه (۱۱۷۶م) و گلّه زهرده (۱۷۷۱م) قهره داغ (۱۷۰۶م)، سنوری ناوه وه ی سلیمانی ته وا و ده کن. له نیوان گه وه شاخه کانی ناوه وه و دهر وه سلیمانیدا و له دۆلی قه لاچۆلانه وه تاسه ر زنی بچوک، چیاکانی کوره کاژاو (۱۹۵۷م) و ته ریک و جیا جیا دا به ئاقاری باکوری خۆرئاوا ی سلیمانی هه لده کشین^{۱۷} به یی دابه شبوونی ئیداریی - سیاسی ناوچه جیا جیا کانی عیراق، روپیوی پارێزگای سلیمانی (۱۵۷۵ کچگ)^{۱۸} به مه ش گه وره ترین یه که ی ئیداری له کوردستانی باشور دا پێکده هێنیت. (بروانه خشته ی ژماره "۱۴").

پارێزگا	روپیو (کچگ)	تیپینی
سلیمانی	۱۵۷۵۶	
نهینه وا	۱۴۸۰۰	ناوچه کوردستانییه کان
ئه ربیل	۱۴۴۷۱	
دیاله	۱۳۸۸۴	ناوچه کوردستانییه کان
ته ئمیم	۱۰۳۹۱	
دهوک	۶۱۲۰	
سه لاهه دین	۴۰۱۹	ناوچه کوردستانییه کان
واست	۳۷۴۰	ناوچه کوردستانییه کان

خشته ی ژماره (۱۴)

روپیوی پارێزگا و ناوچه کانی کوردستانی باشور^{۱۹}
 به گوێره ی هێله کانی درێژی و بازنه کانی پانی، سلیمانی ده که ویته نیوان بازنه کانی پانی (۳۲° - ۴۴° - ۳۱° ۳۶°) ی باکورو، هێله کانی درێژ (۳۲° - ۴۴° - ۴۶°، ۲۰°) ی خۆره لاته وه. گه رمیان و کوێستان که شوه وای پارێزگا که ناجۆرو

جيا جيا دەكەن ۋە ھەر لەم سۆنگەيەشەۋە چالاككە ئابورىيەكان و بەرھەمە
كشتوكالىيەكان جۇراوجۇرۇ ھەمەرەنگن.

سليمانى بەھۇى دورە دەستى لەشارە عەرەب نشينەكانى عىراقەۋە،
لەرۋى بازىرگانىيە ۋە كەمتر لەھەر شارىكى كوردنشىنى تىرى ئەم بەشە
شۈيىنكەۋتە ۋە گرىندراۋى عىراق بوۋە. بەپىچەۋانەۋە، لەئالۇگۇپۇ مامەلە
بازىرگانى ۋە ئابورىيەكاندا، سنوربەزاندن بەرۋى ناۋەرەستى ئەۋدىۋودا لەھىچ
شۈيىنكى تىرى كوردستان ھىندەى سليمانى برەۋى نەبوۋە.

ھەلگەۋتەى سليمانى واىكردوۋە ھالى حازر لەرپى شەش تەۋەرەۋە ۋە
بەشۈەيەكى توۋندوتۇل ھەموۋ ناۋەرەستى ئەۋدىۋو بەشۈكى باشور ئامبازى
خۇى بگات، بەم شۈۋەيە:-

يەكەم: سليمانى - رانىە - قەلادى - سەردەشت - سەقز.
دوۋەم: سليمانى - قەلاچۇلان - ماۋەت - سەردەشت - سەقز.
چۈارەم: سليمانى - سەيدسادق - پىنجوۋىن - مەريوان - سەنە
پىنجەم: سليمانى - سەيدسادق - ھەلەبجە - پاۋە - كرماشان
شەشەم: سليمانى - دەرەندىخان - كەلار - خانەقەين - قەسرى شىرىن -
ئىسلام و كرماشان.

بۇيە ئەم ھەلگەۋتە ناۋەندىيەى سليمانى لەناۋەرەستى كوردستاندا،
خەسلەتى دلى داۋەتە مەۋقەكەۋ گرىنى ھاتۇچۇى بەشى ھەرەگەرەى
ناۋچەكانى ناۋەرەست پىكەۋە.

مەۋقەى سليمانى لەنىۋان ھەردوۋ بەنداۋى دەرەندىخان (۱۱۵كچگ-۳،۵
مليار مەتر سىجا) ۋە بەنداۋى دوكان (۲۶۶ كچگ - ۶،۸ مليار مەتر سىجا)
لەسەر ھەردوۋ چۆمى سىروان و زىى بچوك كەسەرچاۋەى گەرەى ئاۋو وزەى
كارەباى ناۋچەيەكى فراۋانى دەرەۋى پارىزگاكەش پىكەدەھىنىت، لەگرنگى
ستراتىجى سليمانى گەرەتر كىردوۋە.

ھەلگەۋتەى سليمانى ھەر لەسەرەتاي دامەزاندنىۋە توخمەكانى
فراۋانبوۋن و پەلھاۋىشتىنى لەپىكەتەدا بوۋە. جگە لەناۋچەى سليمانى و
شارەزور كەقەزاكانى شارباژىرو پىنجوۋىن ۋە ھەلەبجە و پشدرىان لەخۇگرتبوۋ،

هیندیك كات قه‌له‌م‌په‌روی بابانه‌كان به‌ره‌و زه‌نگابادو مه‌نده‌لی و به‌دره‌و جه‌صان ده‌كشاو هه‌ردوو شاری پردی و هه‌ولیر ده‌كه‌وته‌ ژیر رکیفییه‌وه‌و، ته‌نانه‌ت له‌سه‌رده‌می خانه‌پاشادا ناوچه‌ی سنه‌ش ده‌كه‌وته ژیر ده‌سه‌لاتی میرنشینی ناوبراوه‌و^{۲۱}

پاش ته‌نیا سی و شه‌ش سال ته‌مه‌نی ئەم شاره‌و له‌سالی (۱۸۲۰ز)دا، ژماره‌ی خانووه‌کانی ئەم شاره‌ گه‌یشته (۲۱۴۴) خانوو. هه‌رچه‌نده‌ ریتمی ئەم په‌ره‌سه‌ندنه‌ له‌سه‌ر یه‌ك وه‌ته‌ر به‌ریوه‌ نه‌چوه‌و، داکه‌وته‌نی تاعونی سالی (۱۸۳۱ز)و هی‌رش‌ی فارسه‌كان بۆسه‌ر شاره‌كه‌ له‌سالی (۱۸۴۱ز)دا ئاقاری ئەو په‌ره‌سه‌ندنه‌ی ناچوو ئالۆزکرد، به‌لام شار له‌گه‌شه‌کردن نه‌وه‌ستاو به‌پیی ئاقاریکی دائیره‌ی مه‌عاریفی ئیسلامی، ژماره‌ی خیزانه‌کانی سلیمانی له‌سالی (۱۸۶۸ز)دا گه‌یشته‌وه (۶۰۴۵) خیزان و پیش جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م ژماره‌ی دانیش‌توانی شار بۆ (۴۰۰۰۰) که‌س به‌رزبۆته‌وه^{۲۱}

به‌گوێره‌ی ئاماری کۆمیس‌یۆنی کۆمه‌له‌ی گه‌لان له‌سالی (۱۹۲۵ز)دا، ژماره‌ی دانیش‌توانی کورد له‌سلیمانی (۱۸۹۹۰۰) که‌س بووه‌و به‌مه‌ش گه‌روه‌ی له‌سه‌رجه‌م لیوا کوردنشینه‌کانی هه‌ولیر و موسڵ و که‌رکوک بردۆته‌وه‌و له‌سالی (۱۹۴۷ز)دا ئەم ژماره‌یه‌ به‌رزبۆته‌وه‌ بۆ (۲۲۲۷۰۰) که‌س و تا سالی (۱۹۷۷ز) سلیمانی یه‌که‌مین پارێزگا بووه‌ که‌به‌رده‌وام ژماره‌ی کوردی له‌زۆربووندا بووه‌^{۲۲} (به‌روانه‌ خشته‌ی ژماره "۱۵").

به‌پیی کۆلێنکارییه‌ خه‌ملێنراوه‌کانی وه‌زاره‌تی نه‌خشه‌کێشانی عێراق بۆ سه‌رژمیری دانیش‌توانی پارێزگا‌کانی عێراق، ژماره‌ی دانیش‌توانی سلیمانی له‌سالی (۱۹۹۰ز)دا (۱۰۸۶۴۰۰) که‌س بووه‌و^{۲۳} هه‌ر به‌پیی لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی بڵاونه‌کراوه‌ی هه‌مان وه‌زاره‌ت تایبه‌ت به‌پارێزگای سلیمانی، ژماره‌ی دانیش‌توانی پارێزگا‌که‌ له‌سالی (۲۰۰۰ز)دا به‌ (۳۰۲۳۰۹۱) که‌س خه‌ملێنراوه‌^{۲۴}

دکتۆر شاکر خه‌صباک سه‌باره‌ت به‌پێژیه‌ی به‌رزی له‌دایکبوون له‌سلیمانی نویسیویه‌: (که‌لێن له‌نیوانی پیتانی ره‌ها (الخصوبة المطلقة) و پیتانی فیعلی له‌سلیمانی بوونی نییه‌. تیکرای پیتانی فیعلی له‌گه‌ل تیکرای ئەو

پاریژگا	سەرجهم دانیشتوان ١٩٤٧	کورد ١٩٧٥	سەرجهم دانیشتوان ١٩٥٧	کورد ١٩٧٧
دهۆک	٢,٣	٢,٩	٣,٤	٢,٦
موسڵ	٢,٨	٢,٩	٤,٧	٠,١-
ههولێر	١,٤	٠,٤-	٤,٩	٠,٦
سلێمانی	٣,٣	٠,٥	٥,٣	٥,٨
کهڕکوک	٣,٦	٢,٤	٦,١	٠,١-
دیاله	٢,١	١,٧-	٢,٤	٠,٢
پاریژگاکانی تر	٦,٤	١,٩-	٤,٦	٤٩,٦
عیراق	٢,١	١,٧	٤,٥	٣

خشتهی ژماره (١٥)

کورد له عیراقددا به پێی ریزهی زیادبوونی سالانه (١٩٤٧-١٩٧٧)^{٢٥}

پیتانهی که ده بیته هه بیته، هاو جووته. بارودۆخی کۆمه لایه تی سلیمانی واده رده خات که تیکرای له دایکبوون له ئه و پهری کۆتایی بایۆلۆجی نزیک بیته^{٢٦} دیاره مه و قعی سلیمانی له ناوچه یه کی شاخاوی و دووره ده ست به نسبه ت ناوچه عه ره ب و فارس و تورک نشینه کانه وه، به پیچه وانه ی شاره گه وه کوردنشینه کانی تری کوردستان، کاریگه ری گه وه ی بۆ سه ره سه نایه تی هه یه. دیالیکیتی سلیمانی که بۆته قوتابخانه ی ئه ده بی و ئاخاوتنی ناوه راستی کوردستان بۆ سیستماک کردنی کاریکی له و جوړه له چوارچیوه ی ده وله تیکی نه ته وه یی یه کگرتودا، کاریکه تیرامانی ده ویت.

جگه لهو هاوچه شنیه نه ته وه ییه بئ هاوتایه ی دانیش توانی سلیمانی، له پرووی ئاینیش هوه (٩٩,٦٨) ی دانیش توانه که ی هاوئایین و هاومه زه بن و له وسونگه یه شه وه سلیمانی شاریکه ته نیا دوو سه ده که لای میژوو دوینئ دهکات ته مه نیه نی، پیوه ندی شارو دئ کوک و پته وه ههر بنه ماله یه که له ره چه له کدا بنه مایه کی لادیی هیه و سه ره به یه کی که له ناوچه دیها تنشینه کانه. له مرؤداو له پیودانگی بنه ما جیو ستراتیجیه کانه وه، گواستنه وه ی به شیکی داموده زگا ئیدارییه کانی ده سه لاتی کوردان به چه ند وه زاره تیکی شه وه بۆ سلیمانی و ده ور به ری، له پرووی ئاسایشی نه ته وه ییه وه گرنگی گه وره ی ده بیئت. (٤-٣-٤): ههریمی رزگارکراوی کوردستان - سه رچاوه کانی هیژ

له پرووی جوگرافییه وه ههریمی رزگارکراوی کوردستان هه موو شارو شاروچه کانی سه ره به پشتینه ی ده شته شاخاوییه کانی کوئتروئ کردوو به لام له پشتینه ی ده شته گردو لکه ییه کاندای جگه له ههر دوو شاروچه کی کفری و که لار، ئیتر هه موو ناوچه که له ژیر ده سه لاتی داگیر که ردایه.

زۆربه ی ناوچه کانی ههریمی رزگارکراو نامبازی ئه و چیاو قه دپالانه ن که به رزاییه کانیان له نیوان (١٥٠٠-٣٥٠٠م) دایه هیندیک شیوو نشیوی به قولایی (١٠٠٠م) به ناخی زه میندا رۆچوو وه ریگاوبان و هیندیک له شاری گرنگه کانی تیکه لی چه ندین ده ره بندو گه لی ئاوه رۆی چۆم و رووباره کان ده بیئت و، که شه وه وای هیندیک ناوچه ی تری له وه رزی به فرانباردا بۆ چه ند هه فته یه که ریگا به پرووی ها توچۆدا ده گریت و، ته نانه ت هیندیک ناوچه ی تری له به رنه بوون یا خراپی ریگاوبان تانیستا دووره ده ست و چه په ک ماونه ته وه.

چیاکانی کوردستان به شه ناوه ندیه کانی چیاکان زاگرووس و تورؤس پیکده هیئن. له باشوره وه گه وه کانی زاگرووس تا خوهره لاتی که نداوی عه ره ب- فارس ده کشین و، له باکوره وه گه وه کانی تورؤس نزیک به باکوری خوهره لاتی که ناره کانی ده ریای سپی ناوه رپاست ده بنه وه.

ئه گه ره چی له پرووی سووسیۆ- شارستانییه وه به شیکی گه وره ی هوی دواکه وتن و پچرپچری کورد بۆ باری تۆبۆگرافی کوردستان ده گه رپته وه، به تایبه تیش که دریزترین و به رزترین چیاکانی کوردستان به شه کانی ناوه رپاستی کوردستانیان داگیر کردوو، به لام له پرووی عهسکه ریه وه به دریزایی میژوو،

چیاکانی کوردستان قولاڤی ستراتیجی و پارێزەری بوونی کورد و ھۆکاری زەلیل نەبوونی دانیشتواکە ی بوون. خاوەنی کتیی (کورد و عەجەم) سەبارەت بەجیۆپۆلەتیکی کوردستان و گەڕنگی ستراتیجی چیاکانی نووسیویە: (ھێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی - ئیسلامی بۆ بەغداد (۲۰۰۰)، بەکرەوێ کوردی خستەژێر تینی گوشاری رووبەر و بەردەوامی عەرەب و تەعریبەو (۲۰۰۰)، لاڤاوی بەخوێ تەعریب کە لەماوەیەکی کورتدا خوارووی ئەرزی میزبۆتامیا، رۆژئاواوی روبەرەکانی فورات و دجلە، ھەموو سەرزمینی شام، سەرۆی ئەرێق، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری زاگروسد، واتە لەسەر سنوری شوینی ژیانی کورد، نەیتوانی زیاتر تەشەنە بکات و بێتەنتەو، بگرە ئیتر لەویدا راوەستا^{۲۸}).

لەسۆنگە ی تۆبۆگرافیا و سروشتی خاکی ناوچە شاخاویەکانەو کە زۆربە ی ھەرەزۆری ئەو ناوچانەش دەگرێتەو کە ئیستاکە دەسلاتی کوردان تیااندا بەرکەمالە، ئەم ناوچانە سروشتیکی دیفاعییان ھەیە. ناوچە شاخاویەکان ھیزی شەپکەر ناچاری لوتکە و پەناو پاسارەکانی خۆی دەکات، پششت ئەستور بەم ھیزە مادییە، ھیزی شەپکەر بەشیکی زۆر تواناکانی شەپکردنی خۆی لەسەر بنچینە ی ھەبوونی ھەمیشەیی ئەو ھیزە سروشتییە لەکۆتایی نەھاتوو بەرجەستە دەکات. ئیتر ھەر ئەم ریتە ناوۆلایەشە وایکردوو کە بێرکەندەو لەھەر جۆرە پەلھاویشتن و کاریکی فراوانخوای لەمیزوویەکی دوورەو لەعەقڵی سیاسی کوردا بخەسینیت.

ھەرچەندە (ئەنفال) فکری (بەرگریکردنی تاسەر) و (بەرگریکردن لە قولاڤی چیاکاندا) ی ھەر ھیچ نەبیت لەم بەشە ی کوردستاندا تەفروتونا کرد، ھیزی سوپای داگیرکەر بەرزترین لوتکە ی چیا و قایمترین سەنگەر و قوڵترین شیو دۆلی لەھیزە شاخاویەکان داگیرکرد، بەلام ھیشتا کە ئەو پرەنسیپە عەسکەرییە کە بەدریژایی میژووی شەری کورد لەگەڵ داگیرکەرانی چیاکانی بەباشترین شوینی بەرگریکردن و درێژەپێدانی بەرگریکردن داناو، ھەمان پرەنسیپ تا رۆژی ئەمڕۆ درێژە ی ھەیە و تا ئەو دەمەش کورد لەچارچۆی دەولەتیکی سەرەخۆ یەگرتوو دا خاوەن سوپایەکی مۆدێرن و نێزامی نەبیت، نە لەتوانیدا دەبیت ئەو پرەنسیپە مایە پوچ بکاتەو و نەدەشتوانیت ستراتیجیکی عەسکەری رۆشن و کاریگەری بۆ خۆی دەستەبەربکات.

ئێستا هه‌ریمی رزگارکراوی کوردستان ئه‌و ولاته‌یه‌ که بو‌خۆی نه‌ ده‌وله‌تیکی سه‌ربه‌خۆ پێکده‌هێنیت و، نه‌خاکیکی کۆلۆنیکراوه‌ کاروباری به‌ده‌سته‌وه‌ نه‌بی‌ت و، نه‌ له‌ژێر پارێزگاری هیچ ده‌وله‌تیکی داگیرکهری چواره‌وری‌دایه‌و، نه‌وله‌تیکیشه‌ له‌ژێر ماندات و (وصایه‌) دا بی‌ت. ئه‌م به‌شه‌ی کوردستانی باشور شیوه‌ به‌ریوه‌بردن و ده‌سه‌له‌تیکی ناوازه‌ی دنیا‌یه‌ تانیستا هیچ ناویکی ئی نه‌نراوه‌.

ئه‌گه‌رچی عه‌ق‌لی ده‌سه‌له‌تداری کورد له‌م‌ڕۆدا پێی خو‌شه‌ واده‌ربخات که‌خاوه‌ن ستراتیجیکی دیفاعیانه‌یه‌و له‌پێی پشتیوانی سیاسی و دیپلوماسی ده‌ره‌وه‌و به‌ئاواتی گۆرانیکی چۆنایه‌تی له‌بارودۆخی ناوچه‌که‌دا خۆی له‌قالبی چاوه‌ڕوانیه‌کی به‌گوماندایه‌وه‌ قه‌ڵه‌ق کردوه‌، که‌چی میکانیزمه‌کانی ستراتیجیه‌ دیفاعیه‌که‌ له‌بنکه‌ی ئه‌نچه‌رلیکه‌وه‌و له‌ته‌وه‌ژمی تۆقینه‌رانیه‌ی ئه‌و فڕۆکه‌ تیرژه‌وانه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ی گرتوه‌وه‌ به‌رده‌وامی به‌باره‌که‌ به‌خشیه‌وه‌ که‌بریارێ بێتا‌قه‌ت بوونیان له‌ده‌ست کوردو به‌د‌لی کورد ناچیت به‌ریوه‌.

سه‌رچاوه‌و په‌راویزه‌کانی به‌شی چوارهم:-

١- محمد ازهر سعيد السعك (الدكتور)، الجغرافية السياسية - اس تطبيقات، جامعة الموصل مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨. ل ٣٥١.

٢- بۆ ژۆرتر زانیاری به‌وانه: هه‌مان سه‌رچاوه‌، ل ٣٥١.

٣- بۆ ژۆرتر زانیاری به‌وانه: شاکرخصبک (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣. ل ٤٩٦.

٤- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ١٩٧١، ل ٢٥٦.

٥- محمد ازهر سعيد السعك (الدكتور) وآخرون، العراق - دراسته اقليميه، ج ٢، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥. ل ٤٧٤.

٦- هه‌مان سه‌رچاوه‌. ل ٤٧٧.

٧- هه‌مان سه‌رچاوه‌. ل ٤٧٨.

خهبات عهبدۆڵا

۸- تهنیا ئهو رێگاوبانه نێودهوڵهتییهانهمان نوسیوه که به کوردستانی باشورد رته دهین. بهمهش لهسهرێکهوه عیراق به کوردستانی باشورو وڵاتانی دهوروبهرهوه ده بهستیتهمو، لهو سهرکهی تریشهوه کوردستانی باشور به عیراق و وڵاتانی دهوروبهرهوه گرێ دهان.

۹- محمد ازهر سعید السعاک (الدکتور) و اخرون، سهرچاوهیهکی پێشوتر. ل ۴۳۲.

۱۰- الجمهوریه العراقیه، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، خطة التنمية المکانیه لمحافظة السليمانية لعام (۲۰۰۰)، بغداد، ۱۹۹۱ ل ۳۱۵.

۱۱- هه مان سهرچاوهی پێوو. ل ۳۱۶.

۱۲- له شێرۆفه کردنی تۆپی رێگاوبانهکانی ناو خۆو دهروهی کوردستانی باشوردا، سود لهم دوو سهرچاوهیه وه رگێراوه.

- اقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسکان، مديرية الأشغال والأسکان- الطرق، اسماء و مواقع الجسور الکائنه في محافظات (دهوک، اربیل، السليمانية)، بیان غير منشور. ههروهه- الجمهوریه العراقیه، وزارة الدفاع، الجغرافیه العسكريه، بغداد، مطبعة الكلية العسكريه، ۱۹۷۵

۱۳- بهمه بهستی زانینی گرنگی به نداریو عه ماراوهکانی کوردستانی باشور لهکه مکردنهوه. نه هێشتنی مهترسی لافاو له سهر بهغداو ناوچهکانی دهوروبهری، مێژووی گهرهترین (۱۰) به لافاوی نێوان سالهکانی ۱۹۱۷

- ۱۹۵۴ دهخهیهوه پێش دروستکردنی به نداریو عه ماراوهکانی کوردستان که بههێزی شکانی بهست (سداد) ه کهی ههردو لای دیچه لهباکووری شاری بهغدا، بهغدا ی رووبهرووی تقوم بوون کردۆتوه.

۱۴- له سالی ۱۹۱۹ دا ناومرۆی ههردو روباری دیچه فورات زیادیان کردو کونی جیاجیا کهوته بهستهکهی باکووری بهغداوه، بهوهیهوه زیانی گهره لهمهزراکانی دهوروبهری روبارهکه وهروهه زیانی مالی گهره بهرکاره ساتبارهکان کهوت.

۱۵- له سالی ۱۹۲۳ دا ناوی دیچه زیادی کردو بهری چهپی بهستهکهی باکووری بهغدا له دوو لاهو شکاو بڕێکی زۆر ناو له پێشتی بهستهکهی خۆرههلاتی پایتهختهوه کۆبووه بهغدا ی رووبهرووی مهترسی تقوم بوون کردوه.

۱۶- له سالی ۱۹۲۶ دا ناوی دیچه زیادی کردو ناو بڕێکخهری جۆگهی (الدفاعی) تهقییهوه ناوچهی نێوان نیومهڕنی نهعهمهیه بهغدا تقوم بوو. ههروهه ناو دژهی بۆ ناو شار کردو زیانی گهره به بهشیکی دانیهشتوان گهیااند.

۱۷- له سالی ۱۹۳۷ دا ناومرۆی دیچه زیادیکردو بهری خۆرههلاتی بهستهکهی باکووری بهغدا له چهند لایهکهوه شکاو ناو تاپێشتی شارکه دژهی کرد.

۱۸- له سالی ۱۹۴۰ دا لافاوی دیچه مهترسییهکهی گهره ی پیکهینا. له ههردو لای بهستهکهی ئهم بهرو ئهوبهری رووبارهکه دا شکانی جیاجیا رویان دا. له هه مان کاتدا بههۆی لافاوی روباری فورات پرۆژهی ناودێری (الصقلاویه) و زهویهیهکانی (عقروق) له بهری خۆرناوی شاری بهغدا تقومی ناو بوون.

۱۹- له سالی ۱۹۴۱ دا لافاوی دیچه ههموو ژماره تۆمارکراوهکانی پێشوی تێپهرااند، له بهری چهپی دیچه وه بهستهکهی باکووری بهغدا له چهند لاهو شکا. هه مان کات روباری سیوان زیادیکردو ئهمهش وایکرد ناوی ههردو

بنه‌ما تیوریه‌کانی جوگرافیای عسکریه کوردستانی باشور
روبار له‌پشتی به‌شکه‌ی خۆره‌لاتی به‌غدا کۆبیته‌وه‌و ناوچه‌کانی جادریه‌و به‌شیک (معسكر الرشید) و زه‌عفرانیه له‌باشوری به‌غدا نقوم بکات.

۲۰- له‌سالی ۱۹۴۲دا ه‌ردوو روباری دیجله‌و سیروان له‌یه‌ک کاتدا به‌ژێره‌یه‌کی زۆر زیادیان کردو ئاوی روباری سیروان له‌پشتی به‌سته‌که‌ی خۆره‌لاتدا کۆبووه‌وه‌و له‌گه‌ل ئاوی گونچه‌ شکاوه‌کانی به‌ری چه‌پی به‌سته‌که‌ی دیجله‌دا دزیان کردو به‌شکه‌ی خۆره‌لاتی (معسكر الرشید) نقوم بوو.

۲۱- له‌سالی ۱۹۴۶دا روباری دیجله‌ به‌شیکه‌ی زیادی کرد، ئاستی ئاو و ئاوه‌پۆکه‌ی ئاستی سالانی پیشووی تێپه‌راندو به‌مه‌ش چه‌ند قلیشیک که‌وته به‌سته‌که‌ی به‌ری چه‌پی روباره‌که له‌باکووری به‌غدا. له‌مه‌مان کاتدا روباری سیروان زیادیکردو ئاوی ه‌ردوو روبار له‌پشتی به‌سته‌که‌ی خۆره‌لاتدا مۆلیان خوارد. (معسكر الرشید) و زه‌عفرانیه (الرستمیه) ژێر ئاوکه‌وتن وای لێهات به‌غدا به‌ده‌ریاوه‌که له‌ئاو ده‌وره‌دراو. به‌شیکێ زۆری شه‌قامو به‌شیکێ خانویه‌ره‌که‌ی خۆره‌لاتی به‌غداي نقوم کرد.

۲۲- له‌سالی ۱۹۵۰دا ه‌ردوو روباری دیجله‌و سیروان له‌یه‌ک کاتدا زیادیان کردو چه‌ند درزێکی که‌وته به‌سته‌که‌ی خۆره‌لاتی باکووری باشوری به‌غدا، ئاو له‌پشتی به‌سته‌که‌ی خۆره‌لاتدا مۆلی خواردو به‌غدا روویه‌پووی مه‌ترسی ژێرئاوکه‌وتن بووه‌وه. لێ‌په‌رسراوان به‌ناچاری ناوچه‌کانی (بغداد الجدیده) و (معسكر الرشید) و (الجادریه) و زه‌عفرانیه ناوچه‌که‌نارییه‌کانی روباری سیروانیان ژێر ناوخته‌، به‌غدا به‌ریکوت له‌نقوم پوون زرگاری بوو.

۲۳- له‌ ۱۹۵۶/۳/۲۹ پێوه‌مه‌کانی سه‌رچۆمه‌کانی دیجله‌ هه‌موو رێکۆرده‌کانی پێش خۆیان تێپه‌راند. بۆیه‌ یه‌کسه‌ر په‌نجه‌ره‌کانی ئاوڕێکخه‌ری سه‌رساگرانه‌وه‌و ئاوه‌که له‌وێدا هه‌مارکرا. ده‌ریاچه‌ی (الثرثار)ی نزیك بێجی له‌ توانایدا یه‌ نیوه‌ی ئاوی لافاوی دیجله‌ به‌ره‌وخۆی ببات. قه‌واره‌ی هه‌ماراوه‌که (۸۸,۹) ملیار مه‌تر سه‌ن جابه‌و ئیستا توانای هه‌مارکردنی (۵۸,۸) ملیار مه‌تر سه‌ن جابه‌ی هه‌یه‌.

بهم شیکه‌یه‌ هه‌ماراوه‌کانی موس‌ل و سه‌رسارو دوکان و ده‌ربه‌ندیخان و سه‌مرین و دېس پێکه‌وه‌، بۆ هه‌زار سالی داهاتوو مه‌ترسی لافاوی دیجله‌یان بۆ سه‌ر ناوچه‌کانی ده‌روبه‌ری روباره‌که‌و شارێ به‌غدا نه‌هێشتوه‌.
(بۆ زۆتر زانیاری به‌وه‌:

-محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون، بغداد، ۱۹۸۴ ل ۹۶-۰۰

۲۴- حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة النمرسة في محافظة السليمانية و تعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ۲۴، السنة الثالثة، تموز ۱۹۸۵" ل ۱۵۰

۲۵- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء، خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام ۲۰۰۰، بغداد، ۱۹۹۱، ل ۱۱.

۲۶- ئەم زنجیره‌ جیا به‌ شوێنانه‌ی که‌پێیدا تێپه‌ر ده‌یته‌، ئاوی جیا جیا هه‌لده‌گرته‌، بۆ نمونه‌ چیا ی قه‌رده‌اغیشی پێ نه‌وترته‌.

۲۷- شاکر خه‌بک (الدكتور)، العراق الشمالي، سه‌رچاوه‌یه‌کی پیشووتر. ل ۲۶، ۲۵.

۲۸- ئەم روپێوه‌ روپێوی هیندیک له‌ پارێزگا‌کانی تری کوردستانی باشور له‌ ئاوی سالی (۱۹۸۵) هه‌و گۆپانکاریان به‌ سه‌رده‌هاتوه‌، بۆ نمونه‌ روپێوی پارێزگای سلیمان بووه‌ته (۱۷۰۲۳ کچه‌)، هه‌لته‌ (۱۵۰۷۴ کچه‌) و ده‌زک

خبرات عبدولل

(٦٥٥٢ كچگ). له پاش سالی ١٩٨٥، له گهرمی جهنگی عراق- کوردستان و عراق- ئیرانداو له دیدی ناسایشی ستراتیجی عراقهوه، چننن قهزاو ناحیه ناوچهی جیاجیای ئیداری کوردستانی باشور گۆرانیان به سهردهات و هیندیکیان له نه خشه دا سهرانه وه. بۆیه ئه گهرچی ئیتمه سهرزمیریه کانی سالی (١٩٩٠) مان لانه ست دهکوت، به لام له دابه شبوونی ئیداری- سیاسی کوردستانی باشوردا، ئه مه که ی سالی (١٩٨٥) مان کرده بهما. بۆ زۆرتر زانیاری بهوانه:

-الجمهوریة العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي الأحصاء، الوحدات الادارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥ ههروهه- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء الوحدات الادارية و مساحتها، بغداد، ١٩٩٠.

٢٩- بۆ زۆرتر زانیاری بهوانه: الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي للأحصاء، الوحدات الادارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥

٣٠- جمال بابان (الدكتور)، "السلامية في نواحي المختلطة" كۆفاری كۆری زانیاری كورد، به غدا.

٣١- فؤاد حقه خورشید، (مدينة السليمانية- دراسة في جغرافيتها التاريخية) مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).

٣٢- بۆ زۆرتر زانیاری بهوانه: خليل ئيسماعيل (دكتور)، "ادابه شبوونی جوگرافی و نه ته وه یی كورد له عراقدا" كۆفاری سیاسه تی دهولی، (ژماره ٢، سالی دووم، ته مموزی ١٩٩٢).

٣٣- الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة والجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد ل ٢٦.

٣٤- الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية... سهرچاوه یه کی پيشوتر. ل ٤٩

٣٥- خليل ئيسماعيل (دكتور) هه مان سهرچاوه ی پيشوو. ل ٢٦

٣٦- شاکر خصبك (الدكتور)، الاكواد، مطبعة شفيق، ١٩٧٢، ل ٧٩.

٣٧- ئه وه له كاتینكا هاوچه شنی ئایینی و مه زه بی له پارێزگای ههولێر (٩٢-٩٧) و له دهوك (٣٧-٨٩) و له كهركوك (٣١-٩٧) و له موصل (٦٩-٨٦). بهوانه:

-الجمهوریة العراقية وزارة الداخلية، مديرية الأمن العامة مركز الأعداد والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد مطبعة مديرية الأمن العامة، سنة (بلا)

٣٨- سالح محمهد ئه مین، كوردو عه جه م ههولێر، ١٩٩٢، ل ١٥، ١٤

کۆبه ندو ئه نجامگیری

له بهرئه وهی کورد خاوهنی دهولت نییه، بۆیه ههر لیکۆلینه وهیهکی ستراتیجی و له نیو ئه وانه شدا لیکۆلینه وه له جوگرافیای عهسکه ریی ولاته که، هیندهی کاریکی تیوری ده بیئت، له پووی پراکتیکه وه دهست کورت و بئ ده رتاتان ده بیئت. به لام ههر کاریکی تیوریش دوا جار کۆمه لیک ئه نجامی ئی ده ستگیر ده بیئت، ده توانین ئه نجامه کانی ئه م لیکۆلینه وهیه له م پینچ ئه لقه یه دا کۆبه ند بکه یین:

یه که م: له پووی جوگرافیای سروشتیه وه، کوردستانی باشور به و روبه ره ی که داگیری ده کات (زۆتر له ۸۵۰۰۰ کچگ)، به به راورد له گه ل عیراقد- بئ کوردستانی باشور (۳۵۰,۰۵۲ کچگ)-، که سایه تیه کی جوگرافیای سه ره خۆو جیاوازا له عیراق پیکده هیئت.

له کاتی که دا بیا بان و ره شه خاک رووه کانی خاکی عیراق پیکده هیئن، که چی به شیوه یه کی گشتی ناوچه شاخاوی و نیمچه شاخاوییه کان رووی خاکی کوردستانی باشور پیکده هیئن.

جگه له پووه کانی خاک، له پووی که شوه وه واشه وه جیاوازییه کی ئاشکرا له نیوان هه ردوو ولاته هیه... به و پیه ی کوردستانی باشور جیا له عیراق، ده که ویته ژیر کاریگه ری راسته وخۆی که شوه وه یی ده ریای سپی ناوه راسته وه، بۆیه بری باران بارینی سالانه جیاوازییه کی گه وه ی له نیوان هه ردوولادا هیه. له کاتی که بری باران بارینی سالانه له ویه بری باشوری عیراقد ته نیا (۵سم) ده بیئت، که چی بری باران بارینی سالانه له هه ری می شاخاوی کوردستانی باشوردا ده گاته (۱۰۰سم).

له هه مان سۆنگه ی که شوه وه او جوۆی خاکه وه سه رچاوه کانی ئاویش، بری جوۆی ئه و سه رچاوه، جیاوازی گه وه ریان له نیوان هه ردوولادا هیه. بری (۶۵,۷۷٪) ی ئاوی روباری دیجله، که شان به شانی روباری فورات تاکه سه رچاوه ی ئاوی عیراق، له کوردستانه وه هه لده قولین و ده پژینه روباری

ناوبراوووه. پاشانیش هەر له پێی بهنداو و عه ماراوه کانی کوردستانی باشوره ویه، عێراق پێداویستی خۆی بۆ ئاودیڤی دابین دهکات.

هەر له م پێودانگهیهوه، تایبهتمهندییه جوگرافیه کانی هەردوولا، له پووی ستراتیجی عهسکهرییهوه کارایی جیاوازی بۆ هەردوولا خولقاندووه.

دووهم: له پووی جوگرافیای عهسکهرییهوه، کوردستانی باشور گۆره پانی جموجۆلی عهسکهری عێراق- تورکیا و بهشیکی گهورهی عێراق- ئێران و بهشیکی عێراق- سوریا. گرنگترین تهوهره ستراتیجیه کانی نیوان عێراق و ئه و ولاتانه به کوردستانی باشوردا رەت دهبن و بهشی گهورهی ئامانجه ستراتیجیه کانی ئه و ولاتانه دهکونه کوردستانی باشورهوه. هەر بهو پێیه کوردستانی باشور گرنگترین گۆره پانی جموجۆلی عهسکهری عێراق و ههریهکه له ئێران و تورکیا و سوریا، ئه و ولاتانه له گهڵ عێراقدا پێکدههینیت.

سییهم: سنوری کوردستان به عێراقهوه، له شیوهی هیلکی ناریکوپیکدا، ئه و سنوره له پووی عهسکهرییهوه بۆ هەردوولا چه ند ناوچهیهکی قۆزوو چه ند ناوچهیهکی تری رووچالی خولقاندووه.

هیلکی سنوری که له شاروچکه کانی به دره و جه صان له و په ری باشوری خۆره لاتوه دهکشین، به ره و باکوری خۆرئاوا له نزیک شاروچکه ی شنکار کۆتایی دیت. بهو پێیه ئه و گۆره پانی جموجۆله عهسکهرییهی دهکوهیته نیوان کوردستانی باشور و عێراقهوه، گۆره پانیکه به درێژایی سنوری نیوان هەردوولا دهکشیت.

له کاتی که گۆره پانی جموجۆل به نسبته عێراقهوه شاره کانی بیجی، تکریت، سامهرا، عوزیم، خالص، به غدا، به عقوبه، کویت، له خۆده گریت، به نسبته کوردستانه وه گۆره پانی جموجۆل ههریه که له شارو شاروچکه کانی به دره، مه ندهل، خانه قین، که لار، کفری، دوزخورماتو، که رکوک، هه ولیر، موسل، ده گریتته خۆی.

سێ تهوهره ی سه ره کی دهکونه گۆره پانی کوردستان له گهڵ عێراقدا، ئه وانیش تهوهره کانی (خانه قین- به غدا)، (که رکوک- به غدا) و (موسل- به غدا)ن. گرنگترین ئامانجه ستراتیجیه کانی عێراق، موسل که رکوک و هه ولیرو خانه قینه، به لام گرنگترین ئامانجی ستراتیجی کوردستان به غدا و تکریت و به عقوبه و کویت ده بێت. ئه مه له باری که گه ر موسل به شیک بێت له کوردستانی باشور، ئه گه رنا،

ئەوا موسڵ که له سێ لاوه به کوردستان دهوره ددریئت یه که مین ئامانجی ستراتیجی کوردستان ده بێت.

عێراق له دارشتنی ته وهره ستراتیجییه کانی بهرگریکردنی خۆی دژ به کوردستان، پاراستنی ههردوو شاری گه وهری به غداو موسڵ دهکاته بنه ما. له کاتی کدا عێراق ههرسی پاریزگا کانی واست و دیاله و سه لاهه دین دهخاته نه خشه ی پاراستنی پایته خته وه، به لام هیچ ناوچه یه کی گرنگی به دهسته وه نییه بیخاته نه خشه ی پاراستنی شاری موسڵ وه، بۆیه موسڵ گهر به دهست کوردیشه وه نه بێت، له لایه ن قه واره ی داهاتوی کوردستانه وه ئامانجی کی هه میشه هه پره شه لی کراو ده بێت.

چواره م: کوردستانی باشور و لاتیکی کۆلۆنییه ... کوردستانی باشور به زهبری چهك و هیزی سوپاو دور له خواستی دانیشته وانه کی لکی نراوه به عێراقه وه. عێراقی ئیستا که ئیمپریالیزمی به ریتانی وه کو ئه نجامه کانی جهنگی جیهانی یه که م و پێ به پێی بهرژه و هندییه ئابوری و ستراتیجییه کانی خۆی کردیه ده و له ت، پێش دروستبوونی و به درێژایی میژوو به م قه واره یه ی ئیستایه وه هه رگیز بوونی نه بووه.

کوردستانی باشور له ژێر سایه ی حکومه ته عه ره بییه یه ک له دوا ی یه که کانی عێراقدا، وه کو و لاتیکی زۆر لی کراو مامه له ی له گه لدا کراوه. له سه رده می فه رمانه وایه تی به عسدا، له پروه کانی عه سکه ری و سیاس ی و دیموگرافی و ئابورییه وه ده و له تی عێراق وه کو سیستمی کی کۆلۆنیالی ره فتهاری له گه ل کوردستانی باشوردا کردووه. عێراق له کوردستاندا له پێی شیوازه کانی کوچ پێ کاردن و سو تها ککردن و قه رکردن و پاشانی ش مروه مۆلگه دروستکردن و ته عریبکردنی و لاته که، به سیاسه تی کۆلۆنیالیزمی نیشته جی کاردن کاری کردووه و پێکهاته ی دانیشته وانه کی تیکو پێک داوه.

له دارشتنی ته وهره ستراتیجییه کاندا دژ به مه ترسییه کانی ناوه وه کورد، ده و له تی عێراق له ناو خۆدا هه موو ناوچه په ترۆلییه کانی کوردستان و ئه و ناوچه کوردنشینانه ی که له مه له بنده عه رب نیشینه کانه وه نزیکن، له دانیشته وانه کی

چۆل کردو وەکو زۆنیکى ئاسایش ھەموو ئەو ناوچانەى کردە لەمپەرى نیوان عێراق و ئەو ناوچەى ھەبەناوچەى ئۆتۆنۆمى ئاسراپوو.

پێنجەم: لەئەنجامى راپەرینی بەھارى سالى (١٩٩١ز)دا، بەشیکی خاکی کوردستانی باشور کە پوپیوھەى بە دەورووبەرى (٤٠٠٠٠ کچگ) دادەنریت، رزگارکرا.

ئەگەرچی ھەریمی رزگارکراوى کوردستان گرنگترین و سەرەکیترین مەلەبەندەکانى دانیشتوانى کوردستانی باشوریان تێدەکەویت، بەلام گرنگترین و سەرەکیترین مەلەبەندە ئابوری و ستراتیجیەکان ھیشتاکە لەدەرەوھى ئەو ھەریمەن.

ھەریمی رزگارکراوى کوردستان کەنیوھ کەمتری خاکی کوردستانی باشور دەگریتەو، بەرامبەر بەعێراق ولاتیکی قەوارە بچوک و کەم دەرڤەتە. لەپوانگەى تەوەرە ستراتیجیەکانەوھ گرنگترین تەوەرەکانى جموجۆل و گریکانى ھاتوچۆ کە خۆیان لەشارەکانى موسل و کەرکوکدا دەبیننەو، لەبەردەست عێراقدان. ھێلى سنورى کە بەشیوھەى ترسناک لەپایتەختى ھەریمی رزگارکراو و ناوچەکانى بادینان نزیک دەبیئەو، لەکاتى ھەلگیرسانى جەنگدا ئەگەرى بەرگرى لیکردن و بەدەستەوھەندانى ئەو ناوچانە کزۆ لاواز دەکات. ھەلکەوتەى بەشى گەورەى ھەریمی رزگارکراوى کوردستانیش لەناوچە شاخاویەکانى کوردستانی باشوردا، پشت بەستن بەپرەنسیپی بەرگریکردن و سوود وەرگرتن لەقولاى ستراتیجى چیاکان بەرجەستە دەکاتەو.

بئىشتیوانى ەسکەرییانەى خۆرئاوا، مانەوھى ھەریمی رزگارکراوى کوردستان بەم قەوارە جیۆپۆلەتیکیەى ئیستایەوھ کاریکی مەحالە. کورد بەم قەوارە چکۆلەى ئیستای ھەریمی رزگارکراوھ، گەر سوپاش پیکەوھەبنیت، توانای خوگیف کردنەوھى لەعێراق و ھیچ دراوسێیەکی تری نابیت.

بئى رزگارکردنى بەشە گرنگ و ستراتیجیەکەى کوردستانی باشور، موسل و ناوچە کوردستانیەکانى سەر بەپاریزگای نەینەوا، کەرکوک تاجیای ھەمرین،

خانەقین و ناوچەکانی خوارووی، هەریەمی رزگارکراوی کوردستان توانای ئامادەبوون و بەردەوامبوونی تاسەری نابێت.

لەراپەرینی (١٩٩١ز)دا، دەرگا ئەگەر خانەقینیش لەدەست بدرایە، کەرکوک لەدەست نەدرایە. لەراپەریندا دەبوو دەرگا پەلاماری موسڵ بدرایە، ئەگەر رزگاریش نەکرایە لانی کەم میژووی کوردستانی بوونی لەیادەوهریدا پاراو بکرایە. دواى راپەرین دەبوو دەرگا جارىکى تر لەهەلمەتەکانى جەماوەرى چەكداردا کەرکوک ئازاد بکرایە، ستراتیجى ترين شارى کوردستان بکەوتایەتەو دەست خاوەنە کوردهکەى، ئەوانە هیچى نەکران.

لەبەختى کورد، عێراق ئیستابو ئاییندە گىچەلى ئىبەدوور نابێت، عێراق بەعس بەحاکمى بىئىتەو یان هەر رژىمىکى تر، ناتوانێت بەم قەوارەى ئىستایەو نەئارامى و ئاسودەى سەقامگیر بکات. عێراق تاهەولى بە یەگرتووی مانەوێ بدریت، بىپشوی و ئازاوە و شەرى خویناوى بەرپۆه ناچیت.

تائەو دەمەى کورد سوپای مۆدێرن و نىزامى نەبێت، ناتوانێت ستراتیجىکى عەسکەرى رۆشن و کارىگەر بو خۆى دەستەبەر بکات.

لەوسۆنگەى کە کاروبارە عەسکەرى و سیاسىیەکان دوو ئامرازى پۆهەندارو تێهەلکیشى ستراتیجى نەتەوێ و هەردووکیشیان لەشۆوێ پۆهەندییەکی چروپرەدا یەکانگى یەکدین و جیاکردنەو یان کارىکى مەحاله، بۆیە ناکرێت لە دەرەوێ ستراتیجىکى نەتەوێیدا، نە سوپایەکی مۆدێرن و نىزامى رزگارى بەخش و نە ستراتیجىکى عەسکەرى پایە قايم و نە دیبلۆماسیەتیکى سەرکەوتوو بەدەست بهێنریت.

ناشکرایە بى دەسەلاتیکى نىشتمانى شوپشگێر، نە ستراتیجىکى نەتەوێى شوپشگێر دەستەبەر دەرکێت و نە بەناکامیش دەگات.

سەرچاوهكان:

بەزمانی عەرەبی

- ١- ابراهيم شريف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول الجزء الثاني، بغداد، مطبعة شفيق، سنة (بلا).
- ٢- الاتحاد الوطني الكردستاني، أجد ديموقراطي أم حرمان شعب حتى من حق الحلم؟، سنة (بلا).
- ٣- إقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسكان، مديرية الأشغال والأسكان- الطرق، أسماء ومواقع الجسور الكائنة في محافظات (دهوك، اربيل، السليمانية)، بيان غير منشور.
- ٤- ب.م. دانتسینگ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزەندەر، بغداد، ١٩١٨
- ٥- باسل نيكتين، الأكراد، بيروت، دار الروائع، ١٩٦٧
- ٦- تافريينه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تافريينه، نقلة الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤
- ٧- ت، و، فريمان، الجغرافية في مائة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح شريف، بغداد مطبعة افاق عربية.
- ٨- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية و الاقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١
- ٩- جمال بابان (الدكتور)، (السليمانية في نواحيها المختلفة) گوڤارى كۆڤى زانىارى كورد، به غدا.
- ١٠- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الاحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة والجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١
- ١١- الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام (٢٠٠٠)، بغداد ١٩٩١
- ١٢- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١

- بنه ما تيورييه كانس جوگرافياي عهسكهربس كوردستانس باشور
- ١٣- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الإحصاء
الوحدات الإدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥
- ١٤- الجمهورية العراقية وزارة التخطيط الجهاز المركزي الإحصاء الوحدات
الإدارية و مساحتها، بغداد، ١٩٩٠
- ١٥ الجمهورية العراقية وزارة الداخلية، مديرية الأمن العامة، مركز الأعداد
والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد، مطبعة مديرية الأمن
العامة، سنة (بلا).
- ١٦- الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون
الإدارية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٨٤
- ١٧ الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة
الكلية العسكرية، ١٩٧٥
- ١٨- جي، ا، درايفر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حهमे
خورشيد، مجلة شمس كردستان (العدد ٥٩، ايار وحزيران ١٩٨٠).
- ١٩- حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة المدرسة في
محافظة السليمانية وتعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ٣٤ السنة الثانية،
تمموز ١٩٨٥).
- ٢٠- دبليو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الأول
بغداد، ١٩٧٣
- ٢١- روجر اوين و بوب سوتكلف، دراسات نظرية في الأمبريالية، ترجمة
الدكتور وميض جمال عمر نظمي والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل
مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠
- ٢٢- زرار محمد شواني، "الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين"
(رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، كلية الآداب، ١٩٩٤).
- ٢٣- س. ب. فاوستر، جغرافية المحدود، تعريب محمد سيد نصر، مصر
مطبعة الاعتماد، سنة (بلا).
- ٢٤- س. بيلتير لويس و جي أيزل بيرس، الجغرافية العسكرية، ترجمة
الدكتور عبدالرزاق عباس حسين، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٧٥
- ٢٥- س. جي. اومونزن، كردو ترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله بغداد
مطبعة التايمس، ١٩٧١

- ٢٦- سليمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية بغداد، مطبعة البرهان، ١٩٥٦
- ٢٧- سميرة الشماع (الدكتورة).
- ٢٨- شاكر خصبك (الدكتور)، الأكراد، بغداد مطبعة شفيق، ١٩٧٢
- ٢٩- شاكر خصبك (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣
- ٣٠- صباح محمود الراوي (الدكتور) "المناخ الزراعي في شمال العراق" مجلة كاروان.
- ٣١- ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسي، بغداد مطبعة الانتصار، ١٩٨٦
- ٣٢- طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تأريخ الحضارات القومية، الجزء الأول، بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية، ١٩٨٦
- ٣٣- عباس فاضل السعدي (الدكتور)، منطقة الزاب الصغير في العراق، بغداد، مطبعة أسعد، ١٩٧٦
- ٣٤- عبدالعزيز سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٦٨
- ٣٥- عبدالعزيز طريح شريف (الدكتور)، الأسس والمشكلات في الجغرافية السياسية، الجزء الأول، أسكندرية، ١٩٦٣
- ٣٦- عبدالمنعم عبدالوهاب (الدكتور)، "الجغرافية العسكرية والمفهوم الجيوبوليتكى"، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، (العدد العشرون، تموز ١٩٨٧).
- ٣٧- علي حسين الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ١٩٨٨
- ٣٨- فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ١٩٥٥
- ٣٩- فؤاد حه مه خورشيد، "مدينة السلیمانیة- دراسة في جغرافيتها التاريخية"، مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).
- ٤٠- سل ويبرسى، الجيوبوليتكا، ترجمة يوسف مجلي و لويس اسكندر، دارالكرنك، القاهرة.
- ٤١- كمال مظهر أحمد (الدكتور)، بعضى قضايا الشرق الأوسط، بغداد.

- ٤٢- کمال مظهر أحمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨
- ٤٣- مجموعة مؤلفين، العراق في التاريخ، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣
- ٤٤- محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية - أسس وتطبيقات، جامعة الموصل، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨
- ٤٥- محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) وآخرون، العراق - دراسة إقليمية، جامعة الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥
- ٤٦- محمد حسين شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الأرشاد، ١٩٦٩
- ٤٧- منذر الموصلي، عرب وكراد، دمشق، دار العلم، ١٩٩١
- ٤٨- منير شفيق، علم الحرب، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ١٩٧٢
- ٤٩- ميريلا غاليتين، "التراث الكردي في مؤلفات الإيطاليين" تعريب و تعليق وإيضاحات: الدكتور يوسف حبي، غۆفاری کۆپی زانیاری عێراق - دەستەیی کورد (بەرگی هەشتەم)، ١٩٨١
- ٥٠- هوبير ديشان، نهاية الاستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت، مطبعة قلفاط، ١٩٥٣
- ٥١- الوقائع العراقية، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣
- ٥٢- وليم ايغلتن الابن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت در الطليعة، ١٩٧٢

بەزمانی کوردی

- ١- جاسم توفيق (دكتور)، غۆفاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ٣
- ٢- چیا، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەیی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبلاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنیبری کۆمەڵەیی رەنجەدرانی کوردستان، ١٩٨٧
- ٣- خەلیل ئیسماعیل (دكتور)، "دابەشبوونی جۆگرافی و نەتەوایی کورد لەعێراقدا" غۆفاری سیاسەتی دەولی (ژمارە ٢، سالی دووهم تەمموزی ١٩٩٣).

- ٤- خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، گوڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ١١
 - ٥- رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ٤٥٧، هەولێر ١٩٩٣/٨/٩
 - ٦- سالیح محەمەد ئەمین، کوردو عەجەم، هەولێر، ١٩٩٢
 - ٧- عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، کوردستان و کورد، وەرگیڕانی عبدالله حسین زاده، لەبلاوکراوەکانی بنکەی پیشەوا، ١٩٧٣
 - ٨- عەبدوللّ کەریم مەحمود، چارەنووسیکی نادیار- چەند دیمەنیک لەئەنقالەکانەوه، بلاوکراوەی کۆمیتەی بەرگری لە مافی قوربانیانی ئەنقالەکان، ١٩٩٣
 - ٩- فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگیڕانی حەمە کەریم عارف، دەستخەت.
 - ١٠- کەمال مەزھەر ئەحمەد (دکتۆر)، چەند لاپەرەیهک لەمیزووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغداد، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی، ١٩٨٥
 - ١١- م. س. لازاریف، کیشەی کورد، وەرگیڕانی (دکتۆر کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩
 - ١٢- محەمەد ئەمین زکی، کوردو کوردستان، جلد ١، بەغدا چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١
- بەزمانی فارسی
- لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، چاپ سوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ١٣٦٧
- ئەتڵەس و نەخشەکان
- ١- اطلس العراق
 - ٢- الأطلس المتوسط، جامعة الموصل، ١٩٨٨
 - ٣- اطلس کامل گیتاشناسی، چاپ سیزدهم، تهران، ١٣٧١
 - ٤- Der Wellatlas, Druck: Neef und stumme, Wittengen, Germany.
- Knaurs Grosse Wellatlas, Dromer Knaur.-٥

پاش—كۆكان

پاشکۆی ژمارە (١)

دابه‌شېوونی ئىدارىي - سياسى ناوچه‌كانى

كوردستانى باشور به‌پيى دابه‌شېوونی ره‌سميى سالى ١٩٨٥

پارىژگا	قەزىكان	ناحيەگان	رووبەر(كچگ)
دەۋك ^۲	دەۋك	مەلبەندى قەزا دۇسكى زاۋىتە	۹۰۷ ۴۵۴ ۴۳۰
			۹۱۸
	ئامىدى	مەلبەندى قەزا سەرسەنگ نىۋرەقرىگان بەرۋارغى ئابلا	۹۳ ۹۱۵ ۴۷۷ ۲۷۸
			۲۷۸۷
	زاخۇ	مەلبەندى قەزا سەندى گلى رەزگار	(۰۰۰) ۵۳۱ ۲۰۸ ۲۹۵
			۱۰۳۴
	سومىل	مەلبەندى قەزا سەلىقانى فايدە	۳۰۶ ۸۱۱ ۲۸۱
			۱۳۹۸

خەبات ھەبەر

سەرچەم پارێزگا	٦١٢٠
----------------	------

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر (کچگ)
ھەولێر (ئەربیل)	ھەولێر	مەلەبەندی قەزا	(٠٠٠٠)
		مەلەبەندی ناحیە	٩٢٥
		قوشتەپە	١٢٦٠
		خەبات	٥٢١
			٢٧٠٦
	مەخمور	مەلەبەندی قەزا	٤٧٤
		گوێز	٥٨٦
		کەندیئاوا	٧٤٠
		قەراج	٩٨٣
			٢٧٨٣
	کۆیە	مەلەبەندی قەزا	٥٥٨
		تەقەق	٧٣١
		شۆرش	٧٧٥
			٢٠٦٤

۴۸۵	مەلبەندى قەزا	رەۋاندز	
۱۶۱۶	برادۆست		
۳۲۳	دىانە		
۴۲۸	خەلىفان		
۲۸۵۲			
۱۳۵۳	مىرگەسور	زىنبار	
(۰۰۰)	مىزورى بالا		
(۰۰۰)	بارزان		
۱۳۵۳			
(۰۰۰)	مەلبەندى قەزا	شەقلاۋە	
۴۰۴	خۇشناۋ		
۶۴۱	جەرىر		
۷۸۹	پىرمام، سەربەن، سەلاخەدىن		
۱۸۳۴			
۶۱۸	مەلبەندى قەزا	چۆمان	
۲۶۱	حاجى ئۆمەران		
303			

۸۷۹			
۱۴۴۷۱	سمرجه م پاريزگاكه		

پاريزگا	قهازاكان	ناحيه كان	رووبهر (كچگ)
سلیمانی	سلیمانی	مهلبه ندى قهزا	(۰۰۰)
		سهرچنار	۷۰۵
		تانجه پو	۴۷۶
		بازيان	۳۶۸
		قهره داغ	۷۲۷
			۲۲۷۷
	ههله بجه	مهلبه ندى قهزا	(۰۰۰)
		سيروان	۷۸۳
		خورمال	۲۰۵
		بياره	۱۷۴
		شاره زور	۳۶۱
			۱۵۲۳
	پينجوين	مهلبه ندى قهزا	۳۶۱
		نالپاريز	۶۶۱
			۱۰۲۲

۶۲۱	مەلبەندى قەزا	شارباژىپ	
۴۱۳	كەناروئى		
۵۸۸	كارىزە		
۵۴۱	سروچك		
۲۱۷۳			
۳۱۳	مەلبەندى قەزا	پشدر	
۷۸۶	ناودەشت		
۲۰۳	هیرۆ		
۱۳۰۲			
۶۰۳	مەلبەندى قەزا	رانىه	
۲۸۱	يىتۋاتە		
۸۸۴			
(۰۰۰)	مەلبەندى قەزا	دوكان	
۶۴۶	سورداش		
۳۵۵	چناران		
۶۰۳	مەرگە		
۱۶۰۴			
(۰۰۰)	مەلبەندى قەزا	دەربەندىخا	
۴۸۱	زەپايەن	ن	
۴۸۱			

خەبات عەبدوللا

٨٠٤	مەلەبەندی قەزا	چەمچەمال	
٧٣٤	ئاغجەلەر		
٨٤١	سەنگاو		
٢٣٧٩			
٣٣٢	مەلەبەندی قەزا	کەلار	
٩٩٢	پینیاز		
٧٨٧	تیلەکو		
٢١١١			
١٥٧٥٦	سەرجهەم پارێزگا		

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
کەرکوک	کەرکوک	مەلەبەندی قەزا	٤٠٦
(تەنمیم)		قەرەحەسەن، لەیلان	٧٢٢
		شوان	٨١٩
		تازە خورماتو	١١٥٠
		بایچی	٥١٤
		داقووق، تاوغ	١١٥٧
		قەرەهەنجیر (ئەلرەبیع)	٦٦١
			٥٤٢٩

بنه ما تیورییه کانس جوگرافیای عهسکه ریی کوردستانس باشور

۵۹۶	مه‌لێه‌ندی قه‌زا	حه‌ویجه	
۶۳۴	عه‌باسی		
۱۳۱۱	ریاز		
۷۳۲	شه‌ك، زاب		
۳۲۷۳			
۵۴۷	مه‌لێه‌ندی قه‌زا	دوبز (دبس)	
۳۳۵	پردی، ئالتون کوپری		
۸۰۷	سه‌رگه‌ران (قدس)		
۱۶۸۹			
۱۰۳۹۱	سه‌رجه‌م پارێزگا‌كه		

پارێزگا	قه‌زاكان	ناحیه‌كان	رووبه‌ر(كچگ)
موسل (نه‌ینه‌وا)	موسل	مه‌لێه‌ندی قه‌زا باشیقه، به‌عشیقه	۲۰۸ ۵۲۶
			۷۳۴
	قه‌ره‌قوش	مه‌لێه‌ندی قه‌زا كه‌له‌ك، ئاسکی كه‌له‌ك نه‌مروود به‌رتله	۱۷۵ ۳۲۵ ۴۷۳ ۲۱۵
			۱۱۸۸

٤٠١	مەلەبەندی قەزا	تەلکێف	
٣٦٦	وانە		
٥٠٨	ئالکیش (ئەلقوش)		
١٢٧٥			
٧٠٤	مەلەبەندی قەزا	شەنگار	
١٧١٦	شیمال، سنونی		
٧٧٠	قەیرەوان		
٣١٩٠			
٨٢٤	مەلەبەندی قەزا	تەلە عەفەر	
١٢٦٨	زوممار		
٧٨٤	ئاقاگەنی (عیوازیه)		
١٤٣١	رەبیعه		
٤٣٠٧			
٥٢٤	مەلەبەندی قەزا	شیخان	
٤٤٤	مەربە	(عەین سوونی)	
٢٩١	ئەتروش، مزوری		
١٢٥٩			
١٤٢	مەلەبەندی قەزا	ئاکرێ	
٩٣١	نەهلە، دینارته	(عەقرە)	
٨٥٠	ئاوکوپ (عەشائیرولسەبعە)		
٣٢٥	سورچی		
٥٩٨	گەردەشین		

٢٨٤٧			
١٤٨٠٠	سه رهجه م ناوچه کوردستانییه کان		
٥٧٣ ٧٣٩ ٢٨٨	مه لبه ندی قهزا نامرلی سلیمان بهگ نهوجول	دوزخورماتو	تکریت (سه لاهه دین)
١٤٥٠	قادرکه ره م		
٤٠١٩			
٤٠١٩	سه رهجه م ناوچه کوردستانییه کان		
١٢٨٨ ٥٧٩ ٩٢٧ ٤٦٧ ٦٥٤	مه لبه ندی قهزا مه یدان قوره توو جه له ولا، قهره خان قزلبات (سه عدییه)	خانه قین	به عقوبه (دیاله)
٣٩١٥			
١٥١٣ ٣٠٥٧ ٢٠١٧	مه لبه ندی قهزا قهزانییه به له دروز	مه نده لی	
٦٥٨٦			
٥٤٢	مه لبه ندی قهزا	شاره بان	
309			

خەبات عەبدوللّ

٥٤٢			
(٠٠٠)	مەلێهەندی قەزا	کفری	
٩٢٤	جەبارە		

پاریزگا	قەزاکان	ناحیه‌کان	رووبەر(کچگ)
		سەر قەلا	٥٧٤
		کۆکس	٤٣٠
		قەرەتەپە	٩١٣
			٢٨٤١
		سەر جەم ناوچە	١٣٨٨٤
		کوردستانییه‌کان	

کوت	بەدرە	مەلێهەندی قەزا	٨٧٠
(واست)		زێباتیە	٩٦٥
		جەهان	١٩٠٥
			٣٧٤٠
		سەر جەم ناوچە	٣٧٤٠
		کوردستانییه‌کان	

١-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة

الأحصائية السنوية لسنة ١٩٨٥

٢-لە نوسینه‌وه‌ی ناوی پاریزگا و قەزا و ناحیه‌کانیاندا، لە پال ره‌سمیه‌کاندا، ناوه‌ نارەسمیه‌کانیشمان نوسیوه‌ته‌وه‌.

پاشکۆی ژماره (۲)^۲

نـاـوـو رـوـپـیـهـی نـهـو وڵاتانی هـی جـیـهـان
که له کوردستانی باشور بچوکتێن^۴

زنجیره	کیشوهر	ولات	روپیو (کچگ)
	ئاسیا	کوردستانی باشور	ده‌روپیوهری ۸۵۰۰۰
۱		میرنشینه یه‌کگرتووه‌کانی	۸۳,۶۰۰
۲		عمره‌ب	۶۹,۷۰۰
۳		گورجستان	۶۵,۶۱۰
۴		سريلانکا	۴۷۰۰
۵		بوتان	۳۵,۹۶۱
۶		تایوان	۲۹,۸۰۰
۷		ئهرمه‌نستان	۲۱,۰۵۶
۸		ئیسرائیل (به‌فه‌له‌ستینه‌وه)	۱۷,۸۱۸
۹		کوه‌یت	۱۱۰۰۰
۱۰		قه‌ته‌ر	۱۰,۴۰۰
		لوینان	
	ئه‌روپا		
۱		نهمسا	۸۳,۸۵۳
۲		چیک	۷۸,۸۶۴
۳		سکوتلاند	۷۸,۷۶۴
۴		کۆمارى ئیرلاند	۷۰,۲۸۴
۵		لیتوانیا	۶۵,۲۰۰
۶		لاتفیا	۶۴,۵۰۰
۷		کرواتیا	۵۶,۵۸۳
۸		بۆسنه‌هیرزۆگۆفینا	۵۲,۱۲۹

بىنەما تيۋىرىيە كانى جۇگرافىيەلىك سىمۋولىنى كۆرسىتىش باشقۇرۇشى

۹	سلوۋاكىيە	۴۹,۰۳۵
۱۰	ئىستونىيە	۴۵,۱۰۰
۱۱	دانىمارك	۴۳,۰۹۲
۱۲	ھۇنگارىيە	۴۱,۸۴۴
۱۳	سويسرا	۴۱,۲۹۳
۱۴	مولداۋىيە	۳۳,۷۰۰
۱۵	بەلجىكا	۳۰,۵۱۸
۱۶	ئەلبانىيە	۲۸,۷۴۸
۱۷	مەكەدونىيە	۲۵,۷۱۳
۱۸	سلوۋېنىيە	۲۰,۲۵۱
۱۹	ويلز	۱۵,۱۲۰
۲۰	ئىرلاندىيە	۱۴,۱۴۶
۲۱	مونتېنىگرو	۱۳,۸۱۲
۱	ئەفرىقىيە	۷۱,۷۴۰
۲	سىرالىۋىن	۵۶,۷۸۵
۳	توگو	۳۶,۱۲۵
۴	گىنىيە بىسساۋ	۳۰,۳۵۵
۵	لىسوتو	۲۸,۰۵۱
	گىنىيە ئىستىۋالى	

خهبات عهبدولان

٢٧,٨٣٤	بۆرۆندی		٦
٢٦,٣٣٨	رواندا		٧
٢٣,٢٠٠	جیبوتی		٨
١٧,٣٦٤	سوازیلاند		٩
١١,٢٩٥	گامبیا		١٠
		ئهمهريکاي	
٧٧,٠٨٢	په‌نه‌ما	باکور	١
٥١,١٠٠	کۆستاریکا		٢
٤٨,٧٣٤	دۆمینکان		٣
٢٧,٧٥٠	هاییتی		٤
٢٢,٩٦٥	هندۆراس		٥
٢١,٠٤١	سلفادۆر		٦
١٣,٩٣٥	دورگه‌کانی به‌هاماس		٧
١٠,٩٩١	جامایکا		٨

1- Der Weltatlas 2000, Neef Und Stumme, Wittengen, Germany.

٢- له‌دانانی ئهم پاشکۆیه‌دا ناوی ئهو ولاتانه فهرامۆشکراوه که روپینوه‌که‌يان ده‌هه‌زار کیلۆمه‌تری چوارگۆشه‌و به‌ره‌و خوارتره‌.

سوپاس و پىژانين

سوپاس و پىژانينم بۇ ئەم بەرپزانە كە ھەريەكە بەجۇرپك و شپوئەيك
ھاوكاريان كرددوم بۇ نووسينى ئەم كتيبە.
ئەندازيار / سەرور ئەنور، ديارى تاريق، بەھار مەحمود، حسين
مەھمەد عەزىز، نەوزاد عەزىز، وريا عەبدوللا، ئاويژە غەريب، كۆزاد
مەھمەد، ئەردەلآن سەعيد، مەھمەد قەرەداغى (ھاوپى سوارە)، بەرھەم
عەلى، جەزا تاليب، كەريم گەرميانى و نەھرۇ ھەينى.

نەو كىتىپو بىلاوكر اوانەى ومزارەتى رۇشنىبىرى ئە سالى ۱۹۹۹ دا چاپى كىردوون و ھاوكرارى كىردوون

ۋ	ناوى كىتىپ	ناوى خاوەن كىتىپ	جۆرى كىتىپ	جۆرى چاپ
۱	سىندىركانى بىمەشت	قوبادى جەلى زانە	ھۆنراو	چاپكردن
۲	كوړښى خوښ	غەفور سالىح	رۇمان	چاپكردن
۳	مەرگى سوشاب	عەلى كەرىم	شانۇبى	چاپكردن
۴	بەسەرھاتى كەلەپياوڭ	ومرگىرانى حسين عوسمان نيزگره جارى	رۇمان	چاپكردن
۵	مىژووى ھۆزى جاف	ھەسەن فەھمى جاف	مىژووى	چاپكردن
۶	ژورومكى دەليا	ئاكۆ كەرىم مەرووف	كورتە چىزۇك	چاپكردن
۷	سەرەتايەكى زامان ناسى	مىدىا	زمانەوانى	چاپكردن
۸	بىيلۇگرافىاي كورد و كوردستان	ئەكرەم قەرەداخى	رۇژنامەگىرى	چاپكردن
۹	كورد	و . د . عزيزەدين مستەفا رەسول	مىژووى	چاپكردن
۱۰	نامىلكەى چالاكىمەكانى ومزارەتى رۇشنىبىرى بۇ سالى ۱۹۹۹	ئامانەكردىنى فەرىد زامدار	رۇژنامەگىرى	چاپكردن
۱۱	ھەبەسەخانى ئەقىب	پەخشان جەلال ھەفید	مىژووى	چاپكردن
۱۲	وتتەرەى بىركارى پۇلى يەكەم و نوورەمى سەرەتايى	عەلى ئەھمەد	زانستى پەروەردەمى	چاپكردن
۱۳	ئىنسىكلۇپىدىاي كىمىيا	جەمال عەبدول	زانستى	چاپكردن
۱۴	كورتەجوگرافىاي كوردستان	كەرىم زەند	جوگرافىا	چاپكردن
۱۵	دەفرە فەرىدەكان چىن لەكوژوۋە ھاتوون	سالىح مەھمەد	زانستى	چاپكردن
۱۶	مردوۋەكان بىنژىن	و . ياسىن بەرزىنجى	شانۇگىرى	چاپكردن
۱۷	مىزا مارف	ئومىد ئاشنا	ژيان و بەرمەمەكانى	چاپكردن
۱۸	ھاوارى دى	بوار نورەدين	مەزمەرى خالىقى	چاپكردن
۱۹	بابەتەكانى پەروەردەى نوڭ	فواد قەرەداخى	پەروەردەمى	ھاوكرارى
۲۰	وڭنەكەى خوشكت	رۇوف حسن	كورتە چىزۇك	چاپ كىردن
۲۱	كلوۋە بەلفەرەكانى خۆر	ھوشيار بەرزىنجى	ھۆنراو	يارمەتى
۲۲	گوناهەكانى بەفرە سىبەر	مەھمەد كاكا رەش	ھۆنراو	چاپ كىردن
۲۳	گوڭزايەلى بۇ ئامۇڭگارىەكانى دايەو بابە	و . ھەسەن عبدالكريم خانەى مىندالان	چىزۇكى مىندالان	چاپ كىردن

		ب.گ.رۇشنىيىرى و ھونەر		
۲۴	گوى دىڭزۇ و پاشا	و.لەتيف ھەلمەت خانەى مىندالان ب.گ.رۇشنىيىرى و ھونەر	چىزىكى مىندالان	چاپ كىردى
۲۵	جوان و چۆلەكەكان	و.نورى سەئىد قانەر خانەى مىندالان ب.گ.رۇشنىيىرى و ھونەر	چىزىكى مىندالان	چاپ كىردى
۲۶	گىزىلوي يۆلەندە	و.بويىھان قانم	مىڭئويىسى	چاپ كىردى
۲۷	گۇڭلار داپەلۇك	ژمارە(۴) ى گۇڭلار	رۇڭنامەگىرى	ھاۋكارى
۲۸	گۇڭلار شانتۇ	ژمارە(۹) ى گۇڭلار	رۇڭنامەگىرى	ھاۋكارى
۲۹	گۇڭلار ئاران	گۇڭلار	رۇڭنامەگىرى	ھاۋكارى
۳۰	دىارىك بۇ يادى سەدىك سالى رۇڭنامەگىرى كورد	ئامادە كىردى ئومىد ئاشنا	رۇڭنامەگىرى	ھاۋكارى
۳۱	كۆمەلزانى و كورد	فۇاد گاھر صادق	كۆمەلزانى	چاپ كىردى
۳۲	باخچە رەڭرەڭلىك ھەقىقەت	شازىن ھىرش	ھۆنراۋە	چاپ كىردى
۳۳	ئايىمىز	صەدىق بۆرەكەيى	ھۆنراۋە	چاپ كىردى
۳۴	ھەناسەيك لە تەنھايدا	بەناز كوئىستانى	پەخشان	چاپ كىردى
۳۵	دىۋانى رەمىزى مەلا مارق	رەمىزى مەلا مارق	ھۆنراۋە	چاپ كىردى
۳۶	ھەپسە خانى نەقىب لە ئاۋىنەى مىڭئويىدا	رۇف عىمان	مىڭئويىسى	چاپ كىردى
۳۷	چارە نووس	صابىرگىد غازەبانى	رۇمان	چاپ كىردى
۳۸	مىن كوردىيە قەدىمە	مەلا جەمىل رۇڭ بەيلى	مىڭئويىسى	چاپ كىردى
۳۹	خۇزگەكانى بەرد ھەلەكەت	ئا جمال عارف امىن ب.رۇشنىيىرى و ھونەر	چىزىكى مىندالان	چاپ كىردى

نەوكتىپ و بلاكووانەى و مزارەتى رۇشنىپىرى لە سالى ۲۰۰۰ دا چاپى كىردوون و ھاوكارى كىردوون

ۋ	ناوى كىتىپ	ناوى خاوەن كىتىپ	جۈرى كىتىپ	جۈرى چاپ
۱	منال و شىعر	محمد كەساس	ھۇنراو	چاپكردن
۲	رۇژنامەگىرى	و . مجيد صالح	رۇژنامەگىرى	چاپكردن
۳	ئافىرەت لە مۇسىقا و گۇرانی كوردىدا	سەردار خىر حىسەن	كۈمەلەتەتە	چاپكردن
۴	ئۆزىدە مېرگورد	ئەحمەد باوەر	مىژوۋىيى	چاپكردن
۵	دەجىل نىرگىز	محمد رحيم رجبان	چىرۋىكى منالان	چاپكردن
۶	مىژوۋىيى كىتىپخانەكانى سىلەمانى	مارف ئاسراو	مىژوۋىيى	چاپكردن
۷	شايتەت	و ، ئاشتى عوسمان دانش	شانۇيىيى	چاپكردن
۸	ھەقتەبىزنى	و . شىنرەزاد حىسەن	رۇژنامەگىرى	چاپكردن
۹	چەند گېرگىرت و دىمەنىكى دەروۋىيى	و . جلال خەلف ژالەيى	زانستى	چاپكردن
۱۰	فەرھەنگى زەمى زانى و ىنەدار	كىمال جلال غرىب	فەرھەنگى زانستى	چاپكردن
۱۱	لەبازنەى شانۇدا	عەلى كىرىم	شانۇيىيى	چاپكردن
۱۲	بوۋزاندەنەرى رۇشنىپىرى و نەتەرىيىي كورد	و . ھىدىق صالح	مىژوۋىيى	چاپكردن
۱۳	چەند بابەتلىك دەربارەى كەلتۇرى نەتەرىيى كورد	سەلام مەننى	كەلتۇرى	چاپكردن
۱۴	مەرگى وەنەوشە	ياسىن قادىر بەرزىجى	چىرۋىكى رۇژنامەنوپىسى	ھاوكارى
۱۵	زوبىدەى عەقىدە	مەولەۋىيى	شىعر	چاپكردن
۱۶	گۇڧارى شەمىد	بىنكەى شەمىد رىباز	گۇڧار	ھاوكارى
۱۷	گۇڧارى يەلكە زىرىنە	بىنكەى ئەدەبىيى منالان	گۇڧارى منالان	ھاوكارى
۱۸	گۇڧارى دىلان	منالمايىزى بەرىتانى	گۇڧارى منالان	ھاوكارى
۱۹	خونچە گول	عوسمان ھەورامى	شىعرى منالان	چاپكردن
۲۰	سەماى لاۋلاۋ	ئەزى گۇران	ھۇنراو	چاپكردن
۲۱	گۇزىستانى ئەپىكۇرۇس	ھاشىم سەراج	ھۇنراو	چاپكردن
۲۲	ماچى باران و خاك سرومى يەيامى كوردابەتە	ئەحمەد ھىرانى	ھۇنراو	چاپكردن
۲۳	شۇرۇشى ئاگرى داغ	كاۋە بەيات	مىژوۋىيى	چاپكردن
۲۴	ودجى مېھەبان	ھىسەن ى نەجاتى	چىرۋىكى منالان	چاپكردن
۲۵	رىنەندەن	تەھا ئەحمەد رەسوۋل	رۇمان	چاپكردن

۲۶	قوتايېهكى تەمەل	سۇران ھەمەد	چېرۆكى منالان	چاپكردن
۲۷	جولەكەكانى كوردستان	نەحمەد باوەر	كۆمەلایەتى	چاپكردن
۲۸	عندما تتكلم الارقام	الشیخ عطا الطالپانی	سیاسى	چاپكردن
۲۹	نەخۆشییە دەروونییەكان و دەروون لەشییەكان (سایكۆسۆماتى) يەكان	محەمەد كەرىم شەيدا	زانستى	چاپكردن
۳۰	هۆنراوە و چېرۆكى فولكلورى كوردەوارى	محەمەد ھەمە صالح تۆفيق	فولكلورى	چاپكردن
۳۱	رؤي كردية بكلمات عربية	ستران عبدالله	سیاسى	چاپكردن
۳۲	ئەجلىكا	و. ھەمال جامى	كورتە چېرۆك	چاپكردن
۳۳	قەغەزى زۆرىن	و. ياسين قادر بەرزنجى	چېرۆكى منالان	چاپكردن
۳۴	مېھرەجانى مەولەوى	وەزارەتى رۆشنپېرى	بابەتەكانى مېھرەجان	چاپكردن
۳۵	دەروێشهكان بەدواى راستىدا دەگەڕێن	و. مەحمود مەلا عەزەت	شانۆگەرى	چاپكردن
۳۶	شەتە سەپەرەكان	و. نورى سەعید قادر	چېرۆكى منالان	چاپكردن
۳۷	گۆڤارى ھەزار مێرد	وەزارەتى رۆشنپېرى	شۆپىنەوار	چاپكردن
۳۸	پەيامبەر و كۆلو	و. ھەبات ھەم	شانۆگەرى	چاپكردن
۳۹	گۆڤارى ئاران		گۆڤار	ھاوكارى
۴۰	رۆژنامەى بەدرخان		رۆژنامە	ھاوكارى
۴۱	گرىبانى گولە غەریبەكانى دۆزەخ	جوان ھىدايەت فارس	كورتە چېرۆك	چاپكردن

ئەوكتىپ و پلاوكرائەى وەزارەتى رۆشنپېرى لە ساڵى ۲۰۰۱ دا چاپى كړدوون و ھاوكارى كړدوون

ژ	ناوى كتیب	ناوى خاوەن كتیب	جۆرى كتیب	جۆرى چاپ
۱	گول فرۆش	جەزاعەلى ئەمىن	چېرۆكى منالان	چاپ

بادی سازه و سن مصلی پژوهانه نوری کوردی

K. Abdullah

**The Foundation Theories
of the Militarisan Geography
in South of Kurdistan**

له بلاكراوه كانى وهزارهتى روشنبيرى 2001

نرخى (25) ديناره